Edhem Mulabdić

ZELENO BUSENJE

MUSLIMANSKA KNJIŽEVNOST XX VIJEKA
(I–XXV)

KNJIGA I

Urednik
ALIJA ISAKOVIĆ
Glavni urednik
IVAN LOVRENOVIĆ

Priredio
ENES DURAKOVIĆ

Likovno oblikovanje
MEHMED ZAIMOVIĆ

Edhem Mulabdić

ZELENO BUSENJE

SVJETLOST SARAJEVO

PLIMA »NOVOG VREMENA« U PROZI EDHEMA MULABDIĆA

I

Po svome pripovjedačkom djelu Edhem Mulabdić je pravi izdanak domaćih bosanskohercegovačkih književnih prilika. Njegova proza, s jedne strane, izvire iz muslimanskih narodnopripovjedačkih tradicija i opservacije savremenog života, a, s druge strane, svodi se i primjenjuje na aktuelnu problematiku društvenog i kulturnog razvoja Bosanskih Muslimana. Bez Osman-Azizovog avangardnog intelektualizma, bez sirove tendencioznosti i naturalističkog književnog postupka, iako u osnovi tretira istu problematiku muslimanskih društvenih i psiholoških stanja, Mulabdićeva proza sa više književno-pripovjedačkih kvaliteta i realističkih oznaka kreira muslimanski život njegove savremenosti i bliže prošlosti. Njegovo djelo se pokazuje, osim toga, u približnoj stilsko-idejnoj ujednačenosti i nema tako izrazite linije razvoja i dozrijevanja, koja bi zahtijevala označavanje i praćenje etapa u njemu. Zbog toga se efikasnije mogu pratiti izvorišta Mulabdićevih književno-tematskih nastrojenja i sa više opravdanja mogu se praviti presjeci njegove proze, njene tematike i književne strukture.

U biografiji Edhema Mulabdića postoji nekoliko momenata koji se, kao dijelovi sjećanja i iskus-

tva, ili kao objektivirana događajna građa, ili čak reducirani na ideju koja se razvija u stav i tezu, provlače i kroz njegovo književno djelo, svjedočeći o Mulabdićevoj iskrenosti i intimnom doživljavanju i onih životnih situacija, likova junaka, njihovih zabluda i težnji, padova, uskrsnuća i uspona, koji se često na prvi pogled čine kao knjiška stilizacija u svrhu praktične životne pouke i kao propaganda jedne određene koncepcije. Jedan od tih biografskih momenata koji su ostavili traga na Mulabdićevom književnom djelu jest – njegov doživljaj austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, to jest njemu savremenog života, doživljaj intiman i objektivan, tragičan u svojoj bitnosti kao događaj i čin, i dalekosežan kao preokret, kao otvor nove civilizacije i kao perspektiva jednog novog duhovnog horizonta. Svojom antinomičnošću, suprotstavljenom dvovidnošću, ovaj doživljaj će u toku cijelog Mulabdićevog književnog rada predstavljati izvor njegovih sižea, krug njegovog umjetničko-pripovjedačkog vremena, prostora i ambijenta. Drugi biografski momenat Mulabdićev jest – kult rada, učenja i obrazovanja. On se pokazuje u osjećanju izvjesne laičke zapanjenosti i saznanja pred prostorima knjige i nauke, koje izbija iz njegovog djela, kao da ti prostori, jedanput otvoreni pred piscem, pucaju sve dalje u nedogled, ostavljajući ga u fanatičnom vjerovanju u njihovu preobražajnu i preporoditeljsku moć.

Svoje školovanje Mulabdić je započeo, kao i ostala muslimanska djeca, u mektebu starog tipa, u kome se nastava izvodila na posve primitivan način, kako se sam Mulabdić sjeća u svome memoarskom napisu Iz autobiografije, *uz slikovito i živo opisivanje ambijenta i atmosfere u ovom učilištu:*

> Jedna jedina soba krcata djece, jedno uz drugo kao šibice u kutiji, svi na glas uče, vri k'o u loncu. Uz duvarove su peštahte (klupe) i uz njih do duvara sjede kalfe, a s druge strane djeca, pa svako pred po jednim kalfom prođe po jedan put u sufari svoj »sabah«, t. j. ders, zadaću, i onda se pomiče i odlazi pred hodžu. A hodža je u ćošetu, dijagonalno prema vratima, do kojih mu dopire veliki prut, pravije motka, da njom mlatne nepokorne i kad bi htjeli na vrata da klisnu. U taj sam mekteb i ja išao jednu periodu t.j. jednu zimu ili jednu godinu, a onda se išlo u ruždiju, jer se početnik u ruždiju nije uzimao.

Na ruždiju, neku vrstu niže srednje škole, uspostavljenu potkraj turske vladavine u Bosni i Hercegovini, u koju je Mulabdić nakon mekteba stupio, gledalo se u konzervativnim muslimanskim krugovima s nepovjerenjem i podozrivošću, i ona je kao ustanova u građanstvu imala dosta protivnika, kao što će kasnije imati prve škole organizovane po zapadnim uzorima. Sliku ove škole iz vremena prije okupacije, njenu unutrašnju organizaciju i njen profil kao obrazovne institucije, te podijeljenost shvatanja o njenoj namjeni, sam Mulabdić je docnije dao djelomično u svome napisu Iz autobiografije *a opširno i stručno u članku* Maglajska ruždija *te gotovo isto tako dokumentarno u nekim epizodama romana* Zeleno busenje:

> Narod je u toj kršli, – kako je podrugljivo nazivahu – nazrijevao ništa drugo, nego kuću, gdje će se naša djeca odgojiti kao prave pašalije i biti gotov asker. (*Maglajska ruždija*).

Iako Mulabdić ovo protivljenje ruždiji svodi u svome autobiografskom napisu na opštu karakternu crtu muslimanskog svijeta, u osnovi ovog shvatanja, kao što se vidi iz same Mulabdićeve proze,

nalazilo se, s jedne strane, osjećanje dovoljnosti vjerskog obrazovanja za život budućeg Muslimana, a s druge, tradicionalno antiosmanlijsko raspoloženje, koje je zaziralo od svake institucije i reforme ako je ona bila tvorevina turske uprave, kao i od svakog pojedinca koji je svršivši ruždiju postajao činovnik u sudu i time u očima konzervativaca bivao zauvijek obilježen, prodan i žigosan.

Ovaj polaritet sredine u odnosu prema ruždiji kao prosvjetnoj ustanovi poslužio je Mulabdiću kao zaplet u romanu Zeleno busenje, *u kome je u prikazu stare Omerefendinice i njenih sinova dao dosta podataka o svojoj vlastitoj porodici, dok je u liku najmlađeg sina Alije opisao samog sebe. Mulabdićev otac, kao činovnik, gledao je slobodoumnije na obrazovanje u ruždiji, pa je pored dva starija sina koji su završili ovu školu i već radili kao činovnici u »konaku«, isto kao i sinovi Omerefendinice u romanu, upisao i njega u istu školu, slično Aliji u spomenutom djelu, da bi mu dao znanje i zanimanje.*

> Biti činovnik, – pisao je kasnije Mulabdić, – značilo je onda biti napredan, značilo je da si Evropejac, da si raskrstio s reakcionarstvom, da nijesi protiv reforama, a inteligencija i stečena naobrazba nije imala druge bolje cijene, nego je činovnički ili vojnički poziv.

Mulabdićeva životna sudbina usmjerava se već od toga trenutka putem učenja i obrazovanja. Stekavši pojmove o svijetu kao cjelini, i o njegovoj raznovrsnosti i složenosti, obuzet magičnom privlačnošću perzijskih stihova Šejh Sadijina Đulistana, *turskog jezika i turske literature, zanesen savremenim legendama o pobjedama Osman-paše i turske vojske na Plevni, – Mulabdić je u to vrijeme bio zaplovio strujom koju je donosila savremena*

reforma turska putem narodne, u pravom smislu turske, prosvjete.

Ali se to početno orijentalno, teološko-svjetovno obrazovanje neće osjećati u njegovoj docnijoj javnoj djelatnosti ni u njegovom pripovjedačkom i publicističkom radu s onom težinom i intenzitetom kao što će se osjećati zapadno obrazovanje nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, koje se kod Mulabdića razvija do odaništva punog povjerenja i strasti i dalje do kulta i opsesivne ideje. Da nije okupacijom napravljen za Bosnu i Hercegovinu otvor prema Evropi, zapadnoj pismenosti, kulturi i civilizaciji, mnogi bosanskohercegovački književni i javni radnici, a među njima i Mulabdić, ostali bi u uskim okvirima obrazovnih mogućnosti pod turskom upravom, okrenuti možda svojim interesovanjem, po tradiciji, istočnoj kulturnoj sferi, i tek bi rijetki, aristokratski i posjednički sinovi uspjeli da dopru do Carigrada i drugih većih duhovnih centara Bliskog istoka i da se uklope u tokove orijentalnih književnosti i nauka.

Dolazak austrougarske vojske u Bosnu Mulabdić je kao i svi njegovi savremenici doživio dramatično i tragično u tome trenutku: kao kataklizmu i kao veliku elementarnu nesreću koja jedan narod i jednu zemlju može zadesiti, kao potpunu propast jednog života. »Nebo se zamrači, život zastade i ko probijen brod kad usred najbujnijeg veselja u njemu počne da tone, dođe glas: ide Švabo. A osjećala se i prije neka mora u zraku, svako odraslo i dozvano čeljade bilo je zabrinuto, naslućivao se neki krupan događaj.« – pisao je on docnije o tome u svome autobiografskom članku. A ovu istu sliku, kao neposredno doživljen događaj iz mladosti, razradio je i razvio umjetnički još impresiv-

nije u devetoj glavi romana Zeleno busenje, *u nizu pripovjednih sekvenci, sa ritmom postupnog punjenja ambijenta atmosferom dramatike i nadolaska neprijatelja kao nemani.*

Pored ovakvih neposrednih traumatičnih reakcija trenutka sjećanja, koje nije mogao isključiti iz pripovjednog tkiva, Mulabdić je okupacijski prekret i vrijeme i život nakon toga doživljavao i racionalnije, kao postrani posmatrač i meditator, na opštijem planu psihologije i vremena: kao sraz svjetova i civilizacija, u kome je zapadni talas snažno zadirao i plavio jedan ostavljeni i zbunjeni narod na periferiji Turske Carevine mnoštvom novih i nepoznatih oblika materijalnog i duhovnog života, izazivajući pometnju u duhovima, potkopavajući staro i tradicionalno u ljudima, koje se opiralo, borilo i slamalo na kraju. Kao mladić od petnaestak godina, učenik četvrtog razreda ruždije, on je prve dane okupacije urezao u sjećanje sa intenzitetom i bistrinom mladosti, da ih kasnije u romanu Zeleno busenje *i drugim nekim svojim prozama uspostavi sa očiglednošću nedavnog i neposrednog posmatranja.*

U članku Jedna šezdesetogodišnjica *Mulabdić će docnije zabilježiti jubilej ovog sudbonosnog događaja, i psihološki i dokumentarno i sa određenim ličnim stavom, onako isto kao i u* Zelenom busenju, *postavljajući time jednu antinomiju: znak i biljeg tragičnim i dramatično-ironičnim lomovima duša i sudbina, i u isto vrijeme spomenik otkrovenju jednog novog života i nove perspektive. Uzbuđenje i zabrinutost na prve vijesti o odluci Berlinskog kongresa, razdvajanje muslimanskog stanovništva u vezi sa idejom otpora, i piščeva identifikacija sa onima koji su »inteligentnije shvatili situaciju tako, da je prelaz naše domovine iz jedne*

države u drugu odlučen po sporazumu obaju vladara, a po zaključku velikih sila evropskih u Berlinu, pa se valja sudbini pokoriti«, došli su do izražaja, bez korekcija i stilizacija, i u romanu i u članku Mulabdićevom. U tim tekstovima, zatim, našao je svoje mjesto hronološki tok ratnih zbivanja u Maglaju i njegovoj okolini, pri čemu se u romanu i linija radnje i sudbina glavnih ličnosti rastapa i gubi pod težinom historijske dokumentarnosti i izvjesnog nadvremenskog i nadljudskog određenja. Najzad, zaključak u jubilarnom članku potpuno je identičan poruci romana, samo je racionalan, trezven i ličan, sa istim ravnodušnim odnosom domoroca i prema turskoj i prema austrougarskoj upravi kao tuđinskoj i stranoj, ali u isto vrijeme i antinomičan i hroničarski objektivan:

> Je li ovaj rat naših djedova sa moćnom Austrijom bio potreban i opravdan? – pita se pisac u jubilarnom članku. – Zdrav razum kaže, da nije bio opravdan, jer je ova zemlja međunarodnim ugovorom prešla iz ruku jednoga cara u ruke drugoga. Jedan car dao, drugi uzeo. Pored toga maleni smo prema sili, koja nas pritiskuje.
>
> A drugi onda rekoše: »Neka car daje svoje, a ne naše. Ove su zemlje bile naše prije nego ih je on kao zavojevač osvojio. A kad je on mačem u ruci stekao na nju pravo, zar domaćin, imajući pravo posjeda na svoju kuću, ne stiče još veće pravo na nju, kad je od navale obrani?«

Ali ispod ovih prividno sabranih riječi u članku krije se ogroman raspon historijske sudbine jednog naroda kojega je Mulabdić i te kako bio svjestan u svome pripovjedačkom djelu, sa bezbrojem ljudskih povijesti, života na nizbrdici i usponu, kojima vitla zamah vremena ili ih blago miluje igrajući se njima. Životne krivulje tih svojih likova Mulabdić je intimno i sa uzbuđenjem doživio, za-

boravljajući se ili svjesno pokušavajući da im, kao savremenicima i sam direktno pomogne toplinom i razboritom riječju skrivenom u tuđe monologe i sudbine, pripovjednim epilogom koji djeluje kao izričit komentar, kao kritika ili kao usmjerenje i za njih i za buduće njihove nasljednike, ponekad toliko sugestivno, sa gotovim rješenjem problema, da je to snižavalo i samu pripovjedačko-umjetničku razinu njegove proze.

Taj postokupacioni sudbinsko-događajni prostor predstavlja drugo izvorište motiva Mulabdićeve proze. U njemu dominiraju, pripovjedački oživotvorene, njegove dvije opsesione ideje: rečeni kult obrazovanja i nauke, i dramatika životnog preokreta izazvanog okupacijom, sudarom civilizacija i smjenom životnih oblika. Za Mulabdića, kao refleks njegovog vlastitog života i duhovnog opredjeljenja; za ispitivače njegovog pripovjedačkog rada kao biografsko-književni paralelizam.

Možda je najbolja crta njegovog pripovjedačkog djela onaj opis stanja duhova neposredno nakon osvojenja Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, ona atmosfera meteža, suprotnosti i suprotstavljanja, nedoumice, tvrdokornosti i fanatizma jednih, te prilagođavanja i prihvatanja drugih. Pričalo se: došao Švabo na jednu godinu, a kad ode, ponovo će Turska doći; govorilo se: došao je na tri godine samo da obavi neke tajanstvene reforme; sa strahom se sašaptavalo: došao je da prevjeri Muslimane. I oni koji su bili uvjereni u privremenost okupacije pa ih nade prevarile, kao i oni koji su u svemu gledali samo kršćansko-misionarsku akciju, stopili su se u jedinstvenom i masovnom iseljeničkom zamahu preko jugoistočne bosanske granice. Najjači pokreti za iseljavanjem bili su 1879, 1882, 1908. i kasnije 1918. godine. U

ovoj atmosferi duhovne nesređenosti i očajničkih odluka i Mulabdić se bio opredijelio za misao seobe u Tursku, a neposredan povod za to bila je porodična tragedija, koju je on opisao u dvadeset petoj glavi romana Zeleno busenje, *pljačkaški napad na njegovu kuću i porodicu i ubistvo majke od strane pripadnika poratnog ološa. Ispovijedno, toplo preživljeno pisao je Mulabdić docnije o tome događaju, o osjećanjima bespuća na domu, koja su u njemu kulminirala, i predosjećanju nejasnih prostora razvoja u vremenu i životu, koji su ovdje prošli, ali se negdje nastavljaju:*

> Kad u toku prva dva mjeseca novoga stanja doživih u našoj kući jednu groznu nesreću i tragediju (opisanu kasnije u *Zelenom busenju),* tada se u meni, momčiću, iza nekog vremena i oporavka od one nesreće, budi neka tugaljiva spoznaja kao u kakva brodolomca. U najljepše mladenačko doba svoje ja osjetih, da sam zapeo nasred puta. Ono, što sam imao stečene duševne zalihe, nijesam mogao tada iskoristiti ni kao podlogu za dalji svoj razvoj i usavršavanje niti kao kapital, s kojim bih udario temelj svom toku života. Za novi život bijah potpuno nedorastao. I ja počeh uzdisati za onim, što je prošlo i za onim, što sam imao tek da nastavim iza stečena temelja u ruždiji. Mene obuzimahu misli, da onaj život, koji je kod nas prekinut, negdje još tinja, ako je Švabo pritisnuo Bosnu, Turska je još ostala cijela i u njoj Carigrad gdje se zgrće svijet mojih misli i želja, sa sviju strana.

Odluku o seobi Mulabdić je povjerio jednom starom čovjeku, prvom prijatelju svoje porodice, s molbom da mu pomogne i uputi ga da nastavi započeto školovanje u Turskoj. Ali ovaj čovjek, u kome je živjela puna nada u povratak staroga života i privremenost Švabina opstanka u Bosni, odgovori

ga od toga, izruži ga što je kratkovid pa ne sagledava stvarnosti i još kaza Mulabdićevom starijem bratu i skrbniku za njegove namjere.

Da bi ga privezao za kućno ognjište i zavičaj, stariji brat oženi Mulabdića, i misao o seobi poče se pomalo gubiti iz njegove glave, pogotovo kad ga, kao pismena, privremeno namjestiše u nekakvu službu, koja, istina, prestade čim vojnu upravu zamijeni civilna vlast. Mjesto težnje za nastavkom školovanja u Turskoj, Mulabdića poče zanositi i zaokupljati želja za novom, zapadnom naukom i obrazovanjem. Od tog vremena doživljaj okupacije i novog života formira se u Mulabdiću kao hibridno sjećanje i osjećanje, oplemenjeno idejom rada, znanja i učenja po uzoru na svijet civiliziranog zapada, proživljeno vlastitim životom, provjereno i potvrđeno sopstvenim iskustvom i zapažanjem, sa dominantom obrazovnog kulta u sistemu njegove docnije pripovjedačke didaktike kao rješenja za sva životna, društvena i historijska čvorišta. Za njegovo vrijeme i dugo poslije toga simpatije prema evropskoj pismenosti i nauci predstavljale su u muslimanskoj konzervativnoj sredini izazov i pobunu ravnu pobuni protiv vjerskih, porodičnih i zavičajnih svetinja.

Mulabdić je zapadno pismo, ili »natrag-pisanje«, kako su ga konzervativni Muslimani zvali, naučio rano, i to krišom, preko svoga druga iz ruždije Emina Arapčića, kome je otac uzeo za učitelja Jovana Čokića iz Like, prvog bilježnika u maglajskoj opštini. Što bi Čokić Arapčiću do podne kazao, to bi Mulabdić od njega popodne naučio. Mulabdićev dodir sa zapadnim pismom, kojim su označavane riječi materinskog jezika, bio je uzbudljiv i radostan; o tome događaju Mulabdić piše u XXIX, XXXII i XXXIII glavi svog romana

Zeleno busenje, *a istovremeno i o protivljenju i otporima među fanatičnim sugrađanima koji su zapadnu pismenost kvalifikovali kao odrođavanje i izdaju vjere.*

Kada je naučio bukvar, Mulabdić se sa strašću bacio na čitanje svega što mu je pod ruke dolazilo: natpisa, odrezaka novina, a najviše na čitanje zagrebačkog lista »Pozor«. Poslije nekoliko godina otvorena je u Maglaju osnovna škola i među prvim učiteljima došao je na nju Hugo Jesenko, rodom iz Ogulina, kod koga je Mulabdić sa nekoliko starijih drugova, u izvanškolskim časovima počeo da uči njemački jezik, a uz to i gramatiku maternjeg jezika. Trenutke tih noćnih bdijenja nad knjigom pod nadzorom učitelja, koji se diže do simbola i propovjednika nauke, Mulabdić je docnije opisao u crtici Aga. *Osjetivši se, nakon ovog privatnog tečaja, malo više naobražen, Mulabdić je zatražio mjesto vježbenika u poreznom uredu, ali su ga odbili.*

Drugi učitelj koji će u Mulabdićevom životu napraviti prekretnicu i konačno ga usmjeriti u pravcu daljeg školovanja bio je Miloš Linta, koji je odmah zapazio posebne sposobnosti Mulabdićeve i sklonost prema učenju i uvjerio ga u potrebu da pođe u Sarajevo i upiše se u preparandiju, kako bi njegovo obrazovanje dobilo organizovan tok i stručnu formu. »Možda ja sam ne bih zadugo došao na tu ili sličnu misao, da se odlučim za što, kad ne znam, kuda i u koju svrhu, – pisao je docnije Mulabdić sjećajući se toga. – Kako da ja, neuk, znam, da uopće postoje kakve škole, da postoje i više, pa i takve, koje su baš za me vrlo podesne, gdje bih najbolje pristajao, gdje bih za par godina mogao da se osposobim, da postanem svoj čovjek.«

Ohrabren podrškom još nekih ljudi, a naročito načelnika Mustaj-bega Uzeirbegovića, Mulabdić se zagrijao ovim Lintinim prijedlogom i već u maju 1887, ispraćen klimanjem glava svojih sugrađana, otišao je u Sarajevo da se raspita o uslovima upisa u školu. Tada se u preparandiju primalo i bez srednjoškolske predspreme, a prema Mulabdiću, kao prema prvom školniku Muslimanu, učini se i jedna iznimka: primiše ga i bez osnovne škole. Direktor preparandije Ljuboje Dlustuš predstavi ga Kosti Hermanu, koji mu, pored deset forinti što je kao pomoć dobijao od opštine, isposlova još dvadeset forinti mjesečne stipendije i tako mu osigura nesmetano školovanje.

Svoj susret sa Sarajevom, koje je bilo drukčije u njegovim predstavama, sa školom i đacima, među kojima je on bio najviši i najstariji, raspoloženja usamljenosti i časove malaksalosti, razočarenja i očaja nad knjigom, Mulabdić je docnije opisao u pripovijeci Prvi srednjoškolac. *Atmosferi i radnji ove pripovijetke odgovaraju mnoge pojedinosti a naročito psihološki zaključak Mulabdićevog pasusa o njegovom školovanju iz njegovog autobiografskog članka:*

Sâm sam se iz dana u dan razočaravao, – pisao je Mulabdić u članku. – U prvoj godini n. pr. ja ne pročitah ni jedne knjige osim školskih za pojedine predmete propisanih. Dok su se moji drugovi otimali u školskoj knjižnici za razne zabavne i poučne knjige, ja sam mislio, da nas na taj način iskušavaju, da li mi radije čitamo druge stvari, nego svoje zadatke. Ali već u drugoj polovini godine ja se uvjerih prilikom razgovora na predavanju o životu i djelima pojedinih pisaca pročitanih članaka u čitankama, da se mora pročitati puno više knjiga izvan škole i propisanih udžbenika. Mučeći se i učeći često osjetih pravi smisao mudrih riječi:

svaki je početak težak. Zaista i bijaše teška rabota, ali bi još teža bila zdravu i sposobnu momku vratiti se kući za to, što nije lahko učiti! Bože sačuvaj!

Tri godine školovanja na preparandiji prošle su Mulabdiću u predanom, upornom i sistematskom radu. »Sve tiho i polagano, bistro i solidno, ne mnogo na jednom, nego sve jedno po jedno, – sjećao se Mulabdić kasnije toga vremena, – i ja se iz dana u dan osjećah kako se oboružavam, ja već u trećoj godini osjećam milinu i snagu svog lijepog materinskog jezika, pa čak pokušavam prevađati sitnije stvari iz moje turske lektire. A kad svrših, bijah odlikovan zadaćom, da održim pozdravni i oprosni govor na svečanosti završetka naše školske godine i za naš razred škole uopće.«

Na ovom mjestu Mulabdićeve biografije završava se idejno uobličavanje njegovog osnovnog psihološkog kompleksa okupacija – nauka, a počinje onaj odsudni dodir života, iskustva i svijesti o njima sa porivom književnog pripovijedanja Mulabdićevog.

Prvi pripovjedni uzori Mulabdićevi bili su pisci sa područja onih jugoslavenskih zemalja koje su se nalazile u sklopu Austro-Ugarske. Oni su u Bosnu i Hercegovinu i među Muslimane konačno prodrli sa uspostavljanjem zapadne pismenosti na srpskohrvatskom jeziku i sa prvim školama, sa činovništvom koje je u Bosnu i Hercegovinu došlo iz ovih zemalja, i mogli su se naći u školskim čitankama, knjižnicama i programima školske lektire. O tome svjedoči i sam Mulabdić, izričito navodeći pisce koje je, ne dospijevši za vrijeme školovanja, u cjelini pročitao u razdoblju od završetka nauka do prvog imenovanja:

Naročito pročitah i proučih našeg slavnog Šenou, njegova klasična djela iz hrvatske prošlosti, njegovo živo i plastično prikazivanje lica i događaja mene zanesoše. Ona mala razlika naših narječja mene ne smetaše, nego naprotiv mene pobuđivaše na misao, kakav bi taj divni kolorit tek izgledao u našem lokalnom govoru. Zato i naš život i našu prošlost treba onako slikati, da to isto reknu oni, kojima je Šenoin izgovor svojina. Samo naravno treba i ovdje snage Šenoe pisca i pripovjedača. Ono je zaista divna istina, što je rekao neki kritičar, da je onaj literarni sastav najbolji, za koji se svakom čitatelju učini, da bi ga i on mogao napisati. Šenoina romantika, Tomićeva blagost izlaganja i opisa, Kumičićeva snažna dikcija, a jedrina štila i jezika Stjepana Dmitrova Ljubiše mene su zanijele i meni se sve činilo, da ću i ja jednog dana jednostavno sjesti i pisati.

To je bilo vrijeme kada se vršilo prvo formiranje književno-pripovjedačkog izraza kod Mulabdića, i to putem rezonance na izražajna sredstva drugih pisaca, koja u njemu podstiču srodne, urođene, imanentne oblike umjetničke naracije, samo određene bosanskim muslimanskim mentalitetom, životom i ljudima i saobražene njima, uslovljene tokom, melodijom i leksikom domaćeg govora. Djela tih pisaca Mulabdić je doživljavao na planu Bosne, književno-komparativno, sa aktivnim odnosom prema pripovjedačkoj adaptaciji ovih djela i načina pripovijedanja na bosanski život, usvajao njihovu tehniku, ali ne i sadržinu i način mišljenja, koje je on crpao iz domaćeg tla. Početno stilsko-izražajno predodređenje Mulabdića kao pisca bilo je tako završeno pred početak devedesetih godina, u kojima će se on pojaviti i potvrditi kao pripovjedač.

Docnije, u njegovu stvaralačku lektiru ući će još pisci kao što su Đalski, Veselinović, Ćorović, Kozarac, koji će ostaviti u nekim njegovim prozama blagi prizvuk svoga tona, lagani trag motivike, pripovjedačke tehnike, ali će pripovjedački tenor i u ovim prozama ostati karakteristično Mulabdićev: ambijentalan, kritički plemenito usmjeren, sa toplinom vokacije narodnog pripovjedača i pripovjedača za narod. sa doživljajnim poistovećivanjem i glasom razbora koji odjekuje pri tome.

II

Glavnu karakteristiku strukture prve Mulabdićeve knjige, romana Zeleno busenje *čini tok pripovjedačke materije: proticanje vremena koje nosi ljude i sudbine junaka ove proze i ostaje na kraju kao jedina lirsko-fatalistička rezonanca. Zbog toga analiza ovog romana u njegovom dinamičkom vidu, koji uslovljava punjenje i bogaćenje njegove atmosfere, pojavljivanje likova u njoj i njihovo potčinjavanje zamahu historije i vremena, predstavlja prirodni pristup ovom djelu.*

Ali već od samog početka tkivo romana pokazuje i neke druge karakteristične stilsko-strukturalne i idejne crte koje su značajne za realizaciju romana u cijelosti i njegovu egzistenciju kao pripovjedne cjeline i posebno instruktivne za njegovu analizu te za pogled na samog pisca i njegov pripovjedački postupak.

Roman počinje opštim planom slike maglajskog predvečerja i prazničnog raspoloženja u petak, na dan veselja, zabavljanja i ašikovanja, planom koji je ostvaren nizovima izraza i atributa iz sfere idilskog doživljavanja ambijenta i ljudi koji su preuzeti iz romantičarske proze. Oni imaju jednu zajedničku strukturalnu osobinu da ne služe otkrivanju specifičnih osobina, individualisanju predmeta,

već pripadaju opštoj oblasti idilsko-emocionalnog raspoloženja i atmosfere, koja kao opšti utisak i ton prevladava njihovo posebno značenje kvaliteta, ionako otupljenog čestom upotrebom.

Sa ovog opšteg plana pisac prelazi, kao pokretom kamere, na krupni plan mladića Ahmeta, koji se izdvaja iz atmosfere, društva i raspoloženja, jer ga progoni slika lijepe Aiše. I ovaj prelaz predstavlja pripovjedački šablon hrvatske proze na prelazu od romantizma ka realizmu, a psihološko izdvajanje lika iz sredine, kao rezultat ovog pokreta, ostatak je naslijeđenog manira, koji kompozicionim putem postiže efekat psihološke ekspresivnosti, efekat isticanja, markiranja lika.

Karakterizacija Aiše kroz Ahmetovu imaginaciju i sjećanje također pokazuje crte romantičarsko-sentimentalne pitomosti (»čarobno lice«, »umiljat pogled«, »slatke riječi«), isto kao i piščevo karakterisanje Ahmeta (skroman i stidan kao djevojka, bez razuzdanosti itd.). I ovi portreti, kao i uvodna atmosfera romana, imaju strukturalno-emocionalnu ulogu da stvore neposredan kontrast – između pitomog, idiličnog života i teških događaja neprijateljskog nadiranja, otpora, rata, okupacije, koji slijede i prema kojima se kreće radnja romana. Ovaj očito stilizirani i naglašeni kontrast uvodne radnje, kao najčešći umjetnički oblik romantičarske proze, koji služi oštroj polarizaciji i suprotstavljanju pojava, događaja, likova i ideja, svodeći se u krajnjoj liniji na crno-bijelu konfrontaciju i manihejski princip dobra i zla, otkriva jedno nagnuće Mulabdićevog pripovjedačkog postupka, a ujedno i tragove njegovih književnih uzora i izvorišta.

I situacija u kući Omerefendinice, Ahmetove majke, puna je istog idilizma i etičke ispravnosti:

sva su joj djeca čestita, poslušna, izučena. Akcenat je istaknut na nauci i školovanju. Ali tu se javlja, opet kao odjek romantičarske pripovjedačke strukture, odvajanje od linije radnje i mirnog pripovjednog opisa događanja, nesuglasje, disonanca od opšteg toka i tona, inače karakteristična za Mulabdićev način razvijanja radnje u ovom razdoblju: to je Ahmetovo protivljenje ženidbi na koju ga majka nagovara, a razlog je racionalan, i istovremeno sentimentalan, idiličan – hoće da se skući i da nađe ženu koja će mu se svidjeti i voljeti ga. A to je ujedno i uvođenje novog motiva, odnosno vraćanje na već započeti motiv, i prelaz od ove retrospektive, ekspozicije, u aktivnu radnju u vezi sa Aišom, u ljubavni dijalog suzdržljivih riječi.

Sistem motiva odvajanja od linearno-ustaljenog toka radnje u vezi sa Ahmetom i Aišom, koji se, suprotno usmjereni i postavljeni kao prepreke njenom ostvarenju, formiraju u zaplet, nastavlja se u protivljenju Aišinog oca Muharemage njenoj udaji za Ahmeta i u Aišinom strahu od roditeljske kletve ako učini suprotno volji očevoj, te dalje u dinamici suprotnih stavova, osjećanja i životnih situacija, koji se ukrštavaju i sijeku sa idejno-političkim polaritetom junakâ ovog romana u historijskoj boji vremena.

Ahmetu je Muharemagino držanje bilo razumljivo: kao čovjek starog kova, on nije podnosio one koji se po sudu povlače i miješaju sa Osmanlijama, osobito omraženim zbog reformi potkraj njihove vladavine u Bosni i Hercegovini, držeći ih za njihove ulizice, pa tako nije volio ni Ahmeta, koji je svršivši ruždiju radio kao činovnik u gruntovnici. Ovaj domorodačko-politički momenat, uz oštro odvajanje »pravih Turaka«, to jest muslimanskih bosanskohercegovačkih domorodaca, od Osmanli-

ja, doseljenika, činovnika iz Turske, uplića se u ljubavnu fabulu i stvara teškoće njenom ostvarenju, paralelno sa opštim konzervativnim shvatanjima o činovničkom položaju kao pravoj svrhi i same učenosti, i sa identifikacijom obrazovanih ljudi, činovnika, sa Osmanlijama. U perspektivi razvoja historijskih događaja u romanu ovaj oštri antagonizam i poredak shvatanja nastaviće se i pod novom vlašću: antiosmanlijski konzervativci prerašće u fanatične protivnike Austro-Ugarske i svega što od nje dolazi, a liberalci će zadržati isti oportunistički stav i prema austrougarskoj upravi kao što su ga imali prema turskoj vlasti, objašnjavajući ga svojom saglasnošću sa vremenom, razvojem društva i prevazilaženjem preživjelih životnih oblika.

Društveno-psihološki rezultat sukoba antiosmanlijskog fanatizma sa srećom dvoje mladih u ovom romanu jest Aišina zebnja nakon obećanja datog Ahmetu da će za njega pobjeći, strah »što ovako sama o sebi odlučuje«. Ali ova psihološko-motivska situacija predstavlja i sintezu čestog motiva iz muslimanske narodne pjesme, koji i u ovom romanu probije ponekad lirskom čistotom svoje intonacije, i romantičarskog manira osjećanja u prisjenku zle slutnje i zebnje, koje predstavlja uvijek otvor u novi zaplet, pri čemu se predviđanja obično fatalistički i ispune, te konkretan odraz vremena na sudbine junaka sa njegovim naivnim historijskopsihološkim zabludama, koje su rezultat piščevog stava.

Na drugoj strani, zbivanja, pokret historije i kolebanje jedinki pred njihovim nastupanjem, dovode i Ahmetovu riješenost prema Aiši u dilemi.

Od početka četvrte glave pojedinačni elementi romana, individualne sudbine junaka, dnevna problematika i psihologija života, počinju se potčinjavati stilizaciji atmosfere i utapati u njenom opštem fonu. Početak zapleta individualne radnje ostaje kao pozitivni elemenat kontrasta u očekivanju objavljenja drugog, negativnog elementa. Sentimentalno-idilični ton ustupa pred snažnim naletom stvarnosti, života. Roman počinje da se oblikuje sredstvima realističkog pripovjedačkog postupka. Cjelokupno njegovo tkivo kreće se u jedinstvenom zamahu u susret nečemu dramatičnom i kobnom. Već uvodni lirski opis atmosfere zore, izražen sa auditivnom ekspresivnom težnjom, sa jutarnjim glasovima i crtanjem silueta i sjenki prolaznika te glasom mujezina koji razbija tišinu, podiže prigušeni opšti ton i oživljava usporenu dinamiku kretanja, – nadopunjava se piščevim racionalnim komentarom strateško-geografske lokacije Maglaja koji djeluje kao zloslutni nagovještaj potencijalne ratne opasnosti i budućih događaja. Stilsko-idejna struktura atmosfere ostvarena na taj način traje dalje sve do kulminacije u IX glavi romana, naizmjenično naglašavajući sad idejno-psihološku sad stilsko-emocionalnu stranu. Antiosmanlijsko političko nastrojenje i ton mržnje preuzima sam pisac identificiran sa svojim junacima, koji Osmanlije naziva »carskim murtatima, a našim zulumćarima, štono sjede u Travniku i Sarajevu sve od Omerpaše«, i u isto vrijeme lansira, objelodanjuje, iznosi pred čitaoca sliku »ljudi s golemim škrljacima«, koji dolaze »cestom što vodi iz Broda do Sarajeva«, koji su »kauri ispred kaurske zemlje, al za čudo govore ama na dlaku kô i mi«, sugerirajući misao o slavenskom narodnom jedinstvu i istovetnosti jezika Muslimana i »kaura«, – dajući tako istim potezom historijsku boju vremena i ujedno političku ideju savremenu piscu u doba pisanja romana.

U isto vrijeme kada se u Ahmetu, nakon bratovog saopštenja da je Bosna data Austriji, javlja dilema – na jednoj strani, ljubav prema Aiši i planovi u vezi s njom, na drugoj strani, prodata Bosna, njegov revolt prema Osmanlijama i osjećanje dužnosti da brani domovinu – dolazi i centralni zaplet romana, ali ne zaplet individualni, ograničen na pojedinačne likove i njihove sudbine, već zaplet epohe, opšti, koji prijeti smjenom života, vremena, poretka, vjere, kulture, civilizacije, zaplet rata i pustošenja. Kod kajmekama pisar čita obavijest građanima da je sultan predao Bosnu Austriji i naredbu da se tome niko ne protivi.

Sukob oportunista i fanatičnih pristalica otpora prvi je rezultat ovog zapleta, pri čemu se čuje i glas racionalnih umjerenjaka, piščevog rezonera Numan-efendije – »možemo l' se oduprijeti sili austrijskoj« – koji u toku cijele radnje, predstavljen kao glas savjesti, dalekovidnosti i iskustva, iznosi piščeve poglede na glavne probleme romana, potisnut samo kretanjem vremena u centralnom dijelu ove proze. U ovoj sceni već se vide pozicije društvenih snaga: na jednoj strani su posjednici i fanatizovani sveštenici, jedinstveni u pogledu otpora, na drugoj su činovnici i intelektualci, sa stavom opreznosti, oportunizma, za lojalnost i sultanu i austrijskom caru. Pored svoga eksplicitnog govornika Numan-efendije, pisac u ovoj sceni i stilski pokazuje svoj stav, kao što će ga pokazivati kroz cijeli roman opisom likova otpornika, ironičnom intonacijom prema njihovim akcijama, superiornim komentarom njihovih zabluda:

> Odmah se vidjelo, da je veća polovica protiv boja, a sam gotovo Hadži Selimaga sa dva tri druga galamio i dizao bunu.

> Svi prihvatiše ove mudre riječi Numan-efendije...

Prikaz stanja duhova u predvečerje okupacije, zbivanja u gradu i okolini za vrijeme njenog odvijanja, i života nakon svršetka ratnih operacija, nije u ovom romanu objektiviran do nivoa realizma, niti je lišen piščevog idejno-političkog rezonovanja i stilizacije. U njemu se, naprotiv, osjeća kontinuitet Mulabdićeve ocjene otpora kao zablude, koncepcije u kojoj dominira apsolutizacija značaja evropske civilizacije i kulture koje je u Bosnu i Hercegovinu donijela okupacija. Ove ideje kao književnoimanentno i eksplicitno izraženi piščevi nazori preovlađuju tako u ovoj prozi nad prikazom spontanih domovinskih osjećanja i iskrenih motiva rodoljubivog otpora. Trenutak historijske odluke da se pruži otpor poslužio je Mulabdiću da se istovremeno obračuna i s Osmanlijama i sultanom (»on nije naš kad nas daje drugome«, »zašto nam efendija (sultan, M. R.) nije poručivao kad je Bosnu davao«, »gnječilo nas i mučilo tolike godine, pa najposlije kaurima u šake«), a tako isto i sa fanatizovanim pristalicama otpora, po njegovom shvatanju, kao predstavnicima jednog prevaziđenog svijeta koji bi željeli da zaustave hod historije i nadiranje napretka.

U atmosferi sukoba između otporničkog hadži Selim-age i oportunističkog Numan-efendije, u kojem je izvršena polarizacija pristalica na štetu hadži Selim-age, jedini je Ahmet od činovnika bio uz njega. Njegovo opredjeljenje je, nakon piščevog opisa i stilizacije, i literarno i psihološki odmah dobilo kvalitet zablude i pogreške, a on sam kao ličnost unaprijed je određen za žrtvu. Čvorište nemira, grča i razdvojenosti koje se formira u njegovoj psihi, pri čemu mu je bio jasan oportunizam

ostalih koji su »pokorne sluge svog starješine i svoje kese«, ali je bio u nedoumici prema Numan-efendiji, – reljefno se odražava u kombinovanom i unakrsnom djelovanju stavova pisca, opisanih lica, te njegovog nagnuća i odmjeravanja svega iznesenog vlastitim kritičkim pogledom u pasažu u kojem je pomiješan solilokvij sa direktnom i indirektnom introspekcijom.

U ovom zapletu epohe, Ahmetovo opredjeljenje za pristalice otpora predstavlja disonancu kako u odnosu na sam ovaj zaplet tako i u odnosu na plan njegove vlastite životne sudbine. Ahmet je u stvari iznevjerio ne samo brata, činovnike i ostale konformiste, nego i piščevu generalno zacrtanu koncepciju o njima kao sporazumašima i protivnicima otpora, pa i samog sebe sa svojim staleškim i društvenim opredjeljenjem i ličnom životnom težnjom. On je od početka bio za borbu. Svjesno se upustio u nju i protiv svoje ljubavi i svog života. Predstavljajući tako sudbonosni otklon od generalne linije sižea i piščeve koncepcije, nalazeći se na lijevoj strani toka historije, on je morao završiti tragično, prethodno razočaran. Ali pisac je Ahmetovim opredjeljenjem razbio svoj vlastiti šablon, produžio lični, ljubavni okvir historijskog događaja do samog njegovog stišavanja i završetka, ostavio jednu sudbinu po strani kao stalni predmet tajne, kao povremenog animatora interesovanja i prekidača monotonog toka historije u romanu. Time je radnju učinio dinamičnijom i realističnijom, stvorio odnos idejne ravnoteže između opšte koncepcije oportunizma i Ahmetovog buntovničkog lika, iako je njegovu pogibiju na kraju ocijenio kao tragediju zablude.

Stilski potez atmosfere započet prvim vijestima o predaji Bosne dobija, nakon podjele stavova

muslimanskog stanovništva prema novim vladaocima, oznake neizvjesnosti, predosjećanja, brige u čaršiji, pri čemu se mržnja okreće više prema izdajniku Osmanliji nego prema napadaču i okupatoru Švabi – sasvim epski, u skladu sa epskom narodnom etikom, a otpornici se daju stilski pejorativno, kao bundžije, predstavnici svjetine i nižeg sloja, sa jasnim odnosom piščevog negodovanja (»da se digne galama, nek se buni svijet, nek se samo viče«). Parola oportunista (Numan-efendije) je: »da se krv uzalud ne proljeva«, »sultan nas je predao zato što mu nismo pokorni«, a odgovor otpornika je: ako mu kad nismo bili pokorni, to je zato »što nam se zulum čini«. Vijest o Švabinoj neposrednoj blizini, u ovoj atmosferi djeluje kao udar, kolektivnopsihološki, koji prekida i skreće tok radnje i dijaloga, kao stilska disonanca i otklon od trajanja atmosfere, poslije koje dilema boj ili mir ostaje u posebnoj oštrini. Atmosfera kahve gdje se sastaje mladež data je živo, a burkanjem mašte i uzavrele krvi, i pokretom piščevog pogleda na Ahmeta, u duši razdvojenog epskom dilemom: kukavičluk – junaštvo, Aiša i – odsudni događaj, u kome ipak nadjačava riješenost za boj.

Psihologija i motivika narodne poezije prisutna je i u sceni sastanka Ahmetovog sa Aišom, u kojoj se polariziraju njegova odluka da se odupre neprijatelju i njeno strahovanje koje se transformira u sjetno blaženstvo, u kojoj mu ona daje čevru da se njome razgovara pošto je prethodno stavi u njedra, a tako isto i u završnoj sceni halala, opraštanja.

Atmosfera predbojnog raspoloženja i bezvlašća, sa konačnim definisanjem strukture otpornika (»bijahu sami seljaci, sluge«, a među njima »građanina ni od lijeka«) i dodavanjem stilskih poteza nasilja i divljanja, u kojoj Ahmet ostavlja svoju po-

rodicu i djevojku i priključuje se ustanicima, prerasta u atmosferu napetog iščekivanja neprijatelja, sa glasovima uznemirenja među građanstvom, panikom, sakrivanjem dragocjenosti i spremom za bijeg. Ovo su najbolji pasaži romana, dati impresivno, sa dosta psiholoških pojedinosti, koje izgledaju nevažne i besmislene u prisjenku opšteg iščekivanja, ali su žive i realistične u tkivu ove proze, sa životom koji se nehajno dalje odvija i na jednoj i na drugoj strani rijeke, među oportunistima i među otpornicima, iznad ljudi, izvan vremena, kao da mu ništa ne prijeti, u kome ljudi šute ili drijemaju sa ukočenom jednom mišlju u duši svakog pojedinca, u grču zebnje, iščekivanja i straha, andrićevski, sa tragičnom neumitnom dvojnošću apsolutnog i relativnog života, tragične svijesti o ograničenosti i prolaznosti u šumoru vremena, koje prekida uzvik, leden, uzbudljiv, tragičan, i čist, prost, jednostavan, sonoran: »Eto Švabeee!« Strava, plač, bježanje nakon toga. Pobježe stanovništvo. Tako isto i »junaci«.

Umjetnički čist, sveden, sa uzvikom u centru kao prelomnim momentom atmosfere i zbivanja, ovaj fragmenat IX glave podsjeća na docnijeg Andrića. Ima u njemu kolektivnog zbivanja, kolektivne psihologije, pokreta masa, vizuelnog, slušnog i psihološkog jedinstva i sinhroniteta, i proste dramatike koja odapinje grč napetosti nekud u prazno, u svima, jednim povikom kao sa onoga svijeta, i dolazi kao apokaliptična, neumitna, i nejasna, neshvatljiva, nemušta sveopšta kazna. Ovaj odlomak predstavlja klimaks prve etape pripovjednog tkiva romana. A sva dramatična panika sadržana u njemu stoji u kontrastu sa mirnim ulaskom austrougarskih trupa, disciplinovanim kretanjem vojnika, i zvukom borije prema paničnom uzviku-najavi

njihova dolaska, koji označavaju početak druge etape pripovjednog tkiva.

Pripovjedno tkivo romana razgranjava se od početka druge etape u dva paralelna toka, koji se izlažu i prate naizmjeničnim tretiranjem pojedinih njihovih epizoda. Jedan tok je hronika ratnih operacija, u koju se upliće Ahmetova sudbina, pripovjedački ostvarena dijelom piščevom naracijom a dijelom preko direktno ekspliciranog Ahmetovog doživljavanja. Drugi tok predstavlja hroniku okupacije među građanstvom nakon pada Maglaja u austrougarske ruke, zbivanja u ratnoj pozadini, koja se prati preko niza scena vezanih za Ahmetovu i nešto manje za Aišinu porodicu. Idejni odnos prema hronici otpora ostvaren je u romanu u kontinuitetu već ranije naznačenih stavova, u stvari psihologijom pozadine, oportunističke, konformističke, i onih koji su ostali u njoj, a ne psihologijom učesnika u otporu, ostvaren čak više kao naknadna, aposteriorna piščeva ocjena, kao kasnije staloženo saznanje, stečeno kao iskustvo pod utiskom docnijeg života Muslimana pod austrougarskom vladavinom, kada se otpor prema Austro-Ugarskoj, u svjetlu činjenice o historijskoj ulozi i zasluzi ove uprave kao posrednika između Muslimana i zapadne kulture, kvalifikovao kao naivna i reakcionarna historijska greška i zabluda. Ovaj historijski docniji stav projiciran je u roman kao idejni regulativ. Na taj način je idejni odnos prema otporu i ustanicima objelodanjen kao piščeva težnja, teza i zadatak.

Atmosfera Maglaja pod okupacijom daje se u ovom dijelu pripovjednog tkiva realistički, bez primjesa naturalizma ili idilizma, ali sa izvjesnim stavom idealiziranja okupatorske vlasti kao uredne i na zakonima zasnovane uprave.

U prikazivanju ustanika pisac, međutim, pravi jednu distinkciju: pored poznatog stava prema domaćim, maglajskim otpornicima kao prema dezorganizovanom čoporu ljudi nižeg reda, koje vodi hadži Selimaga sa uvjerenjem da čini patriotsko djelo, pisac je ustaničku vojsku iz Sarajeva, koja je nakon niza pobjeda pala u Maglaj, opisao sa simpatijama, slikovito, kao vojsku snage, mladosti i smjelosti: »Sve je čilo i veselo, a po svem vidiš, da tu nije bilo izbora po rodu i soju, po snazi i godinama, već sve ustalo za din i za ognjište svoje.« U tome opisu nema ironičnog ni pejorativnog prizvuka, i dobija se utisak da je epsko raspoloženje u piscu za trenutak preovladalo i njegov idejno-politički stav. U ovom trenutku se pisac, preko ovog opisa idealno-etičke prirode, prožetog čistim rodoljubljem, identificira sa prirodnom, razumnom, spontanom i iskrenom reakcijom rodoljubivih Bosanaca na izdaju sultanovu i dolazak tuđinske vojske. Ova dvojnost i suprotnost stava prema ove dvije kategorije pripadnika otpora zadržaće se kroz cijeli tekst romana, sve do završetka ratnih operacija: za jedne, među kojima se obreo i Ahmet, pisac je imao samo podsmješljivi komentar i riječi koje govore o rasulu i anarhiji, teroru i nasilju, za druge, one koji su pružali organizovan otpor, osobito za vojsku pod pljevaljskim muftijom Šemsekadićem, imao je ozbiljan ton ratnog hroničara sa objektivnim prikazom njihovih sukoba sa neprijateljem, pobjeda i poraza, kod Šahin-Kamena, na Jajcu, na Žepačkom brdu, kod Gračanice, kod Han-Bjelalovca, kod Sarajeva, na Preslici.

Ahmetov lik i sudbina nalazili su se razapeti između ove dvije ustaničke vojske: fizički vezan za naličje otpora i hadži Selimagu, on je čeznuo za pravim ustanicima, za licem otpora. Kao kompoziciona spona dviju radnji romana, ratne i pozadinske, sa sudbinom u početku istaknutog, glavnog junaka, Ahmet ima u romanu značajnu kompozicionu i kohezionu ulogu, iako više indirektnu, ostvarenu više njegovim prisustvom i nazočnošću negdje u ratu, ali svježu u mislima njegovih ukućana i Aiše. Zamah opšteg osjećanja, finale događajne sekvence obično se koncentrišu ili završavaju na Ahmetovom liku ili u vezi s njim, na opisu njegovog doživljavanja i reagovanja, ili na sjećanju njegovih bližnjih na njega, i to bez prekida, vještačkog prelaza ili stilsko-kompozicionog skoka, nekako svedeno i prirodno. Zbog toga je cjelokupno tkivo prožeto istom jedinstvenom atmosferom rata, koja se sa opštih događaja nastavlja u pojedinačnim, individualnim. Samo s tom razlikom što se početak romana daje kao opis individualnih sudbina na fonu historijskih događaja, dok u ovom centralnom dijelu romana dominiraju historijski događaji, a individualne sudbine, osobito Ahmetova, daju se na njihovom planu, ponesene njima, kao da se vrijeme i historija igraju ljudima. Pa i pored toga fatalističkog opšteg utiska, Ahmetov lik, pored epskih, nije lišen psiholoških i etičkih dilema. Čuvši da u Maglaju vlada mir, u Ahmetu se javlja misao: slušao je iz ćitaba da se ne smije živjeti pod neprijateljem i mirno gledati zlo, – a njegovi sugrađani, čak i hodža njegov, koji to znaju, ipak ne pružaju otpora.

Završetak ratnih operacija u XXIII glavi, nakon prebacivanja preko turske granice muftijine vojske u povlačenju i momenta kada hadži Selimagu ostavlja njegova četa a on se na zapovjednikovu riječ vraća u grad, predstavlja završetak kompozicionog toka ratnih zbivanja u romanu i ujedno kraj dijela pripovjednog tkiva ovog djela, koje se od tog mjes-

ta pa dalje koncentriše oko dvije porodice, Ahmetove i Aišine, u nastavku toka pozadinskih zbivanja.

Situacija u pozadini do tog trenutka od časa iznenađenja, zbog mirnog i disciplinovanog utiska pri prvom susretu sa okupacionom vojskom, izložena je u nizu događaja i mozaički složenih utisaka, koji upotpunjuju opštu atmosferu nelagodnosti, dvoumice, oklijevanja, i novog, neobičnog života sa stranim, neobičnim ljudima. Događaji koji se zbivaju u vezi s novom vlašću pokazuju historijsko osciliranje između linije zapovjednikovog uvjeravanja i umirivanja muslimanskih činovnika (»Svak neka bude miran, sve će bit, ko što je i bilo, ništa se promijenit ne će.«) i linije nade kršćana da će smjena turske vlasti austrijskom donijeti i potpun socijalni preokret stanovništva. Andrićevska scena susreta Mehmeda, Ahmetovog brata, sa sugrađanima Varošanima i riječi Anđuše krčmarice, nalik na riječi kmeta Simana, ilustruju ovu liniju nade i nagomilanog otpora:

> – Čini mi se, Meo, da je odzvonilo tvom sudu, vašem gospodstvu, – nastavlja ona, a on se i ne osvrće, ide, ali čini mu se, u zemlju propada. – Ej, Bože, tebi vâla, kad nam dođe Švabo, kad nam dođe babo! Nema, prođe tursko, što bi, bi…

A ova linija priželjkivanja socijalnog preokreta može da se prati kroz cijeli tok ove radnje u pozadini pod okupacijom, i to incidentalno, u obliku niza scena sa ispadima ironije i zlobe, ali i dojavljivanja, klevetanja, koji socijalnu temperaturu romana drže u istom povišenom položaju a tako isto i radnju romana u napetosti.

Kao protutežu ovoj slici socijalnih osjećanja, Mulabdić je dao i sliku socijalne idile posjednika i kmetova, »koji su dijelili tugu sa svojim agama, a

u drugu ruku bili sretni, što tako gostoljubivo mogu dočekati svoje age i čeljad im«, ali se u napomeni ipak otkriva zacrtana političko-socijalna feudalna situacija:

> Možda toga gostoprimstva ne bi ni bilo, da su čuli iz zapovjednikovih usta, kako će se svakom krojit pravica, kako se ne smije nikom dirat u imanje, obraz i vjeru, kako će pred zakonom biti svi jednaci. Kasnije je ove riječi prosti svijet zbilja shvatio tako, da će se ta jednakost u svemu provesti, pa je s toga nastala mala smetnja, kad dođe da se odasipa prva tretina za »Švabina vakta«, jer o tretini niko nije govorio, ni da se daje kao prije, ni da se ne da.

Pisac ovdje daje realnu društvenu situaciju izazvanu okupacijom, ali iz ugla zemljoposjednika, sa kojima se on poistovećuje zastupajući njihove feudalne interese, mada ipak više u sistemu cjelokupnog ekonomskog položaja Muslimana.

A između ove dvije slike Mulabdić je situirao život prvih dana preokreta, koji se normalizuje u prisustvu okupatorske vojske, ali oživljava promijenjen, dinamičan u tom transformiranju i osvajanju, sa nizovima iznenađenja, novih oblika življenja, rada, sticanja i zarade. Prikaz ovog života Mulabdić je dao u smjeni slika, zadihano, sa prividnom kontradiktornošću životne logike, u kontrastu sa prikazom nedoumice, čuđenja i mrtvila fanatizovanog i zbunjenog muslimanskog stanovništva na drugoj strani, i sa vlastitim aktivnim stavom kritike prema toj njihovoj nedoumici.

Muslimansko stanovništvo Mulabdić je u suštini dao ne samo između dvije uprave nego između dvije društvene epohe, i kada bi se u njihovom romanesknom suprotstavljanju, koje pomoću sukoba, akcija i reakcija vuče radnju naprijed, tražilo

piščevo nagnuće, to bi bilo novo vrijeme i novi oblici života. S njima se Muslimani nalaze u neprekidnom dodiru ili sudaru simpatije ili češće antipatije. Novo vrijeme je njihov suprotstavljeni protagonista, sistem životnih pojava koji se oblikuje u jedinstven simbol, koji oni doživljavaju, u svome konzervativizmu i fanatizmu, cjelovito i gotovo personificirano, ali sa različitim odnosom prema njemu, jer ih zbunjuje, izaziva borbu u njima, razdvaja ili ostavlja u nedoumici. U prikazu reagovanja zbunjenog muslimanskog stanovništva u Maglaju na okupacioni režim i sve ono što on nosi, Mulabdić izdvaja jedan njegov dio sa Numan-efendijom na čelu koji novu vlast prihvata bez predrasuda, praktično, kao način i uslov života, čak i više, kao uslov napretka. Ti pojedinci predstavljaju u idejnoj konstelaciji romana piščev pravi oslonac i stav. Drugi dio nezbunjenog stanovništva, koji ne priznaje činjenicu postojanja nove vlasti, nadajući se povratku starog vremena i poretka, i živi između života i iluzije, sa tvrdokornim i fanatičnim Muharemagom, koji, dosljedno koncipiran u relativizmu stvarnog i mogućeg vjerovanja, predstavlja najbolji lik u romanu iako nije u centru radnje, postavljen je u romanu prema ovim prvima kao njihova kompoziciona životna i idejna antipozicija zablude, uzaludne nade, sljepila i naivnosti.

Sve te suprotnosti date su u prikazu života Ahmetove i Aišine porodice, u panorami događaja od kojih svaki predstavlja dramatični iktus atmosfere, incident društvenog nesuglasja, spor između klasa, vjera. Zbivanja vezana za Ahmetovu porodicu čine, s druge strane, nit posebne individualne radnje, formiranu u početku, za razliku od opštih, kolektivnih zbivanja koja se stapaju s atmosferom. U

tome je sadržana jedna od kompozicionih crta ovog romana, iako se ova nit zbivanja ne može posmatrati izolovano od atmosfere, jer je njom prožeta, niti od opštih zbivanja jer je za njih posljedično vezana. Niti bi, najzad, opšti hod vremena, istorije u romanu mogao egzistirati bez ove individualne radnje, jer bi izgubio i onaj ostatak oznaka ličnog doživljavanja od strane junaka romana, neposrednosti živog zapamćenja i interpretacije, i postao suha hronika, izgubio bi slikovnost, sceničnost, psihologiju, emocionalni odjek, sve ono što određuje književnu prozu i diferencira je od drugih opšteproznih oblika. Niz događaja i scena u kojima se Ahmetov brat Mehmed ili cijela njegova porodica dodiruju s vlašću i poretkom, sa svojim susjedima i njihovim reagovanjem u novim uslovima, sa selom, sa opozicijom u gradu i sa lojalnim pristalicama nove vlasti, sačinjavaju onaj pojavni vid opšteg toka dramatičnih zbivanja, sa klimaksom u jednom tragičnom događaju, koji je opisan u glavi XXV. Kao što dramatika prvog dijela pripovjednog tkiva dostiže vrhunac u uzviku koji para atmosferu, djelujući kao sudbonosan prekid zbivanja, tako je zamišljeno da i događajna linija Ahmetove porodice u ovom drugom dijelu tkiva romana dostigne klimaks i prevršenje u pljačkaškom napadu predstavnika ratnog ološa u kome pogine Ahmetova majka a brat mu bude ranjen. Ova epizoda, međutim, nije dostigla umjetnički nivo ni dramski intenzitet ranije spomenute epizode, mada se one u suštini, i pored iste kompozicione funkcije, ne mogu ni upoređivati jer se strukturalno razlikuju, pošto se u ovoj radi o individualnoj psihozi, a u onoj prvoj o kolektivnoj.

Pošto je epizoda razbojstva bila lični doživljaj piščev, on se, očigledno zagušen osjećanjima, nije

uspio dovoljno distancirati od njega tako da je, umjesto kondenzovanog umjetničkog klimaksa, ispao razvučen opis događaja, verbalan i knjiški, sa mnogo dijaloških ponavljanja i sa odsustvom pravog dramskog intenziteta. Vijest o Ahmetovoj pogibiji, koja dolazi uskoro poslije toga, zajedno sa ovim prethodnim događajem, uokviruje stradanja ove porodice. Linija individualnog zbivanja u romanu nastavlja se na Aiši i pokušaju njenog oca da je uda, onako ojađenu i slomljenu, i na Ahmetovom najmlađem bratu Aliji, koji druguje sa Aišinim bratom Mustafom i uči novo, zapadno pismo. A uz ovu liniju nastavlja se kolektivna atmosfera u težnji za seobom.

U stvari nakon ovog drugog klimaksa – zbivanja i atmosfera i ton romana u cjelini počinju da se pune melanholijom i tjeskobom: paralelno počinje da preovladava osjećanje nespokojstva u rodnoj zemlji, osobito kada ubicu ne kazniše. Mehmed nešto zbog majčine smrti, a nešto zbog novog incidenta – podmetanja požara – počinje da pije, Aiša tuguje za Ahmetom, evocirajući slike iz prošlosti s njime uz odluku da mu ostane vjerna, i pored očeve namjere da je uda za Rašida. Roman se tako, nakon ratnog vihora, pokreta masa i vremena, smiruje u melanholiji koja prožima nered, dileme i nespokojstvo u dušama ljudi. Ovo raspoloženje smirenja, odumiranja, umora i otpočinka u rezignaciji dato je u romanu isto tako vješto kao i napon uzbuđenja u početku, svjedočeći o piščevoj sposobnosti da dočarava sve vrste i stupnjeve atmosfere.

U ovom trećem dijelu pripovjednog tkiva data je i slika života pod okupacijom u miru, nakon prestanka bojnih događaja, ali u suprotstavljenosti ljudi, ideja i stavova u vezi sa isticanjem vitalne problematike muslimanskog stanovništva, i dominantnim i aktivnim piščevim stavom kritike, buđenja, odgajanja i usmjeravanja na put razvitka. Umjesto adaptacije – misao o seobi, ili nagađanje, jalovi razgovori, iščekivanje rješenja s neba; umjesto školovanja, zapadnog obrazovanja i usvajanja savremenih kulturnih tekovina – preziranje »njihove« nauke; umjesto rada i sticanja – alkoholizam, rasipanje i raspusan život omladine, i kao cinizam uvjerenje da tako postupaju »pravi turci«. U ovim antipozicijama pisac daje prikaz života, upotrebljavajući sva stilska i idejna sredstva da izvede razborite zaključke o zabludi i pravoj istini: od ironično-podsmješljivog tona do isticanja kontradiktornosti moralnih pojmova, od indirektnog monologa »rezonera« do direktnog piščevog komentara, i do pouke izražene sudbinom i završetkom pojedinih likova.

Pod utiskom porodične tragedije i poražen postupcima susjeda, Mehmed se propije, zaprodava imanje. Avdaga ga jedva odvrati govoreći mu piščevim riječima: »Vi mladež današnja, puneći njihove kese, a ispijajući njihove čaše, i ustovarili ste ih na vrat sami sebi!... Zar dušmanu kesu punit!« Ahmetov i Mehmedov brat Alija i Aišin brat Mustafa krišom izuče »njihovo pismo« i oko toga se razvije dijalog i dva stava, za i protiv daljeg školovanja i njihove nauke uopšte, koji se okončava time što Mustafu kažnjava otac Muharemaga i on okreće krivim putem, a Aliju brat Mehmed pošalje na školovanje u Sarajevo uz komentare koji predstavljaju historijsku ironiju i paradoks: »Alija je uistinu otišao, i to da je kud na tursku nauku – već u školu.«

Najzad, Aišu otac daje za Rašida, koji je po opštem uvjerenju, kod pisca ironično i paradoksalno intoniranom, čestit momak i »pravi turčin«: »Što

će on otić u mahalu, što će otić i u kahvu zabavit se sa svojim drugovima, pa gdjekad i popit što god s društvom svojim, to ga ništa neće skrenut s pravog puta.« Ali Aiša vene za Ahmetom i na posljetku umre, kao tragična žrtva sudbine, okupacije, ali i očevog protivljenja da se uda za njega u pravo vrijeme. Opisi Aišine ljubavi i tuge liče na slična mjesta u tadašnjim turskim romanima što se tiče atmosfere, stila i mjere uzdržljive erotike. Glavna oznaka im je sentimentalnost koja tjera na suze. A i tok ljubavi im je identičan: neispunjena čežnja, razdvojenost, smrt jednog od zaljubljenih, tugovanje drugog i vjernost, splet okolnosti koje teže da se djevojka uda i tako smiri, i najzad njena smrt sa gorko-opojnim osjećanjem blaženstva.

Ali opis Aišine smrti u završnoj glavi sav je u stilu i tonovima muslimanske narodne lirske pjesme: kad se daje drago za nedragog. – Aiša vene od tuge. Obilaze je, a ona u teškoj vrućici. Žene uče, plaču, mati krši ruke. U sumrak ona umrije, a plač žena razleže se. A sama sahrana je pravi pogreb »pod prstenom djevojke«. Lirizam završnih scena prostire se i na završetak romana, kao intonacija finala koja obuhvata i piščev idejni rezime vremena, preokreta, rata, umiranja, i sudbina glavnih junaka:

> Alija se povratio s pokopa Aišina, posjetio onda majčin grob, otišao sjutri dan na Preslicu, da vidi, gdje mu je brat pao, a kad se povratio u Maglaj, opazio gore, malo više Delibegova hana lijep spomenik onim vojnicima, koji padoše na Maglaju. Sve je obišao, suzna oka, promatrao one nevine žrtve onog vremena, sudbine, koje je sada pokrivalo zeleno busenje...

Završetak ove glave sav je u znaku izmirenja u smrti, u znaku stavljanja pokrova na žrtve okupacije, s pripovjednim tonom sagledavanja događaja u proticanju i hirovima vremena i sudbine, dakle, njihovog podizanja u više sfera fatalizma i zbivanja na koje čovjek ne može uticati, nego im se nemoćno potčinjava. I okupacija se tako prikazuje kao nešto neminovno, kao dio opšteg procesa i toka vremena. A žrtve tih zbivanja u piščevom osvjetljenju daju se na kraju bez krivice, nevine i bezazlene.

Tok vremena u atmosferi ovog romana izražen je inače kao koncepcija i vrhunska ideja koja relativizira kako sva ljudska nastojanja, tako i sva umovanja i rezonovanja njihova. To je i konačni stav piščev prema konkretnim događajima, prema životu i stvarnosti. To je ujedno i njegova individualna umjetnička crta – to strujanje vremena, nečeg predodređenog, nečeg superiornog, iznad čovjeka i života – izvjesna epska mistika, koja suštinski svemu daje ton melanholičnog poetskog treperenja i spiritualnosti, a u spoljašnjem vidu zamah i intonaciju epopeje.

Konkretno – u epilogu ovog romana vide se svi rezultati okupacije Bosne odraženi na Muslimanima: žrtve pale u neravnopravnom otporu; socijalni jaz u novom svjetlu; podvojenost Muslimana u odnosu na Švabu, na austrougarsku vlast, civilizaciju, prosvjetu; odnos prema Osmanlijama; uticaj negativnih tekovina evropeizacije, krčme, kocka, piće, žene; težnja za iseljavanjem u Tursku; najzad, lične drame i tragedije, – u stvari, gotovo potpun tematsko-motivski kompleks muslimanske proze austrougarskog perioda.

U Mulabdićevoj prozi stječu se prošlost i savremenost, tradicija i realnost života Bosanskih Muslimana iz vremena austrougarske vladavine, ali doživljene intimno i lično kao sastavnice piščeve

vlastite sudbine i života. Uzete u cjelini, ove proze predstavljaju jedinstvenu epopeju i dramu prelamanja bića jednog naroda u smjeni dvaju života i plimi novog vremena, kada stare duhovne i životne vrijednosti još traju, ali tančaju i slabe pod nadolaskom novih duhovnih i društvenih oblika. U toj smjeni svjetova Mulabdić je i sam bio iskušenik, ali i rezonator koji je svemu što se zbivalo davao lični stvaralački izraz i ton, nastojeći da, na osnovi narodnog razbora i svoga iskustva, pronikne u složena kretanja novog života i vremena, koji su na tlu dotad orijentalno-feudalne Bosne i Hercegovine predstavljali one izdanke evropske civilizacije i kulture kakve je mogla donijeti austrougarska uprava i prodore buržoasko-kapitalističkih odnosa. Taj lični doživljaj bivše i savremene historije sadrži ograničenja pisca kao saučesnika u tom prelomnom zbivanju, ali i spontanost sopstvenog svjedočenja, saosjećajnost stvaralačke identifikacije, u koju se humano uklapa i onaj odmak piščev kada kritički razmišlja i sudi o sudbinama junaka svoga pripovjedačkog svijeta.

Muhsin RIZVIĆ

ZELENO BUSENJE

Bilo je to u petak, u predvečerje divna ljetnog dana. Sunce je istom zašlo, a nad maglajskim kućama hvatao se već suton. Uskim putićima, što vode iz pitome okoline u varoš, svaki čas prolazile hrpe gizdava ženskinja i vesele mlađarije, vraćalo se iz obližnjih zaselaka kud je izišlo tog dana da se proveseli. Po kitnim se baščama kola vodila, pjesme orile, cika i vriska momaka razlijegala se na sve strane.

Među ovim skupinama vesele čeljadi išao stasit i tankovijast momak, i kao da je izbjegavao svakom društvu. Bio mlad, nausnice istom trgle; nešto crne masti, crna oka, žarka pogleda. Išao putićem, a misao mu nekud daleko lutala; no pred očima mu neprestano lebdila slika lijepe Ajiše. Često bi osporio hod, zamislio se o onom čarobnom licu, osmjehu, onim divnim očima, umiljatu pogledu, a slatke njene riječi i sad mu zuje u ušima. To je prvo djevojče koje je Ahmetu palo na srce.

Ahmet je i dosad hodao kao i ostala momčad, al' nikad da mu oko zapne za kojugod djevojku. Ali on nije ni nalik na današnju mlađariju. On hodao po mahalama, al' vazda skroman i stidan kao djevojka; nikad riječi, nikad one razuzdanosti kao u druge momčadi. Na prvi se mah vidjelo da je sin

čuvenog Omer-efendije koji je nekad kasabom upravljao.

Kakav je bio Omer-efendija tako je i djecu svoju odgojio. Najstarijeg Mehmeda izuči i postavi pisarom kod kadije uz lijepu plaću, srednji mu, Ahmet, iza njegove smrti svrši ruždiju i pade u tenzimat, a najmlađi, Alija, eno ga vazda prvi u nauci među svojim drugovima. Kad ih je tako izveo na pravi put, onda je mirno legao u grob, ostavivši ih sijedoj hanumi koja se dičila s njima.

No majci je ipak najstariji, Mehmed-efendija, zadao dosta brige. Odgojen u zgodi, ostao iza oca u lijepu imanju, čijim se prihodom kuća uzdržavala kao malo koja u kasabi, a on, mlad, pao pod ajluk, pa se dugo naprovodio, momkovao, dok se jedva oženi i smiri. Pa i sad, već i otac, ne može da se otrese starih svojih drugova, i sad često zađe s njima kud na zelen, protefereči i proveseli se. Nikad on doduše nikom ne bi na putu, ja l' da kome rekne »crno ti u oku«, al' mati se za njeg bojala, kakav je današnji naraštaj.

Zato je sijeda hanuma bila u strahu i za Ahmeta, često govorila, da se i on ženi, al' Ahmet ni da čuje o tom. Da je tome bilo vrijeme to i on vidi, al' Ahmet... ta malo je onakvih, to su mnogi rekli: mlađi, a opet uviđao neurednost starijega brata. Razumio je majčinu bojazan, al' je bio ipak tvrdo uvjeren da on nikad neće bratovim tragom. Sa svojom se ženidbom nije žurio jer je htio sam sobom da steče i namakne sve što mu treba, a u drugu ruku opet: Ahmet je bio svojih misli. Propustio je tolike lijepe prilike, za što ga je i mati korila, a samo da nađe onu koja će mu bit u srcu, i kojoj će se i on sviđati. U takoj je ženidbi on tražio sreću svoju.

Sjutri dan Ahmet nije mogao odoljeti srcu da ne prođe ispod Muharemaginih prozora. Prolazio je

on tuda i prije, al' prije se i ne ču da je Muharemagina Ajiša već djevojka na udaju. Pa i viđao je nekoliko puta, al' nikad mu se ne učini onaka kakvu je vidje na jučerašnjem sastanku na Ibriševu brijegu. A kad je tu smotri, a ona stala izvan kola, nježna i umiljata, njemu je srce jače zakucalo. Zbunio se u prvi mah, pa onda okrenuo se k njoj a ona... sva porumenila pa se sklonila za jednu drugaricu svoju. Tada joj se približio i... progovorili po nekoliko riječi. Ahmet joj pri polasku obećao da će je potražit sjutri dan kod kuće njezine.

Od tog je dana Ajiša ispunjavala dušu njegovu. Jutrom bi bacio pogled u kuću Muharemaginu a pred večer svakog dana kojasio se ispod njenih prozora. Doskora počeo i obnoć odilazit Ajiši pod prozor i ostajao do neko doba, a ljubav tiha i nježna sve čvršće spajala srca njihova.

– Ah, ne znam kako bih ti kazao koliko si mi za srce prirasla! – govorio joj on jedanput.

– Vjerujem ti, Ahmete! – odvraćala ona al' vjeruj i ti meni!

– Otkada smo ono prvi put progovorili, znaš...?

– Onog dana nikad neću zaboravit!

– Ja odonda vazda o tebi mislim!

Ahmetu se činilo da se njih dvoje nikad nijesu vidjeli da bi se ipak jedanput našli.

I zima je bila na izmaku, a Ahmet nije propustio dana ili noći da ne vidi Ajišu, da ne progovori s njom koju riječ. Što koji dan, što koji sastanak, ljubav sve vruća, oni mislili, čeznuli jedno za drugim...

II

Kad je Omer-efendinica, mati Ahmetova, saznala za ljubav Ahmetovu s Ajišom, silno se obradovala. Makar da za Ahmeta nije bilo bojazni da bi udario stranputicom kao mnogi drugi, ipak mati je htjela da ga smiri, da doživi i njegovo veselje. Muharemaginu je kuću dobro poznavala, s Muharemaginicom, kao dvije sestre, a Ajiša joj već odavna srcu prilegla, i kao da joj je samo srce za nju nešto šaptalo. Zato je ona sad sigurnije navalila na sina da se ženi, a on se nije zatezao kao prije; i začas je sve bilo spremno i sporazumno za Ahmetovu ženidbu.

Te je večeri otišao Ahmet Ajiši pod prozor i ostao do neko doba noći. Nikad još tako vatreno nijesu razgovarali kao te noći. On joj se zaklinjao da je ona prva i jedina koja mu je pala na srce, a i ona tako njemu. Napošljetku zadali jedno drugom riječ, zavjerili se da će biti svoji.

Omer-efendinica je sjutri dan poslala ženu Muharemaginoj kući da onamo provuče kroz uši da se zna u koje će se ime zaprosit. Ali doskora stiže odgovor kakvu se niko nije nadao. Muharemaga nije dao spomenut o tom. To Omer-efendinicu iznenadi, čak uvrijedi, a Ahmeta rastuži. Ko bi se još tome nadao! Svak je znao da njihova kuća bolje stoji od Muharemagine. U njih osim dvadeset čifluka, onako selište uza samu varoš, a on, i što ima, steče zakupljujuć desetinu; a kako je čovjek rijetke ćudi, prezirao i kolišio sve što je osmanlijsko i od suda ne bi ni u desetinu udario da ga ne pozva u ortakluk Salihaga Šapčanin, desni mu prijatelj, čovjek vrlo lukav i promišljen. Možda mu je baš taj Salihaga zavrtio mozgom, jer Muharemagi sama misao nalijetala: u njeg jedinica kći, a u onog jedinac sin Rašid. Pa čini mu se da ga je i viđao blizu svoje kuće i već pomišljao da mu ta sveza ne bi bila neugodna, da bi je čak i želio; ali od Salihage još nikakva glasa, makar da mu je sin već i odavna na ženidbu.

Omer-efendinici je bilo teško što ih je Muharemaga odbio. Njoj se sviđala Ajiša a i s majkom joj se pazila; pa je čak uvrijedilo što im Muharemaga, tanji od njih, ponizi tako kuću njihovu. A i onako, sva je varoš odavala čast njenu Omer-efendiji, dok je sudio nekad, a tako i sad sinovima njegovim. Sad je htjela preko svoje volje da Ahmeta oženi s drugog, možda boljeg, mjesta zbog Muharemagina takog odgovora, pa čak nabrajala Ahmetu svom stotine boljih prilika, al' on ni da čuje za drugu koju. Njega nije nimalo zbunio odgovor Muharemagin. Poznavao je on njega dobro, a baš taj odgovor uspirio je u njemu još vruću ljubav, ulio mu u srce neku snagu da savlada i još veću poteškoću. Mati govorila, a Ahmet šutio. On je dalje odlazio svojoj Ajiši, samo što se sad obdan rjeđe viđao, al' je zato obnoć dulje ostajao i oni vodili ljubav vruću nego li prije. I Ajišu je rastužio očin odgovor, al' je sad i u njoj usplamtila ljubav silnija, čežnja veća za Ahmetom.

Dani tako prolazili. Ahmet nije odustao od Ajiše, a nije se sklonio na ženidbu s drugog mjesta. Kako je vazda šutio tako je i mati mislila da će se sve na tom razminut, pa ga se i prošla. No peklo je neprestano što ih Muharemaga onako odbi, pa to svakom prilikom govorila i pred Ahmetom. Ali Ahmet vazda šutio o tom, a znao da je Muharemaga čovjek od starih ljudi, pa mrzi i prezire sve one koji se po sudu povlače.

Muharemaga je zbilja mrzio sve one koji se s Osmanlijama miješaju. To su njihove ulizice, govorio je on. Ta rijetki su tada učeni ljudi uopće, a pogotovo oni koje kalem i u sud uvede, pa makar da onako ni potrebni nijesu, ona plaća u svačijim očima bila cilj i svrha učenosti njihove. No to je sve uzalud; oni su u Muharemaginim očima bili gori i od samih Osmanlija.

Muharemagi nije ništa bilo smiješano s njihovom kućom, on se klonio i sjene njihove, al' ipak osjećao neku štetu od njih; a šta bi tek bilo, da se sprijatelje? Prije dvije, tri li godine sinčić mu Mustafa saleti ga da ga pošalje u ruždiju. Njemu je ta ruždija bila odvratna jer se u njoj djeca pripremaju za askerluk, a drugo: začudo mu bilo da se druga djeca nagone na nauku, njegovo od sebe moli. Nit ga je mogao dat ni ne dat; a dijete čekalo da ga otac pošalje, i najposlije pošlo u ruždiju, a otac ušutio. Kasnije saznade da je svemu tom povod onaj najmlađi Omer-efendijin Alija, vršnjak Mustafin. Djeca odmala naučila zajedno, pa jedno drugo i tamo povuklo. Dijete učilo, a otac puhao od ljutine; nikad da ga upita: šta uči, kako li napreduje. Nekoliko puta odlučivao da ga izvadi odatle, al' nekako mu se nije dalo. Vidje ga prošloga ramazana kako lijepo uči u džamiji pa odonda kao da mu srce omekša. Već se i Boga bojao da dijete svrgne s onog puta. Mislio: ako uči tamo – njihove kojekakve bresposlice, uči bar i drugo što turčinu treba. Srce mu nije dalo da ga odvrati od tog, a ni sad mu ne bi mrsko bilo da se dijete od sebe prođe. Kad god bi se zapovrgo govor o nauci Muharemagi bi niknuo pred oči Rašid Salihagin. On nije ni zavirio u tu ruždiju, pa eno ga, šta bi mu reko? Ocu svom u ruci, često u džamiji, momak kô zlatna jabuka. Vele doduše da gdjekad zađe i u mejhanu, ali mladost kô mladost.

Tako je Muharemaga gledao Ahmeta i njihovu kuću, a otkad mu žena reče da bi htjeli da zaprose Ajišu, od to doba bio prama njima hladniji. No za to niko nije znao osim njihovih kuća, a Omer-efendinica se pazila s Muharemaginicom kao i prije, jer je i ona želila tu svezu. Ahmeta to ništa nije smetalo, on je ustrajao u svojoj ljubavi a bio je pripravan udarit i na veće zapreke, samo da dođe do svoje drage.

III

Bijaše sparna ljetna noć. U cijeloj varoši grobna tišina, a tek kroz prozirnu tamu vidiš gdje zatitra na nebu po koja zvjezdica. Sa strane Muharemagine kuće pribio se Ahmet uz duvar pa šapće, izljeva boli srca svog onom, što je skriveno za mušepkom. Najedanput će on svim žarom svoje duše:

– Ah Ajiša! Da znaš kako je meni teško živjet bez tebe!

Ove su riječi parale srce njeno... Ona je znala koliko nju Ahmet ljubi, al' je morilo što i ona njega ne može uvjerit o svojoj ljubavi. On je zove već odavna da sama pođe, ali ona bez očine volje prekoračit prag očin, to nije mogla.

– Ako sam ja jedini na tvom srcu, – govorio on – onda...

– Jedini ti, svega mi na svijetu, – izusti ona drhtavim glasom.

– Onda hajde, bit ćemo sretni!

– Ah kud sam pristala, da me stigne kletva očina!

On ušuti. Žarka je ljubav zaokupila dušu njegovu, on se borio: živjet bez nje ne može, a silit djevojku da ide bez očine volje, navući na nju kletvu roditeljsku, to mu srce nije dalo.

– Da šta ćemo? – izusti on boreći se sam sobom. Šta da čekamo? Ja se bojim.
– Šta se bojiš?
– Ah, otac tvoj... zar ne bi moglo svašta biti da te da...
– Ti se, Ahmete, toga ne boj! – slobodila ga ona. Mati je s našu stranu, a otac me ne bi dao gdje i njoj nije u volji.
– Pa šta da čekamo? – opet će on u strahu. Znam, kad god te zaprosim da mi te neće dati!
– Pa i ne zna se.
– A kako to? Misliš da me ne bi odbio?
– Pa da i odbije, niti si prvi ni pošljednji.
– Ah, Ajiša! Ne bih ja žalio za te sve učiniti, i tu sramotu podnijeti, da budem odbijen; ali... zbilja Ajiša, ako sam ja jedini na tvom srcu, hoćeš i ti za me nešto učinit?
– Sve što god hoćeš.
– Dobro! – ushićeno će on. – Ja ću te zaprosit, ali... ako me odbije otac, onda... te iste noći da si moja!
Ona se zbuni. Oduprijet se Ahmetu, najdražem na svijetu, nije mogla, a poći preko očine volje, ah, to je bolilo. Ali čas je došao, gdje valja ubrusit, koračit, pa bilo to s očinom voljom ili sama. Ona se borila sama sobom, a on nastavi:
– Otac zna da sam te i zimus htio prosit, a nije dao o tom spomenut; pa ako me i sad, drugi put odbije, svak će živ reći da si pravo uradila što si sama pošla. A i on, najposlije će popustit, smilovat će se i pomiriti s nama. Već reci mi sad – hoćeš poći, ako me odbije!
Ona je šutila, oklijevala časak-dva, a on opet:
– Hoćeš, Ajiša? Sad mi reci!
Časak tišina...
– Hoću! – izusti ona jedva.

Jedna jedita ova riječ svali silan teret sa srca njegova, rasplinu tamu s duše njegove, otvori vrata životu njihovu. On se čas topio u nekom milju, bio ushićen, dirnut; sav klonuo pod utiskom tog slatkog časa, podao se blagu čuvstvu srca svog, a bio jači, silniji spram svake smetnje – i začas zahvaljivao Bogu na skoroj budućoj sreći.
Dugo joj govorio, htio da joj preda srce svoje, otkrio sve nade, pozlatio život njihov. On već gledao, kako će biti sretni, kako će ih paziti majka njegova, ma sve – sve joj kitio tako slatko, ushićeno, a ona se zanijela, topila u nekom blaženstvu. I koliko joj je srce treptilo od njegovih slatkih riječi, toliko je u isto doba duša prezala od nekog časovitog straha i zebnje za onu jednu riječ, što ovako sama o sebi odlučuje.
– Pomisli, Ajiša, kako ćemo sretni biti! – govorio on. – Ja, vjeruj mi, kud god hodam, šta radim, miso mi je vazda uza te. Kad u konaku sjednem da pišem, pomislim u sebi: baš sad moja Ajiša veze!
– Dina mi i ja tako! dočeka ona.
Pijetli već učestali, noć se presvratila, vrijeme rastanku.
– Ali sad... sad kad pomislim – veli on, – da si zbilja moja, ah! sad je, čini mi se, sav svijet moj. Sad ne bih odlazio od tebe! Kad bi se mogao ovaj mrak zastavit...
– Zbilja, Ajiša, da se dogovorimo! – trže se on poslije male stanke. – Eto, ja ću, akobogda, sjutra zaprosit...
– Uh, pa zar baš odmah!
– Odmah, odmah! Ja ti kažem, ja ne žalim za te i tu sramotu podnijet da budem odbijen; ali i ti... nek si gotova, spremna, ako te ne dadne! On neće ni slutiti da će šta biti baš iste noći – je li tako?
– Ne znam ništa... kad pomislim.

– Ma ne boj se! To će se sve razminut, kako je najbolje!

Nju sad poduzimala briga, bojala se oca, al' Ahmet pritvrđivao dogovor i odmicao od prozora:

– Eto tako! Čekaj me sjutra odmah iza jacije!

– Uh pobogu, pa zar baš sjutra? – ubrusi ona u brizi.

– Odmah iza jacije! – šapnu on pa iščeznu u mrak, a ona osta na prozoru...

IV

Svanulo. Pijetli pjevali i pjevali i umuknuli kad su već rastjerali noćni mrak i izmamili rujnu zoru. Još neki polumrak i ljudi, koji se rijetko kojasili putem, izgledali kao sjene. Tišina, samo katkad čuješ gdje se neko iskašlje, negdje vrata škrinu, ili čije konjče prokasa kaldrmom, neko se ranim jutrom požurio za poslom. Hladan vjetrić popuhivao, a slap se na Bosni čuo sad jače, sad slabije.

Ovu tišinu prekide glas mujezinov sa munare, zauči sabah. Tanahni mu glas odjekivao po hridinama na kojim se koči starodrevna maglajska gradina, po okolišnim brežuljcima: Tepetu, krševitoj Stranici i Voljevcu, pa se onda razlijegao onamo preko talasaste Bosne duž i širom zelenog maglajskog polja.

Iz časa u čas okolica bivaše sve življa. Vrata se otvarala i svaki čas izlazili ljudi zijevajući još dremovni, iza kratkog sna ove ljetne noći. Nehajno koračaju k česmi da se umiju, da se osvježe hladnom vodom i da se onda oduže prvoj dužnosti tog dana, da klanjaju sabah.

Iznad hladne Bosne, koja zapljuskuje pećine pod bedemom maglajskog grada, opružio se dugačak i tanak pokrov sive magle, pa se i u širinu proteže na obje strane, lijevo zelenim poljem, a desno iznad samih šljemena kućnih, koje se poredale duž Bosne ugibajući se stijeni s jedne, a valovima s druge strane. Bit će ih do četiri stotine, pa su zaredale kao da još uvijek putuju ovim povojem sve gore do iznad grada. Zbile su se uz onaj grič i ukopane tu, kao da su iz samog topa bačene, a ni jedna se ne usudi onamo, preko vode u onu širinu i prostoriju. Ali i kako bi? Ta sredinom tog prostranog polja vijuga se eno cesta, što vodi iz Broda do Sarajeva, baš ravno iz kaurske zemlje.

Da, žalit ih treba što su se zbile tu sve rame o rame i mnoga željna voćke pred svojim pragom, a onamo ona silna plodna ravan! Da, žalit ih treba još više kad pogledaš gdje svaka, čim osvane, zuri onamo makar u razô ili diljčicu, i gleda: je l' vrijeme orat, kopat, je l' zrelo da se trga i žanje, a preko široke i duboke vode ni ćuprije, već valja kumit i bratit osorna skeledžiju da te prebaci prijeko.

Ali – strahovita su to i opasna vremena kad svaki čas može kaurin i ozdol i ozgor, kako mu još proklete Osmanlije Omer-pašine načiniše cestu, svaki čas more s vojskom i brzom katanom da pritisne polje, pa da je još ćuprija, eto ti od te kasabice za nekoliko časaka gotova zgarišta, same pustoši.

No ipak tri su metnule svoju glavu u torbu i prešle onamo, kô ljudi vele: što Bog da! Delibegova, Bektaševa i kuća Hasaničića ugnijezdile se na samoj obali do ceste, a za leđima im široka i plodna ledina. Oko kuće su još poredane zgradice i staje, blago je uz kuću, a mišice jake, pa od miline da gledaš kako to sve cvate, buja, raste, a kuće pune, koševi i hambarovi da pucaju. Pređi samo koji dan da vidiš kako tuda prolaze ljudi s golemim škrljacima, a natovarilo na golema kola buradi, možda vina šta li, i vuku sve onim carskim murtatima, a

našim zulumćarima, štono sjede u Travniku i Sarajevu sve od Omer-paše.

Stoga one dvije kuće Bektaševa i Delibegova podigoše tu još po jedan han da putnici imaju gdje prenoćit. Njih zareda koji dan po deset-petnaest kola, sve jedno drugom uza šarugu a konji – u se ne daju gledat. Istom čuješ: Heee, bistaaa! i stade li prvi, stanu svi. Pa jedni Bektašu a drugi Delibegu. Dok ispregnu konje i polože im, dotle je i njima večera metnuta ondje na ledini pred hanom. Kako koji ide, kapu na plot pa za sofru. Al' jela se dotaknut rukom, Bože sačuvaj! Već potegni svaki nešto kô ostve ili nož, pa nabadaj zalogaj po zalogaj.

Eto tako oni prolazili a svijet ih od čuda gledao, kô bolan kauri usred kaurske zemlje, al' začudo govore ama na dlaku kô i mi, pa čak šale se s handžijama. Handžije ih već uzaznale, sve po imenu: često spominjali nekakva Vilaša, Šima, pa Sticu. Kako bijaše puška učestala na granici, a i ovako se koješta govorilo, ovi kolari tješili handžije: »Ako, veli, zagusti odozgor, vi bježite k nama na Brod; a ako mi odozdol udarimo, vi se i tako sebi ne bojte.« Tako se oni pazili s njima.

Do nekoliko časaka nesta svakog traga mraku noćnom. Iza Tepeta se ukaza blago jutarnje sunašce i obasja najprije ove brežuljke, onda onamo preko Bosne Jelovac, Micurić i Sikolu, pa onda trošne kule u gradu, a doskora i Maglaj i sve ono zeleno prostrano polje onamo. Varošica oživje, čaršija se otvori.

Do to je doba Omer-efendinica već ustala i kahvu popila pa sad samo čeka svog Ahmeta da joj se po svom običaju svrati, kad pođe u konak. Ona će

ga tom prilikom ponudit kahvom i razgovorit će se njih dvoje o najnužnijim kućnim poslovima. Stariji joj je sin Mehmed starješina kućni, al' on, oženio se, već davno i babo, pa nema kad da razgovara o poslovima, već samo plati što mu mlađi brat kaže.

Ona je sjedila u svojoj sobi i po svome običaju kako nikad ne bi besposlena, uzela pa nešto ušiva. Hrpa je za njom oprane rubenine, a pred njom kutijica puna ustrižaka, konaca, igala, kô žena bila starinska, najmanja stvar u njezinoj kući nije bila uzalud. Sijeda je, već pedeset prevalila, al' još jaka, svježa. Tijelom bila krupna, svjedočila da je najstarija od jedanaestoro djece koje je sijedi Bektaš izrodio.

U taj se čas vrata otvoriše i k njoj upade Ahmet, srednji joj sin, glavit momak, mlad, u dvadesetoj godini.

– Kako si, Hama, jesi li ustala? – upita je on, kako su je običavali zvati.

– Jesam vala davno; jesi li se ti naspavao?

– Kamo Alija, je li on usto? – obazrije se on po sobi.

– A jest, usto je; eno ga u kući doručkuje. Hoćeš ti kahvu?

On je krio od matere da puši, a kako je unišo s namjerom ne bi li se kako otvorio razgovor o njegovoj ženidbi, mati je dobro uradila što ga je ponudila. Uze kahvu. Srkao je pomalo a premišljao. Htio da joj kaže sinoćnju odluku svoju za Ajišu ali mrsko mu bilo da prvi otpočne razgovor o tom, a bojao se da ga mati ne uzme odvraćati od Muharemagine kuće. No svakako je očekivao da ona zapovrgne razgovor o njegovoj ženidbi, kao što je često činila, a on kako se bojao za Ajišu da će je dati otac ili da će sama poći, zatezao sa ženidbom

svojom govoreći da još nije nabavio svega što mu treba.

– Ta imamo evo svega, – odvratila bi mu ona na to. – Ne treba ti puno trošit, a već i vakat ti je, uh kolišni se žene!

On je htio da i sad ona otpočne prva pa da joj on onda kaže da je naumio zaprosit i to odmah. Ali, ona šutila ovaj put. Popio je kahvu i posjedio nekoliko časaka, a niko ni riječi. Ona bi gdjekad bila nešto horna, mislio on u sebi, pa bi zašla sa sinom daleko u razgovor, a sad, sad kao da je nešto pometena.

– Čini mi se – reći će ona u neko doba, – da je došlo vrijeme da me glava zaboli, ili će se vrijeme promijeniti.

Ona je trpila od svoje mladosti od silne glavobolje koja bi je držala po nekoliko dana. No on usprkos htjede da otpočne razgovor, jer taj je dan valjalo naći i prosce i da odu i zaprose djevojku, pa vrate li se praznih šaka, onda...

Al' u taj se čas otvoriše vrata, a na pragu se pojavi Mehmed-efendija stariji mu brat. I on ustao i pošo u konak, i eto preko svog običaja, svratio se nešto materi.

– Kako si ti, Hama, jesi li se naspavala? – upita on majku pa i ne čekajući odgovora svrnu oči u brata:

– Hajde, hoćeš ti u konak?

– Evo sad ću vala, pošo sam – ozva se brat i ko šćaše da ostane, premda se začudio ovom pozivu.

Ali Mehmed-efendija ne odlazi s vrata.

– Hajde, hoćemo l' zajedno?

– Nije druge, brat skoči i oni se zaputiše u sud. Ahmet je već opazio da ga brat zove da se s njim za nešto razgovori, pa mislio da i on njemu tom prilikom kaže za svoju ženidbu.

Kad izađoše iz avlije, Mehmed-efendija skrenu putićem da će spasti Bosni pa tuda u konak, mjesto kroz čaršiju. Ahmet vidio da brat voli pustom ulicom da ih ko ne čuje u razgovoru pa nazrijevao da ima nešto tajno. Kad se nađoše kod Bosne, otpoče stariji brat:

– Ti si jučer malo ranije otišao iz konaka?

– Ja, – odvrnu Ahmet. – Svrših neki poso pa pohitih nešto u čaršiju; šta ću, rekoh, sjedit besposlen nekoliko časova.

– Ama ti kao da i ne znaš ništa šta se amo čuje!

– Ne znam, šta je? – u čudu će Ahmet.

Mehmed-efendija se zgleda okolo da ga ko ne čuje pa gotovo šapnu bratu:

– Govori se da je Bosna data, ali šuti!

– Štaaa? – izvali ovaj oči u brata, pa stade.

– Šuti! – opet će Mehmed-efendija u brizi, – da nas ko ne čuje? To valja kriti kô guja noge.

– Ma zašto, molim te! – opet će Ahmet u čudu.

– Ah, čudnovat si ti, vjere mi!

– Pa ako je data, data, šta je; šta se ima kriti?

– Ama nek se od nas ne čuje!

– A kome je data?

– Austriji; al' se još potvrdo ne zna. U turskim novinama nema o tom ništa, već kajmekamu dolaze nekakve francuske, pa u njima to piše; ali šuti.

Stariji je brat dobro poznavao ćud Ahmetovu pa ga onako ušutkivao. Znao, da bi on brzo planuo na ovaj glas, kao i svi oni od kojih treba kriti tu vijest dok carska vojska ne zauzme Bosnu.

– Dobro, ja ću šutit! – odvrati Ahmet hladno; – ali ja ne znam zašto da se krije, kad se najposlije ne može sakrit.

– Ali, pobogu brate, ti znaš naš svijet. Mi smo u sudu, ja ne znam kako će se to razminut; al' meni se čini da bi po nas moglo loše biti.

– Zašto?

– Ah, mučna je to stvar kad prosti svijet uzme đem na zub, a nas drže kô i Osmanlije koji su Bosnu dali.

– Ja se za to ne bojim nikog! Mi svi treba da zajedno branimo svoju domovinu!

Mehmed-efendija ga omjeri oštrim pogledom pa završi:

– Ti šuti! Najposlije, mi smo za sud svezani, mi smo carski memuri.

Mehmed-efendija bijaše stariji od Ahmeta četiri godine ali je ovaj vitak i tankovijast uzrasto i dostigo brata. Jednaki rastom išli tako tiho cestom, što vodi obalom Bosne do suda. Ahmet je mlađi u svemu pa i u znanju i iskustvu i s toga slušao pokorno što mu brat zbori. Slušao je, ali je slabo šta čuo jer čim shvati one bratove riječi da je njihova domovina data odmah se zadubio u misli. Na jednoj strani bila Ajiša, ženidba i sve osnove, nade, život budući, sve to bilo kao kakvo zamršeno klupko, kog se on taj čas od drugih misli nije mogao dotaknuti. Na drugoj strani opet peklo ga nešto drugo. Bud smo prodani Švabi, mislio on, bud opet da šutit valja. Zašto to? On ako je u sudu, u carskom poslu, nije za to Osmanlija niti je prodo Bosne, već strašive Osmanlije prodali ih, i sad hoće da se o tom i ne govori već da Švabo što lakše uđe u njihovu domovinu. Čim se tako duboko promislio, taj čas mu se pričiniše bratove opomene odveć niske, lukave i nekako baš u tom gledao neku veću sramotu nego li u samoj prodaji Bosne.

– Ja ti to kažem samo neka znaš! – dodade stariji brat kad bijahu pred samim sudom. – A naše nije da se pačamo i u što; vidjet ćemo sve što će biti.

Sud bijaše na kraj varoši na obali, uprav naprama Bektaševu hanu, gdje cesta dolazi obali i tu na lakat zakreće uz Bosnu. Golema je to zgrada, stari begovski konak, golemih vrata i prozora. Pri zemlji je zatvor i staja za konje zaptijanske, a široki i izglodani basamaci vode u prvi boj gdje su se oko mračna hodnika poredale odaje, lijevo malene dvije i među njima golem kauš zaptijanski, a desno kajmekamova i kadijina, te među njima carska hazna. Memuri u svojim odajama rade, a zaptije u kaušu razgovaraju, šale se. No memuri kao da malo mare za posao. Kad koji zaptija uđe među njih i unese im komu kahvu, učini im se da sve po dva šapću nešto među se.

U neko doba oćutiše tutanj uz basamake i poznadoše kajmekamov hod. Zaptije se ustrkaše hodnikom, jedni da mu otvore vrata, drugi da mu prihvate štap, kaput... a tada i memuri prihvatiše za posao.

V

Doskora je bila kajmekamova soba puna. Svi memuri i medžlisi kajmekamovi i kadijini, po dva od svake vjere. Niko pravo ne zna zašto je taj skup, a ipak nešto se nazrelo pa se čeka da razgovor otpočne. Pošto zaptiju jednog postaviše pred vrata, otpoče kajmekamov pisar:

– Evo emername iz Tuzle. U berlinskoj konferenciji, gdje su bili zastupnici sviju sila, zaključeno je da u Bosnu uđe Austrija. Na to je i sam sultan pristao. U ovoj se emernami nama naređuje kako treba da se držimo dok carska austrijska vojska zauzme Bosnu.

Dok je pisar ovo govorio sve je šutilo, sam Hadži-Selimaga sijevao očima tamo-amo i svaki čas htio da nešto rekne.

– Nama se ovdje naređuje, – nastavi pisar, – da se niko ne opire ovoj naredbi; car je dao Bosnu i stvar je svršena. A mi, ovdje u sudu, treba da gledamo da se narod ne pobuni, već da svak gleda svog posla kao i prije. Ko bi digo pušku na Austriju, digo ju je na sultana, jer ovo biva njegovom voljom. Mi smo dužni da narod održimo u miru, pošto je znano – da ustane sva Bosna i Hercegovina, ne može iznijet s jednim carem. Pa je šteta da se u ludo krv proljeva... – dovrši pisar, a u sobi nasta grobna tišina. Najedanput se trže Hadži-Selimaga:

– Ja prvi u tom nijesam s vama!

Svi svrnuše oči u njeg.

– Ko je turčin, bit će se.

– Al' evo čusmo šta nam sultan poručuje! – javi se kadija.

– A zašto nam, efendija, nije poručivao kad je Bosnu davao? Kakva je to pravda: dati Bosnu kaurinu a i ne upitati nas, kao da nas i nema?

– I još nam poručuju da se ne bunimo – javi se drugi.

– Ja evo prvi neću da znam za tu emernamu! – opet će Hadži-Selimaga.

– Stani malo, umiri se! – javi se sad Numan-efendija, čovjek poznat sa svoje oštroumnosti. – Sad o tom nije govora, je li pravo ili nije što su nas dali Austriji, već pitanje je: moremo l' mi iznijet, moremo l' se oduprijet sili austrijskoj, da ustanemo svi, ne samo Maglaj, već sva Bosna? Ah, šta velite? – obazre se naokolo.

– Kako oduprijet! – povikaše ostali; – šta je nas, šaka.

– Naša je dužnost, braniti se, – opet će Hadži-Selimaga.

– A ne zna se šta se radi i u drugim mjestima! – pritače Mujaga.

– Eto, ne čuje se da se igdje narod oruža; ali svejedno, da se sve digne, opet... more bit da bi se odupr li sili neko vrijeme, al' poslije po nas gore.

Odmah se vidjelo da je veća polovica protiv boja, a sam gotovo Hadži-Selimaga sa dva-tri druga galamio i dizao bunu. Kajmekam, Osmanlija, ne poznavao dobro jezika, pa šutio, ali ipak nazrijevao klicu bune. U neko će doba Numan-efendija:

– Ja mislim, braćo, kad iznijet ne moremo s carskom vojskom, da ne treba da se u ludo krv proljeva? Mi se biti nećemo; a pogotovo mi ovdje carski službenici treba da slušamo što nam car naš poručuje.

– On nije naš, kad nas daje drugomu! – skoči Hadži-Selimaga da će put vrata.

– Čekaj! – viknu kadija, da je zazvonilo u dvorani. – Mi se evo nećemo biti, ali stoga što smo evo još u carskom poslu, mi smo dužni da i narod sačuvamo od boja, â braćo?

– Pravo veliš! – ozvaše se ostali.

– Hoćemo l' kazivat narodu za ovi glas ili ne?

– Ako kažemo, boj se, uzbunit će se! – prihvati Numan-efendija, a mi smo kod naroda kô i Osmanlije, pa digne li se buna, to je odmah povrh nas, pa onda istom na Švabu.

– Pravo veliš! – prihvatiše neki. – Dok smo ovdje na okupu, da se dogovorimo da ne kazujemo svijetu ništa, kad ga ne moremo savladat.

– Stoga i ti, Hadži-Selimaga! – okrenu se kadija k njemu, – dužan si da šutiš.

– Ja ću šutit; al' neka znate, pođe li jedan, ja sam mu drug u boj.

– To moreš, samo ne diži narod.

– Narod će se sam dignut. Svak će vidjet ovu nepravdu gdje se Osmanlija titra s nama, a gnječi-

To nas i mučilo tolike godine, pa najposlije kaurinu u šake! Turčin ko je, taj će se dignut.

– Najposlije, nek se tuče ko hoće, mi nećemo, – dočeka Numan-efendija. Nemamo mi u ruci ni askera, ni džebhane, a što je najpreče, nemamo carske zapovijedi.

– I ne treba nam! – osiječe Hadži-Selimaga. Ako nas je dao car, ne treba da se mi pokorimo. I kad cara nije bilo, bili smo mi u svom vatanu i branili ga, kao što valja da čini svaki turčin.

– Ljudi, što se mi tu natežemo vazdan! – trže se kadija. – Ko će se bit, eno Švabo, bujrum! – uprijevši rukom kroz prozor; – mi nećemo. Samo ne treba da mi koga napućujemo. Je li tako, braćo!

– Tako je, tako! – povikaše neki, dok Hadži-Selimaga skoči put vrata, a za njim Mujaga i Mula Omer.

Kad se vrata za ovim pritvoriše, nasta tišina. Dok se trže Numan-efendija:

– Braćo, nastala su strašna vremena! Jedan je čovjek kader uzdignuti čitavu varoš, a svi je ne možemo umirit. Dajte da se raziđemo svaki svojoj kući. Napane li te ko, imaš pušku, brani se; a ako vojska austrijska dođe, a boj ne plane, treba da se ovako svi skupimo, pa da javimo zapovjedniku da se nećemo bit.

Svi prihvatiše ove mudre riječi Numan-efendijine i doskora se sve raziđe.

Za vrijeme razgovora svi su činovnici šutili kao zaliveni; a pored kajmekama i kadije oni se ustručavali miješat u razgovor. Kako ostali, tako i Ahmet. No ostali su u mislima bili protiv boja, a jedini Ahmet bio uz Hadži-Selimagu. Sva ona gospoda, pred kojom se on do tada stidio kao mlad momak i činovnik, sva ta gospoda pade u njegovim očima, duboko pade, a nada sve diže se Hadži-Selimaga. Njemu žao, upravo muka mu bila, što i on nije onako slobodan da se sad može ispravit zajedno s Hadži-Selimagom, pa im doviknut što ovaj nije mogao ni umio: da su izdajice. Muka mu bilo što se još osjećao kao sluga u carskom poslu, što ima tu starijeg brata, pred koga se ne može upletat; sve ga to jedilo pa prezirno gledao one činovnike, gledao u njima žive slike onih Osmanlija koji dadoše Bosnu Švabi.

No, brzo im opet razumio. Vidio da su to ljudi pokorne sluge svog starješine i svoje kese; ama mu začudo bilo za Numan-efendiju. Zašto on da onako govori? On, koji je na glasu pametan čovjek, a i turčin dobar, koji zna što je šerijat, pa da se tako odmah pokori bez puške, bez noža! Najposlije ni činovnici ne bi trebalo da budu taki, ja kamo li slobodni ljudi kao što je Numan-efendija. Ta zašto čovjek živi? Ako živi, da se sprema za onaj svijet pa da onda umre, kako i treba da radi pravi turčin, ima li onda boljeg mejdana od boja za domovinu, a da stečeš onaj svijet, da i svom rodu pomogneš, da – najposlije pokažeš da si potomak Hrnjica i Halila? Tako je Ahmet umovao.

Baš te godine njemu je reda bila da ga pozovu na kuru (vojništvo); al' on se nije toga bojao kao drugi. On uprav svega srca čekao da mu se pruži prilika da se ogleda na junačkom mejdanu.

Pa začudo, njegov brat, isto onako kao i drugi, razgovarao o tom događaju i zabrinuo se samo toliko koliko i drugi: da li će se moći narod odvratiti od boja, a o obrani vatana svog nije ni govora. Njiha dvojica, rođena braća, jedan otac, jedna mati, i onako kô da si jabuku raskrižio, samo što je Ahmet malo crne masti, – a ovako nejednakih ćudi.

Ali bilo je sasvim očevidno da je Mehmed-efendija sin očin u svemu, a Ahmetu kao da je mati dala srce djeda mu Bektaša koji nikad nije ušivao para u opanak il' u samar, kad bi se u proljeće, prodavši žito, vraćao kroz hajdučljivu Pomrklicu. U obojice bijaše očina pamet, u Mehmed-efendije još blaga ćud očina, a u Ahmeta srčanost djedova. U tom je bila među njima velika razlika.

VI

Svak je proveo taj dan u nekoj neizvjesnosti. Činovnici i medžlisi šutili kô zaliveni, a građanstvo bilo nekako sumnjivo, zamišljeno. Nešto se načulo, vidi se da se nešto kuha, narod predviđao nekakav događaj. Ljudi se po čaršiji pošaptavali, a u sudu kao da se ništa i ne zna. Primicao se mrak. Po večeri bijahu sve tri kahve u gornjoj čaršiji pune. Ljudi se po običaju sastali na razgovor, ali ovaj put sve nekako zabrinuto, sve šutilo. Dok se u jednoj javi Sefer, čovjek potanak onako, ali znatiželjan u svačem:

– Ljudi, prodani smo, neka znate!

Neki kao da se probudiše iz duboka sna, upriješe oči u Sefera, a neki kao da su to znali pa samo uzdahoše, dok će sam kahvedžija Bajro:

– Šta, bolan! Kome?

– Švabi!

– Osmanlija, proklet on bio! – odriješi Bajro, a Sefer mjerio družinu očima.

No, drugi kao da su to znali pa nastaviše svoje duboko razmišljanje. Razgovor nastavi Sefer s Bajrom. Njiha su se dva podudarala u mislima; oba su htjela da se digne galama, da se buni svijet, nek se samo viče. Doskora sabiralo se još ljudi i pro-

druživalo njima u razgovor. Na Osmanliju hiljadu kletvi. U to će među njih Hadži-Selimaga. Družina umuknu čas-dva dok on sjede i pozdravi ih.

Hadži-Selimaga je kao i drugi šutio taj dan, no bio je zato da se povede boj; ali kako je bio kod suda, a ono što se danas vijećalo bila neka tajna, on šutio, nek svijet na drugi način sazna za Švabu. Stoga se danas nije mogao odlučit da on zapovrgne skupljanje vojske, već htio da to narod od sebe započne pa da se i on tome pridruži.

I tek što je sio, kad se vrata otvoriše, a k njima upade Numan-efendija.

Koliko su se jedni oveselili Hadži-Selimagi, toliko su opet drugi Numan-efendiji. Svi su držali ovu dvojicu za pametne, za najpametnije u kasabi, a bijahu ljudi i od suda.

– Prodani, prodani, moj dragi Hadži-Selimaga! – produlji Sefer svoj prekinuti razgovor gledajući u njeg.

– Pa nije ovo prvi put! – dočeka ovaj. – Sto je puta nas Osmanlija prodo..., ali mi ako budemo stari, mi se ne damo!

Numan-efendija šuti.

– Fala Bogu kad vidjeh jednog turčina! – na to će Bajro. – Aškosum ti bilo!

– Ja šta ćemo, Hadži-Selimaga, ako Boga znaš? – Sefer će tobož zabrinuto.

– Bogme, kud ostali turci tud i mi.

– Nemoj tako, Hadži-Selimaga! – trže se Numan-efendija. – Već reci: kud sva Bosna, tud i mi!

– Pa ja, šta ostali svijet to i mi!

– Al' sva se Bosna neće biti. Eno čovjek sad iz Tešnja, pa veli, da se oni neće biti.

– Mi nijesmo ni za kog svezani!

– E jä šta govoriš: kud svi turci...

– Ma šta hoćeš ti? – dreknu Hadži-Selimaga.

– Hoću da se krv uzalud ne proljeva!
– Kako uzalud! zašto?
– Kad ne moremo iznijet sa...
– Ama bolan, turčin ko je neće se predàt lako.
– Beli vala! – Sefer će.
– Mi ni od cara nemamo zapovijedi da se bijemo!
– I ne treba nam je!
– Biva, ti ne pripoznaješ cara ni njegova emera?
– Kako ću ga pripoznati kad me je prodo?
– A zašto te je prodo?
– Šta ja znam; prodo, prodo!

– Evo, ja ću ti kazati: Prodo baš zato što mu nijesi pokoran.

– Jà smo mi bili pokorni caru, ja iko živ. Ako smo mu kad i izišli iz itáata, to smo učinili zato što nam se zulum čini.

– Ha, ha, hâ! – ironički će Numan-efendija. – Nama se zulum čini? Dođe zapovijed da damo koju stotinu momaka, da se naša domovina obrani od dušmana, a mi se krivimo među se, ne damo askera!
– Pa! U cara dosta askera, nek nas brani!
– Eto, kako pravo govoriš! – dočeka Numan-efendija. – Ne može se kovat asker kao pare. Ako mu ga narod ne da...

Ne izgovori Numan-efendija a vrata se naglo otvoriše.
– Eno Švabe u Doboju! – viknu čovjek sav prestrašen.
Svi svrnuše oči u njeg.
– Šta! u Doboj stigo! – Bajro će stojeći zapanjen uz odžak, a findžan mu ispade iz ruke.
– U Doboj, u Doboj!
– Ma kad, bolan?

– Eto sad stiže čoek ozdol, a Švabo, veli, pritisko polje dobojsko u sami zahod sunca.
– Ih! – čudili se ljudi i zanijemili nekoliko časaka.
– Jà šta ćemo, pobogu braćo? – trže se prvi Sefer i podboči objema rukama nasred kahve.
Ovim časom i Hadži-Selimaga i Numan-efendija prekidoše svoj razgovor. Istina izbi na srijedu: da Švabo ne dangubi, već zauzimà jedno po jedno mjesto. Nastupio je dakle odlučan čas: boj ili mir. Po ovoj maloj družinici moglo se saznat da je tako i cijela kasaba u strahu, u brizi, a odluke nikakve, kô kad nema nikog ko bi narod sklonio na nešto. Narod opet kanda je očekivao da se kolo povede od suda, od gospode. Makar da Sefer bijaše čovjek komu se nije moralo odgovorit, ipak odlučan je čas pa Hadži-Selimaga diže glavu, raskolači oči, i prozbori ozbiljno, gledajući u Sefera.
– Da ti ja kažem šta ćemo! Hućumet se neće bit. Mi nemamo koga čekat, već turčin ko je, za silah!
– Ne, Hadži-Selimaga! – dočeka Numan-efendija. – Ne nagovaraj svijet da gine džaba! Čuli smo i ja i ti danas carske riječi, koje nam kažu da ne dižemo puške!
Svi svrnuše pogled u Numan-efendiju. Ljudi do tada nijesu ništa znali za emernamu; mislili da ni car ne zna za to, već da je Švabo od sebe udario. Numan-efendija uhvati tu priliku pa nastavi:
– Car je dao Bosnu Austriji, i kaže nam da nam nema fajde opirati se tome, već da se odmah predamo.
– Kad je tako... – progledaše ljudi drukčije i kao da se probudiše iza sna.
– Istina je, braćo, da nam to Osmanlija poručuje, – sad će Hadži-Selimaga; – ali mi treba da se šerijata držimo.

– Pa šerijat ti kaže da starijega slušaš! – ulovi ga Numan-efendija.

– Ja neću da znam za onog koji me je prodo! Šerijat hoću... Uto provali u čaršiji, u onoj tišini, tugaljiv glas:

– Braćo, eno Švabo u Doboju.

Taj glas uzburka svijet koji je sjedio po kahvama, pa sve posuka napolje. Ljudi potekoše svojim kućama; mislili da će Švabo do zore niknut u Maglaju, pa da se je spremno ginut ili bježat, da se možda ne zaglavi u plamenu svog doma. Sve se raziđe pa napošljetku i Hadži-Selimaga i Numan-efendija, bez sporazuma, bez ikakve odluke.

U trećoj, Arapovoj kahvi sjedila je mladež i slušala kroz otvorene prozore onaj razgovor. Mladež kô mladež; krvca uzavrela, mašta se razigrala, pa škripalo zubima, htjelo se nešto, al' niko nije znao što. Neiskusni momci nijesu mogli povesti sami boja, a ona hladnoća i briga u starije im braće zadavala veće ogorčenje i kô neku veću srčanost. Samo da ima ko razvit bajrak i pozvat svijet u boj, eto gotovih vojnika, sivih sokolova, da obrane ognjište svoje. No većini ta obrana nije titrala pred očima već da se ogledaju, da pokažu onim strašivicama: što je junaštvo. Pa možda bi se i našo ko bi to kolo zapovrgo, da nije bila noć, da nije bilo onako kasno za svake spreme. Svijet se razbjego svojim kućama, da tu kod svoje dječice čeka zoru i sudbinu svoju.

Dok je ovako mladež sanjala o svojoj pobjedi, o junaštvu, u jednom se kutu zbio Ahmet i razmišljao kanda jedini zrelo i razborito. Njega su trle dvostruke misli. Mjesto Ajiše, prosidbe, ženidbe, mjesto takih slatkih nada, sad napade ovaj veliki događaj. I kad bi predobio Ajišu, i kad bi bar za neko vrijeme odgodio sve to, šta će bit sa Švabom?

Ako je istina da je došo u Doboj, onda eto ga sjutra i u Maglaj, a nigdje ni vojske, ni kakve spreme! Čuvati kuće svoje, kao što se eno ostali razbjegoše, sjedit uz ostalu svojtu, skrštenih ruku, sramota, a da ti dušman uđe u zavičaj pa možda i u kuću! Pa zašto i ne bih? Čuvati staru majku svoju, a i Ajišu držat na oku dok ovo sve mine; ali šta? Onaki momak, još hoće da se ženi; ta šta bi mu rekla prva jauklija njegova? Muško bajagi, a krije se sa ženskinjem! Jok! Ići u boj? Da svakako ljepše, dostojnije ovakog momka; pa il' obranit i majku i dragu svoju i vatan i sve, ili poginuti. A poginut, ah to je sveto, to je... stoput bolje nego li sramotno živjet! A – ko zna, kad bi on tako kukavan bio bi l' ga i Ajiša imala zašto volit onako kô prije? Ta s kojim bi obrazom izašo pred nju?...

Niti je družina gledala u njeg niti je on čuo njihova razgovora. Najedanput skoči on odvažno i pođe prema vratima, ali ga u taj čas zastavi družina.

– Bezbeli, i ti ćeš s nama? Mi smo te ubrojili.

– E kuda?

– Na Švabu!

– Slobodno! – osiječe on svega srca. – U me se morete pouzdat kolik i u kog.

To izgovori pa zamače na vrata a družina osta izmišljajući: ko bi po prilici još htio i mogo poći s njima u boj.

VII

Noć je tamna da se prst pred okom ne vidi: no nije pusta i nijema kao druge, već ti se čini da iza svakog kuta viri neko, da za svakim vratima bdije po jedan čuvar svog doma. Glas o Švabi dopro je u svaku kućicu, a osobito ovo otkad se smrče i re-

koše da je stigo u Doboj, munjevito se rasprostro, pa ti to sve sijeva vatrenim okom kroz mrak poput plahe zvijeri i čeka napadaja. Svjetlo se vidjelo u svim kućama, znak, da je sve budno, na oprezi, al' sve mukom muči.

Ahmet prođe mimo svoju kuću; časak jedan prisluškivao, pa kako vidje da je i u njeg sve budno, krenu kud je pošo. Na malenu prozoriću tamne sobice nađe on po običaju svoju Ajišu gdje ga čeka. Nije je mogao vidjeti u onoj tami al' naslućivao da je tužna i sjetna, pa čak mu se pričinilo da mu se kroz plač odazvala. Uspe se na prozor i oni zađoše u razgovor.

– Čini mi se kô da si mi nešto tužna! – poče on, premda se vidjelo da je i on neveseo.

– A ko nije? – dočeka ona. – Nije šala dušmanin...!

– Ta ne boj se, to će se sve lijepo razminut, kako mi i ne mislimo!

– Dabogda! – uzdaše ona.

– Mi ako budemo stari, sve će to proći kô mutna voda! Ali u nas nema sloge!

– A kako to?

– Ma eto tako, da svijet hoće prifatit za silah, Švabi se ne bi za trag znalo.

Ona ušuti čas-dva dok on okrenu razgovor na drugo:

– Vidi, Ajiša, našeg sinoćnjeg razgovora, a vidi noćašnjeg!

Ona se bacila u brigu, kao da i ne čuje.

– Ali svejedno; ti ćeš mene pričekat, je li?

– A što me to pitaš?

– Ma eto onako, ne zna se kako se more okrenut!

– Pa bezbeli, nikom nije ni do šta, dok ovo pregrmi.

– Akobogda, kad mi dušmana naćeramo, onda...

– Uh, da Bog sakloni da bude boja!

– A bogme ne valja, ako ga ne bude.

– Pa! – osnaži se ona malo; – ako ga i bude ti ćeš bezbeli čuvat majku svoju, braću i...

– Mi muškinje stvoreni smo da idemo u boj, da čuvamo vas, sibijan.

– Uh! i ti misliš...

– Dužan sam!

– I nije ti žao ostavit majku i kuću?

– Majku ima ko čuvati, a ja da sam oženjen, belći bih čuvao svoju ženu i djecu.

Ona umuknu.

– Da si me poslušala, kad sam te zvao; da si danas moja ja bih opet bio dužan u boj, ali čuvao bih i kuću svoju, a ovako...

– A zar sad nijesam tvoja?

– Jesi, Ajiša, jesi: vjere mi jedina ti na ovom svijetu; ali molim te... mlad momak neoženjen... sramota, da se krije po budžacima sa ženskinjem.

– Uh! Žalosna ti sam! – promuca ona drhtavim glasom pa umuknu, a on nadoveza:

– Opet se to još ne zna kako se more okrenut... – htio on da joj malo ublaži tugu, al' djevojka kršila prste, uzdihivala.

I on je bio smeten, satrven, ali opet na silu se držao junački. Raspredao govor i htio da joj kaže svoju odluku da će u boj, a htio opet da se od nje rastane, da ona to potvrdo i ne zna. Htio joj reći mnogo koješta: Ako se ovi događaji lijepo razminu, kao i svi oni napadaji crnogorske i srbijanske eškije, onda da će njih dvoje sretni biti, sretniji od svega svijeta. Ali ako bi se, ne daj Bože, drukčije okrenulo, htio bi da se od nje lijepo rastane, da se halali i... ako se on po čem »oženi crnom zemlji-

com«, da ga bar često dovom spomene. Ali djevojka se već kod prvih riječi rastužila, pa daj, ko bi joj otkrio sve te svoje nakane.

– Čuješ, Ajiša! – poče on dirljivim glasom; – pomisli, kako ćemo sretni biti kad ovo sve mine! Ja sam sve svoje momkovanje proveo samo o tebi misleći, tebi se nadajući; sve što radim, radim jedino da s tobom mogu lijepo živjeti; sav moj život začinjaš mi samo ti; i da nije tebe, moje bi sve bilo drukčije, ja nit bi ovo radio nit bi se čemu nado, ni... more bit da me ne bi ni bilo ovdje. Da budeš moja, da proživim s tobom makar dan jedan, ne bih žalio još dvostruko raditi, veće muke snositi, mnogo trpiti, pa ni sad ne žalim i u krv ugaziti, gdje sam najposlije i pozvan, a sve samo s tebe, sve za te, sve za našu sreću...

Djevojka je šutila, a na svaku bi mu riječ s uzdahom odvratila.

– Pa molim te, nastavi on, sad ne budi ni ti tužna; vazda nek ti je pred očima naša sreća, naš život, komu je i ovo jedna zapreka, a koju ja evo hoću da uklonim. Ako sam ti na srcu, nemoj me žalit, već me prati bistra oka, vesela lica; išći nam od Boga selamet, uči i za me i za se, pa će Bog dat da i tvoja dova kabul bude...

Nju su ove njegove riječi časovito bacale u veću tugu, a opet srce još više čeličile, pa se ona tuga sve pomalo pretvarala u sjetno blaženstvo koje je onda opajalo cijelo biće njeno da bude pripravna na sve što on zaželi.

Pod utiskom svojih riječi, svog srca umuknuo on, i čas-dva, pa onda nekako nenadano prozbori:

– Već hoću, Ajiša, da te još nešta molim:

Ona kao da se prenu na ove riječi:

– Šta je?

– Hoćeš li me poslušat?

– Ma šta je?

– Kaži mi hoćeš me poslušat?

– Ja ne znam, Ahmete, šta ja tebe mogu poslušat!

– Moreš nešto!

– E, ako mogu, onda ne treba da me pitaš...

– Evo čuj! – poče on. – Vidiš evo šta se sprema, valja belći braniti svoje ognjište, svoj mal i džan; a ko je turčin, poći će sve od šesnaest do šeset. Rastat ćemo se neko vrijeme pa bih htio da imam... štogod tvoje uza se.

– A kô šta? – u čudu će ona.

– Na priliku eto makar čevru jednu što si ti svojom rukom vezla. Ja neću amaneta, nit ću ti ga davat, to nek stoji do svog vakta, akobogda; već ovo dok smo rastavljeni, kad bude ovako vrijeme da ti dođem na pendžer, ja... ću onda uzet tvoju čevru pa ću se s njom razgovarat!

Djevojka pokri lice rukama. Sad je vidjela da je on tvrdo odlučio poći u boj. Koliko je obuze strah od tih događaja, koje ona taj čas nije mogla ni zamislit kakvi će bit, toliko žalost za njim; pred očima joj lebdilo kako će on bit daleko od nje, sam bez nje, a ona bez njeg. Pa baš u tom još više nazrijevala njegovu žarku ljubav, a sad žalost s rastanka njihova, strah od onih događaja koji mogu bit i zamašniji neg ona misli, pa sve to pobudilo u njoj tešku tugu; ona strepila...

Ahmet je to sve predviđao, pa makar da je i sam bio dirnut s njezine tuge, opet govorio, šaptao da je utješi:

– Pomisli samo našu sreću, naš život! A ja, ako zbilja dođe do tog da se odmaknem odavle koji konak, da se tebe sjećam, da mi... – i dalje nije mogao.

Njegov se šapat čuo iz mraka:

– Ne tuguj, Ajiša! Skoro ćemo se vidjet... – i nestade ga.

VIII

Osvanuo petak, dan pun brige, pun straha, makar da ne bijaše nikakve sveze između Doboja i Maglaja, ipak je do zore stigla puna pregršt vijesti. Sve kazivale da je Švabo u Doboju, neke, da se već krenuo uz Bosnu i blizu Maglaja. No bilo je glasova i za tursku vojsku koja je išla niz Bosnu; odozgor od Zenice, veli, zamračilo, čitav oblak pješadije i konjanika. Koja će vojska prije u Maglaj, gdje će se sukobit, to je bila briga i strah u narodu.

Svijeta u čaršiji vrlo malo. U brizi se provela noć koja, Bogu hvala, prođe bez uzbune, bez vatre, a sad evo dana, evo nove brige. Čaršija pusta i kahve prazne, samo se u jednoj vidjela na prozoru dva mladića. Od one družine u Arapovoj kahvi ostao samo kahvedžija Arap i Gazija koji je ionako tu noćivao. Odmah iza sabaha došao im i Ahmet i njiha se tri bacila u razgovor. Između njih je najviše govorio Gazija, jer Ahmet bijaše nešto sjetan, zabrinut, a Arap negdanji rob, kog dovede beg sa sobom s Ćabe, i koji po smrti gospodara svog postade slobodan pa otvori tu kahvu, slabo je i razumio razgovor. Gazija bijaše uistinu gazija – na jeziku. Sakato je to momče u jednu nogu i ruku, lica opržena, a tijela sitna i žilava. No kad zađe zborit, bi rekao da to ne izlazi iz tog slabića, već ih kakvog plećata momka. Glas mu bio krupan, a kad bi govorio, zubima škripio, a rukama razmahivao da si se divio njegovim junaštvima, o kojim bi vazda govorio, premda se znalo da njega nikad nije bilo gdje se tuče drvenim ili željeznim oružjem. Zato ga

zvali Gazijom. Otac mu je zaista pao negdje na junačkom mejdanu, a Gazija osto iza njeg od dvije godine, pa čuo to, i očino junaštvo htio da na se prenese.

– Sramota, Ahmete, koja se čula nije! – govorio Gazija.

Ahmet mu samo glavom odobravao.

– I unići će dušmanin, a ni puška puknut neće! – veli on. – Ama zbilja, kamo, gdje je ta vaša gospoda odozdol, gdje je hućumet? – kao da se prenu Gazija i izvali oči u Ahmeta.

– Mahni se, bogati, Gazija! – odriješi on hladno.

– Oni treba da pozovu svijet!

– Oni se, brate, neće bit!

– Ja šta vele, zar predat se?

– Eto, vele, da je stigla nekakva emernama od cara da ne treba puške dizat.

– Lažu ti, vjere mi, Ahmete! Oni su je po sebi načinili, a za to ništa car i ne zna. Hej, moj brate, šta je câra do pravog cara!

Ahmet je gledao u Gaziju tužnim pogledom i odobravao mu govor.

– Murtati sve! – osiječe on. Oni su nas i dali.

– Zbilja, Gazija, ne pitam te šta učiniste vi sinoć ovdje iza mene? Bilo je mladeži dosta!

– Pravo da ti kažem: ništa. Nabrojili smo do sto i pedeset momaka, sve kao drijenova, ali i ono nas, što bi ovdje, raziđe se. Svaki kaže: ako ostali pođu, ja sam gotov.

– Oh, da mi je samo... pedeset drugova! – uzdaše Ahmet.

– Ma da mi je deset! – dočeka Gazija. – Dva nek pođu, evo im druga; pa nek vide strašivice šta se radi, – mahao on rukom i pokazivao kako će odsijecati glave.

Gazija govorio, razmahivao rukama, a Ahmet zaplivao u misli pa bi se gdjekad prenuo i odobrio Gaziji razgovor. Mjesto da se oduševljuje, ushiti, da zapliva u borbi, da se unaprijed naslađuje pobjedom, on padao sve dublje u neku tugu, srdžbu, gnjev. Nije šala kaurin da dođe, a niko da ne stane spram njega! Trnci ga spopadali kad bi pomislio da pane kaurinu u šake cijela domovina, pa i njegov Maglaj, a u njeg majka, braća i – Ajiša. Nje kad bi se sjetio, srce bi mu jače zalupalo, u duši bi se zagrozio, sam bi se sebi zakleo da to on neće gledat skrštenih ruku. Kao da mu je ko šaptao ludu misao da je to sve samo zbog njegove ženidbe, zbog Ajiše. Tu misao oćerivao od sebe, al' se uistinu najviše zbog Ajiše zaklinjao da će proliti krv, da će – il' osvjetlat lice pred svakim il'...

Čaršija se pomalo otvara, al' ljudi samo skidali katance, neki spuštao samo donji ćefenak i sjedili tako sumnjivih lica, oprezni, pogledajući nešta, boja, uzbune, bježanja, a možda i vatre, a mnogomu ono u dućanu, makar i u ovo doba, padalo na um da mu je to krvavo stečena para, da su mu to polja i livade, kmeti i čifluci, vrelo života njegova. Sokakom se kojasili ljudi, s puškama za pasom, a ko zna zašto ih je zadio, od koga će se branit.

No između građana često si opazio po gdjekog seljaka, ciganina ili kakvu skitnicu, koji se nekako kočili čaršijom, zvekećući hotimično svojim oružjem. Glas o Švabi brzo dopro i u sela, pa se ljudi požurili da brane vatan i din svoj.

Sve je hodalo, a sve mukom mučalo. O boju niko ni riječi. Al' je sve muklo pogledalo u Bajrinu kahvu, gdje je bivalo iz časa u čas živahnije. Ljudi nastavili sinoćnji razgovor o boju; jedini govorili da se ne puca, dok bar ne stigne glas o kakvoj vojsci da ide naprama Švabi, al' drugi nijesu dali probijelit, već pozivali sve pod bajrak, a strašivice grdili i psovali najžešćim riječima, a da ih bar tako prisile u boj ili ocrne pred cijelim svijetom.

Nastala prava galama, vika. Oni spolja, koji su samo strijeljali vatrenim očima, upadali jedan po jedan u kahvu i pripomagali dizati svijet u vatru. Vrata se i ne zatvaraju, jedni ulaze, a drugi izlaze. Čas od časa zamašniji, napetost, uzrujanje, vri, sve u boj! I kad se oni u kahvi u neko doba obazriješe, kad i nema nikog ko neće u boj. Oni koji bijahu protiv boja iščezavali jedan po jedan i kojasili se tuda po čaršiji i začas nestani ga iz očiju; bilo je preče čuvati kuću i čeljad svoju.

U jedan čas posuka sve na ravan. Zgledaše se, bijahu sami seljaci, sluge i cigani. Negdje talambas kucnu, a Hadži-Selimaga udari bajrak nasred čaršije. Ljudi veselih lica, razuzdane kretnje, počeše se kupit pod bajrak. Međutim iz časa u čas stizavali odnekle glasovi o Švabi. Već ga pogledaju da nikne ozdol iz Tukova.

Sunce već obasjalo svu okolicu, cijelu varoš. Svijet se skupljao pod bajrak, a dok se to radilo, trojica se mladića u kahvi uprav probudili, oživjeli. Ushićeni ovom halabukom, skočili i oni i potekli u čaršiju da vide kud li će se, na koju li stranu.

Nekoliko časaka stajaše ova rulja ljudi nasred one tijesne čaršije. Zgledaše se još jedanput, kad građanina ni od lijeka osim Ahmeta i dvojice mu drugova. Puče kletva, osu se psovka na izdajstvo, na kukavice.

Jedni ovako stajali, drugi se vrzlali čaršijom da sabiru tobož, ako koga vide, pod bajrak, a Cigani mrki i bijeli, mučke se šuljali i čekali samo da pukne, da udare, ne na Švabu već na – trgovačke dućane.

Najedanput niče odnekle preko čaršije čopor ljudi, vodeći jednog među sobom blijeda, uplašena. Bio to Omeraga, muhtar, koji je imao i dućan tu i u njemu sto pušaka ostraguša i trijestak sanduka džebhane, što mu prije nekad sud dade u pohranu, ako ustreba za bašibozuka na Drinu. I ne osvrćući se na bajrak i na one po čaršiji, dovedoše oni Omeragu pred dućan mu i zatražiše da im ga otvori, ako mu je žao da mu se razlupaju ćefenci. Muhtar se otimao, govorio da on ne smije dijeliti carskih pušaka, da će ih predat sudu, otkle su mu ih i dali. Ali zadrta svjetina ćuškala ga i nogama i rukama, a drugi mu se zagroziše golim gvožđem, da ga to more i glave stati ako ne otvori.

Videći zlo pred očima, čuvši onu psovku i škripu zubi, otvori dućan i stade tu podbočivši se objema rukama. Ljudi uskakivali u dućan i iznosili teške puške djelomice već zahrđale, a drugi opet razbijali sanduke i prosipali fišeke. Među svjetinom nađe se i Ahmet sa dvojicom drugova. Spopadoše po jednu pušku, zgrabiše po nekoliko fišeka, pa krenuše uz čaršiju da se spreme na put u boj.

Hadži-Selimaga je vidio razuzdanost svjetine, a vidio i da je strašno prevaren, jer njegovih prijatelja i znanaca nigdje ni na vjeru. Uzeo čovjek ozbiljno razmišljat: može li se šta učinit s ovom četicom? Čaršija je vrila, jedni vikali: eno Švabe kod Šahin-kamena, drugi: eno pod Moševcem, a treći kazivali za tursku vojsku al' niko nije pravo znao: gdje je ta vojska. Kroza sve to vikali ljudi neprestance: »Pod bajrak, ko je turčin; u boj, ko nije kukavica!«

Hadži-Selimaga dozva Ahmeta i drugove mu k sebi.

– Vidiš šta uradiše naši Maglajani? – prezirno će Ahmetu.

Ovaj saže ramenima.

– Ali svejedno; mi se s Božijom pomoći ne bojimo već samo da nam je kakogod saznat za onu vojsku ozgor!

– Eto, govori svijet da ide sila odozgor? – dočeka Ahmet.

– Ama govori svijet, al' ja bih htio da znam: koliko ima te vojske i gdje je; hoće l' skoro amo?

– Pa da pošaljemo koga pred nju?

– Koga ćemo?

– Evo, ako hoćeš, nas tri!

– Kad nema nikog drugog, – Hadži-Selimaga će, – jer ja bih volio da ste vi uza me.

– Eto nas amo prije mraka. Mi ćemo do Žepča pa bî-nebî, vratit ćemo se da vam kažemo.

– Dobro! Pa hoćete l' odmah?

– Samo da odemo kući da se spremimo.

Hitrim su korakom stigli do Arapove kahve, gdje se Ahmet žacnu. Opazio je dva dječaka koji su radoznalo gledali što se radi po čaršiji, a kad su spazili Ahmeta, stali tu i kô pobojali se da ih Ahmet ne ukori. Bio je mlađi brat njegov Alija i Mustafa Muharemagin, brat jauklije Ahmetove.

– Šta vi hodate ovuda? – ukori ih Ahmet.

– Ništa; gledamo šta se radi, kako se svijet sprema.

– Bježite kud u kraj, sakrijte se gdjegod, gore u stranu! – naputi ih Ahmet, jer ih nije mogao natjerat kući, bojao se da malić ne kaže majci mu da ga je vidio s puškom. Da izbjegne daljoj pratnji svrnuo je s drugovima u Arapovu kahvu, a djeca malo zatim krenuše putem kanda Muharemaginoj kući.

Ahmet kao da je i slutio da su dječaci njegove uhode koje je poslala Ajiša. Kako nikad ne bi dana da se njiha dva ne bi sastala, tako i ovaj put Alija otišo po Mustafu kući mu da zajedno gledaju

vojsku, što je njiha vrlo zanimalo. Ajiša, od sinoćnjeg razgovora s Ahmetom, puna brige i straha za svog dragog, naputila ih tom prilikom da vide gdje je Ahmet, sprema li se u boj. Zapovijedala im je to obojici, jer brat je kao mlađi slušao, a ona nije od njega ni krila svoje ljubavi s Ahmetom. Ta oni su dva, ako će i djeca, nazrijevali u toj svezi još veće prijateljstvo i drugovanje svoje. Ahmet se bojao jedino majke da mu ne sazna za odluku, a dječaci otišli da kažu Ajiši šta su vidjeli.

One puške pred muhtarovim dućanom povaljane i prislonjene, oni prosuti fišeci koji se sjajili po kaldrmi, razjariše ovu i onako razuzdanu svjetinu još više, pa je pomahnitala kao divlja zvijer, kada se okrvavi svojim plijenom, a u onim otetim puškama gledala svoj prvi uspjeh, pa nastala divlja vika čaršijom: »U boj, ko je brat turčin!« Ali vojska nit se množila nit umanjivala. Oni vikali, a kuće, zgrade oko njih nijeme. Kako Švabe ne bi ozdol, a vojske ozgor, građani opet posakrivani po kućama, najedanput ovoj četi sunu nešto u glavu, i ona se rascijepi na troje: jedni će sudu da potraže gospodu, drugi po mahalama da zaokupe age i trgovce, a treći ostaše pod bajrakom.

U tom su Gazija i Ahmet otišli svojim kućama da pritegnu lake opanke a Arap ostao u kahvi da polupa ono pet-šest findžana i dva-tri suda zemljena – sve što je imao u svojoj kahvi, kad mu to sad ne treba, a ako i ustreba, zamijenit će to sve novim, plijenom, – što će ga zadobit u boju.

– Do sad je sve dobro! – pomisli Ahmet u sebi, kad se približio kući. Al' kako će se sad ukrast il' kutarisat od matere, ako ga spazi? Spopadala ga sve veća briga. Zna on svoju mater; ta nju rasplače tuđe dijete, kamo l' neće njen Ahmet, koji joj je, kako mu se čini, najdraži od sve trojice. Ta za malog se još i ne boji, a Mehmeda već predala ženi mu i djeci; ni za ovoga više nije bojazni, pa samo njega sad prati svud, nad njim samo lebdi. Šta će činit ako mu se tužna objesi o vratu? Ko bi gledao da sirota krši prste, da proljeva suze za njim, da ga moli, da ga zaklinje, da ne ide? To je Ahmet mislio i toga se najviše plašio.

A Ajiša?... sad se i nje sjetio. Sirota, da zna sad šta je on naumio, kud je pošao! Šta bi radila? Plakala, plakala i plakala; šta može drugo?...

Stiže kući i muče se ušulja da ga niko nije opazio. Zaključa vrata svoje sobe, i poče se spremati. Čarape, mestve, opanci na toku s kajišima, o pasu ben-silah, a za nj zadi dvije pećanke, nož, pa gunjić čohani preko ramena; sve je bilo gotovo, kolik što bi dlan o dlan. Išulja se iz sobe na prstima pa put kućnih vrata, al' u taj se čas otvoriše vrata jedne sobe a ženski glas vrisnu. Bijaše to snaha, bratova mu žena. On se prestraši, zbuni, a pored nje niče i brat mu Mehmed-efendija.

– E, kud si se to zametnuo svojom ludom glavom? – ukori ga brat porugljivim glasom.

– Odoh! Halalite mi! – promuca on, pa da će put vrata.

– Ali čekaj, čoeče, kud si pohitio, kud ćeš? – oštrije će brat.

– Šta me pitaš, molim te? Idem – osiječe se on pa se opet požuri strahujući da se mati ne pojavi.

– Vidi ti junaka! – posprdno će Mehmed-efendija. – I on mi ide od cijele kasabe, našô se on sam da brani vatan?!

– Makar ja bio sam, svejedno; ja za se idem.

– Sjedi, bolan, kod svoje kuće kô i ostali svijet i čuvaj mater svoju; preče ti je neg da ludo gubiš glavu.

Mehmed-efendija je vazda držao njega da je opore ćudi i to mu predbacivao više puta pa ga stoga i odvraćô ovako porugljivo, ismijavajući njegovo tobožnje junaštvo, a da ga tako zaustavi. Ali to Ahmeta više razdraživalo i ulijevalo mu neki prkos da je sve tvrđi bivao u odluci svojoj. Jedina bi ga sad sila mogla zaustavit. No snaha je dobro poznavala ćudi njihove, pa se dosjetila jadu da će to još gore usplamtit Ahmeta. Stoga skoči ona kao srna preko hajata da će niz basamake u magazu po mater koja je dolje slagala suđe u sanduke. Ona je među tim i sama oćutila razgovor, pa pošla gore.

– Bolan, da svak pođe, mi treba da se ne mičemo od svoje kuće! – govorio Mehmed-efendija. – Čuo si, što veli carska zapovijed!

Sve uzalud. Brat ga nije mogao odvratit od nakane, a pogotovo ukorom i podrugivanjem. Kad ga mati smotri naoružana, ciknu kao ljuta zmija, i poletje prema njemu vičući:

– Ahmete, sine moj!

Ali njega nesta s praga kućnog, a ona mu teško razabra riječi pošljednje:

– Ja odoh, mati; halali mi!

Nasta metež, uzbuna; mati udari u vrisak, brat zagalami, svi istrkaše na basamake.

– Ahmete, drago dijete moje! – vikala mati.

On se s kraja avlije obazre na nju, pa zamače na kapiju; ona zakrši prstima, zamaha rukama, zazinu: »Ahmete, Ah...« i sruši se onesviještena...

Mehmed-efendija je već bio poletio da na silu zastavi brata; al' kad smotri šta bi od majke mu, vrati se. Strkaše mu se strine, te i on i žena mu udri vodu na sirotu mater, dok se osvijesti pa je klonulu unesoše u sobu.

Poteci sad za bratom. Gdje je koga vidio, pitao za brata; al' mu svak kaza da je eto sad prošao tuda i prevezô se prijeko. Spade na obalu, uze lađu i jedan ga skeledžija prebaci za jedini čas onamo. Pred Delibegovim hanom saznade da je otišô s Arapom uz Bosnu pred onu vojsku što ozgor ide pa će se, veli, ovdje sastat s ovom vojskom i udarit na Švabu. Gledao Mehmed-efendija pustom cestom nekoliko časaka, pa se vratio kući tužan, ogorčen.

IX

Doskora se vratiše one dvije četice bajraku. Ovi htjeli iz kuća da izazovu age i trgovce; pa kad im se nigdje niko ne odazva, zađoše u kletvu, u psovku, al' opet ništa. Onda se zagroziše vatrom da će popalit, al' daj ko će pristupit tuđem domu, kad svagdje ispod strehe viri puščano zjalo i čuva svoje dobro. Oni dolje nađoše sud zatvoren, samo u njem nekoliko zaptija, čuvali carsku haznu. Ni tu ništa. Ogorčeni skupiše se pod bajrak.

Varoš bila kao pusta. Svak se zatvorio u svoju kuću, sa svojom čeljadi, pa se tu slagalo suđe, u zemlju krila dragocijenost, da se može poslije makar pod zgarištem naći siromaštvo. Sve je to u poslu, a sve pripravno, plane li mu krov nad glavom, da bježi... kud i ostali svijet.

Glasovi učestali za Švabu a i za tursku vojsku odozgor. Ona četa pod bajrakom, ljuta i ogorčena s izdajstva građana, a uplašena da ne izgori tu u onim trošnim zgradama, pa kako se pogledale obje vojske lijevom stranom Bosne, oni najedanput potekoše iz čaršije k Bosni, te se prevezoše prijeko. Tako ih se kutarisa nekom srećom i čaršija i cijela kasaba.

Neko je u toj halabuci šapnuo skeledžiji da povrati skelu natrag, pošto preveze sve ustaše onamo.

Tako i bi. Doskora se pojaviše u čaršiji građani, činovnici i uopće svak ko je bio protiv boja. Kajmekam pozva sve činovništvo i sud na zdogovor, šta će se radit ako se onamo Švabo sukobi s onim ustašama.

– Hvala Bogu! – veselo će Numan-efendija – kad se oni sami ukloniše između nas!

Drugi se smijali ustašama gdje se ovako sami prevariše. Dok su oni amo u sudu mirno sjedili i razmišljali o svojoj sudbini, oni onamo pred hanom Delibegovim pjevali i pocikivali. Skela se zabravi i ključ predadoše kajmekamu.

Kad se Mehmed-efendija bez brata povrati kući, zastade majku gdje se oporavlja od silnog onog udarca, al' još klonula, satrvena. Sumornim pogledom pitala ga za Ahmeta, a on je na brzu ruku skrojio da je otisnuo dvojicu momaka za njim da ga povrate.

Sjedila tako negdje u podne blijeda, satrvena, suznih očiju. Dvije je jetrve tješile i tješile, al' suze njene ne prestajale. Od velike bojazni posadila je do sebe svog najmlađeg sinčića Aliju, da joj i njeg kogod ne otme, pa ga čvrsto držala i milovala. Dijete što od vrućine što gledajuć majku svoju zajatarilo se u licu, istom što nije i ono prolilo svoje vrele suze.

Dok su jetrve ovako tješile Omerefendinicu, druge su, kone njihove, sakrivale što je opreče, vezale nakit oko sebe pa čekale sa svojom djecom i mužem, ako plane, kô što jedni vele, da se bježi, da se očuva duša; a ako ne bude vatre, kô što su opet drugi kazivali, onda gdje si, tu si. Sve, eto tako, bilo zamišljeno, oprezno; čekalo samo, da pukne, il' da se odakle vikne: hä, bježi! I makar da već dva-tri sata skela ne hoda, opet svaki čas stižu odnekle glasovi, da je Švabo nä eto tu, istom što nije bahnuo.

Dan se otego. Ljudi se kojasili po čaršiji, zamišljeni, zabrinuti, a ona četa pred Delibegovim hanom onamo već počela da zdvaja od puste dosade. Jedni govorili da se kreće niz Bosnu prema Švabi, drugi uz Bosnu naprama turskoj vojsci, a treći ozlojeđeni do grdila s izdajstva građana ovamo, što sad eno mirno sjede po kahvama, a oni evo svojom se krivnjom prevariše i izložiše Švabi. Toliko su bili razuzdani, a i nedosjetljivi, da se nikakav na skelu ne obazrije, pa sad ljuti, prije bi izlili svoj gnjev na age maglajske nego li na samog dušmanina: al' šta ćeš kad je skela u njihovim rukama? Da pucaju u one trošne krovove, kojim je sunčana žega izritila daske, koja korist; nigdje nikog živa da mu se osvetiš.

– Nije l' majka rodila junaka, – govori jedan ležeći u debelu hladu Delibegova hana – da prepliva onamo i da nam preveze skelu da im se osvetimo, pa onda na Švabu?

Ali taj se junak nije javljao. Pri ovim su riječima ljudi drijemali, šutili; a kad bi koji nabrajao: kako bi trebalo one strašivice povezat, opljačkat im kuće i dućane, pa ih onda zajmit naprama Švabi, onda bi se mnogi probudio i zubima škrinuo, sijevajući vatrenim okom preko široke vode.

Sunce već spalo na samu ićindiju, pošto je dotle peklo odozgor i uprav zažeglo onaj pijesak na prudu. Svak klonuo od silne žege, a duhom umoran od puste brige, kretao se čaršijom zabrinut, il' sjedio pred svojom kućom i spokojno čekao udarac nesretne sudbine. Svud grobna tišina. Najedanput kao sami grom razleže se ovom tišinom odnekle glas krupan, tugaljiv:

– Eto Švabee?...

Nasta strava. Jedni trgoše pogled onamo Bektaševu hanu gdje bi se imao pojaviti Švabo; drugi se zdadoše u bijeg; treći gledali: odakle glas dopire. A hâ! opazili da nema više Šajkana na bedemu stare gradine, gdje čami još od jutros da prvi smotri čiju god vojsku i da javi narodu. Bit će da je opazio nešto negdje na daleko, pa onda i on stisnuo tabanima vatru da traži glavi selameta.

Nasta strah, vriska, plač; nasta bježanje. I čas-dva, pa si vidio gdje narod vrvi uz Tepe, Stranicu i Voljevac, neko s djetetom u naramku, neko vodeći staro il' nejako; bježi sve da se skloni u šikaru da ne zaglavi, da možda ne izgori, jer će dušman sve popalit. U ovoj stisci niko nije ni gledo ni opazio šta bi od one čete pred Delibegovim hanom. Čim se razleže onaj strahoviti glas s grada, prhnu to sve poput jata plašivih ptica na sve strane kroz kukuruze i šenice. To bi kolik što bi okom trenuo, bez puške i noža, bez topa, bez kapi krvi, strugnuše ovi junaci bez cigle riječi: kud, zašto? A zar ti je što na umu tog kobnog časa, kad ti samo život tvoj lebdi pred očima, kad samo glavi svojoj gledaš spasa, kad imaš priliku vidjet, osjetit: koliko si sam sebi drag!

Sve kuće ostaše puste, sve se razbježe glavom bez obzira. I Mehmed-efendijina se kuća uzdiže, a s njom i svojta njihova preko Stranice u njihove Trnine. Mehmed-efendiji je valjalo ostati po kajmekamovoj zapovijedi u čaršiji. Ako ustreba, da se nađu svi na okupu.

Nit ko ču puške ni topa; ni gdje planu kuća, ni vojske nigdje na vidiku, a svijet se satra bježeći. Putem se sustigoše Omer-efendinica i Muharemagina čeljad. Žena mu je odmah pristupila Omer-efendinici, Alija i Mustafa se nađoše, a Muharemaga uporedi s amidžama Mehmed-efendijinim. Žene su kukale nad sudbinom svojom, muškinje šutilo, a Ajiša se krišom primakla Aliji. Kad je saznala za Ahmeta, zatušila se od plača. Može li biti većeg udarca za ono nježno srce, kad sama s roditeljima svojim ostavlja svoj dom bježeći od dušmana, a tome dušmanu u susret otišô njen najdraži na svijetu! I dok su žene, bježeći i spasavajući dušu svoju od predviđene vatre, tješile slomljenu, ucviljenu majku, Ajiša za njima strepila kô prut na vodi... Na raskršću pozvaše oni Muharemagu sa sobom u Trnine; al' on ne htje. Njemu je, ako će i u tom kobnom času, ona kuća njihova, ta sav rod ovaj nekako odvratan. Amidže Mehmed-efendijine kao i brat im Omer-efendija bili ljudi sudbeni, u Muharemaginim očima ulizice osmanlijske koji su Bosnu dali Švabi pa sad i sami bježe da se uklone vatri, kojoj je ta vrst ljudi kriva; pa on da se skloni pod njihov krov! On ode sa svojom čeljadi Ibrišu u Olišnjak, makar u pušnicu njegovu.

Kad je varoš opustila, kad se ona četa ustaša uklonila, kad nije u kasabi bilo nikog ko bi se plašio Švabe, baš u taj čas zatrubi borija na cesti, na samom laktu pred Bektaševim hanom i carska austrijska katana zaokrenu cestom uz Bosnu Delibegovu hanu, sve dva i dva u redu. Bit će ih do sto ljudi. Po onoj tvrdoj cesti čuo se samo oštar topot konjskih kopita i zveket oružja. Ni otkle puške, ni topa, ni juriša, ama ni ciglog glasa, sve mirno, tiho. Padoše pred Delibegov han. Spadoše s konja i počeše se raspremati. Handžija sa dva-tri momka svoja nađe se u hrpi stranaca; al' vičan čovjek, kô handžija, a i vojnik nekdašnji, koji je još na Krimu vidio i tursku a i tuđu vojničku spremu i vještinu, nađe se tu da im što pomogne ako je nužno, al' oni

ne dadoše. Svaki junak svog konja asprema. Tek će jedan onako ko u šali, valjda zapovjednik im:

– Hoćemo li se biti, komšija, â?

– Meni niko nije skrivio! – požuri se on na to, – a mislim da ni ja nijesam nikom.

– A hoće li se drugi biti?

– Pravi građani neće; a ima, more bit, ljudi koji i nama prijete, a kamo l' vama.

– Pa gdje su?

– Razbjegli se; a more bit da će vas gdje i dočekati!

U taj čas opaziše skelu koja se navezla odonud od Maglaja i u njoj desetak-petnaest ljudi. Vojnici jedni raspremali konje i uvodili u han, a drugi, desetak, zaputili se uz Bosnu valjda na stražu da čuvaju ove. Zapovjednik sa nekoliko vojnika stade na obali i gledaše u skelu, koja se već primicala k njima. U skeli bili činovnici i nekoliko građana. Kad stupiše na obalu, pozdraviše se sa zapovjednikom i rukovaše svi redom, pa onda posjedaše po onoj travi.

– Dakle, gospodo moja, Maglaj se neće tući? – upitat će on poslije ovog srdačna dočeka.

– Neće! – ozva se kadija. – Mi smo zato i došli da vam javimo; ali opet nijesmo odgovorni za sve jer imade i u nas ludih glava pa prijete čak i nama što nećemo boja!

– Pa gdje su? – zapovjednik će.

– Sad ih nema ovdje. Klatarili su se od jutros onamo po čaršiji i nagonili svijet na bunu. U neko doba, srećom nekom, pređoše amo, a mi zastavismo skelu. I bili su evo ovdje sve dok se vi ne pojaviste.

– Prije su oni škrinuli! – požuri se handžija. – Čim je onaj s grada viknuo, prhnulo je sve, kud koji. A onaj baš kô da je mene pito; zavikao, prije vas, a bezbeli hotimično, da vidi šta će bit od njih.

Svi udariše u smijeh.

– Od podne već leže ovdje i protežu se, a ne znaju šta će; – nastavi handžija. – Da idu pred vas, ne pouzdaju se u se; da idu gore, ne znaju ima l' vojske ozgor.

– Ima li ih koliko?

– Bit će ih do jedno sto momaka, al' sve su to, gospodine, većinom naše sluge, cigani, seljaci; i uprav ona eškija koji ništa drugo i ne misli već da opljačka koju kuću našu il' dućan. Evo ovdje ležali i zijevali, a ja ih u neko doba počeh zvati da mi pomognu kupit sijeno il' žeti, da zarade po koji groš! – dobaci handžija šaljivo, – al' ne htjedoše.

Opet smijeh.

– Pa gdje su sada? – opet će zapovjednik.

– A sve je to strugnulo ispod žita, kojekuda! – učini jedan od građana. – Bit će da su se skrili po šumi i po selima oko druma, a more biti da su opružili ravno Žepču.

– Mi smo još i sada među dvije vatre, – drugi će na to. – Oni se mogu noćas prevesti gore gdjegod, pa doći k nama i uznemiriti nas.

– Ta neće, more bit! – treći će.

– Mi ćemo se valjda sukobiti s njima sjutra, gdje bilo do Žepča! – učinit će zapovjednik.

– More bit! – opet će handžija; – ali, gospodine, meni je nešto vrlo čudo za vas!

– Šta to? – okrenu se zapovjednik.

– Što ide vas tolišna četa baš u samu vatru!

Zapovjednika iznenadi ovo pitanje prosta čovjeka naoči, pa se okrenu i promjeri handžiju.

– E šta ćeš, – sleže on s ramenima; zapovijed je zapovijed!

– Znam ja, gospodine, što je zapovijed! – pohiti handžija nekako oholo, – ali to nije dobra zapovijed!

– Kako to? – u čudu će ovaj.

– Molim vas, vi idete ravnom cestom sasvim mirno, a živica s obje strane! Deset najvećih strašivica, ta desetoro djece, pobit će vas iz živice kô samu janjad!

– Da šta ćemo?

– Gdje je veća vojska?

– U Doboju.

– Zašto odmah ne ide?

– Svejedno; ako će ko mučke pucat na nas iza busije, pobit će nas nekoliko, bilo nas ovoliko ili čitava vojska. No svakako će nas pasti manje, ako nas je manja četa.

– E, ja mislim drukčije! – poče handžija razmišljajući, a zapovjednik se čudom čudio primjedbama njegovim. Vojnici ih sve opkružili pa slušaju razgovor.

– Ona eškija, kad vidi vas tolišnu četicu, mislit će da vas i nema više, da je to sva sila. Zapucat će iz guste živice, i sasuti vatru na vas da vam je onda reda ginut il' uzmicat! A kad bi vas, gospodine, bila čitava vojska, kad bi prekrili čitavo polje, ne bi se, vjere mi, usudio ni opalit!

– E, šta ćemo; tako je naređeno – dodade zapovjednik.

– Ja neću da se miješam u vaše poslove, al' vjerujte mi, ja da sam na vašem mjestu, ja se ne bih krenuo odavle dok ne stigne veća vojska.

Zapovjednik nije dalje raspredao ovog razgovora već se okrenu činovnicima koji su šutili. Oni, misleći da su već svršili što su imali, počeše se dizat da će natrag, dok zapovjednik ustade, te pri rastanku poče vrlo srdačno:

– Hvala vam, gospodo moja! Ja ću se potrudit da priopćim vašu izjavu gdje treba, a vi idite svojim kućama i umirite svoje sugrađane, neka ne bježe, neka čuvaju svog doma i u njem dočekaju glavnu vojsku. Niko ne treba da bježi kuda, da se plaši nas. Mi nećemo nikom ništa učinit. Svak neka bude miran, sve će bit ko što je i bilo, ništa se promijenit neće. Dakle, zbogom, prijatelji moji! – dovrši zapovjednik, a izaslanici se rukovaše s njim, pa jedan po jedan niz obalu u skelu.

Dok je ovo šaroliko društvo sjedilo onamo na obali i razgovaralo sa zapovjednikom, virio je bezazleni svijet iz daleka, odozgor iznad Maglaja, neko iza drveta, neko iza živice i čudom se čudili: da taj Švabo, sa svom svojom vojskom dođe tako tiho, tako mirno; da se sve razmine na onom prijateljskom sastanku! Ta to nije moguće, to nikako nije Švabo, već neko drugi. Tako kaurin ne dolazi, već uh, da Bog sačuva, kako kazuju stari pamtioci: najprije, veli, nešto zatutnji, zaječi: začuje se nekakva graja, uzavri sve. Hrtovi im, kaže, zalaju, konji zanjište, a oni viču, galame, pjevaju, urliču; onda najedanput opali top, dva, tri; puška složi, kuće planu, dim se uhvati; a oni onda, ako koga živa uhvate, raznesu ga, da Bog sačuva, živa na svojim sabljama. Tako oni dolaze, a to nije kaurin; ni vojske, ni cigle puške, ni vatre...!

X

Izaslanici pristaše obali, zadovoljni i veselih lica što se sve to svrši tako mirno. No neke ipak plašile handžijine riječi: da bi oni buntovnici mogli poplašiti i natjerati onu četu u bijeg pa eto onda zla!

Ni to im nije po ćudi što ono vojske, i ako će biti malo, ostaje onamo u hanu; zašto se ne bi pre-

vezli u varoš i zauzeli je da tako bolje sačuvaju i sebe i narod? Jedni veseli, a drugi ovako razmišljajući ispadoše u čaršiju i tu se raziđoše svaki svojoj kući.

Mehmed-efendija je znao da ga majka ionako tužna za Ahmetom očekuje u silnoj brizi. Stoga se požurio u Trnine gdje su njegovi pobjegli, a uz njih i čitav komšiluk njihov.

Voljevačka se kosa spušta u dnu kasabe i zabada u Bosnu da se jedva ispod nje provukla cesta koja te vodi u Gračanicu. Prema toj kosi uzdižu se Kujundževače a između njih teče potok Jandrašac pa se tu salijeva u Bosnu. Na samom laktu Voljevca, odakle je lijep pogled na Maglaj, pokitilo se dvaestak kućica, skromnih, svaka sa vrtićem i kojim deblom voćke. Već po tom što su otcijepljene od kasabe vidiš da je to mahala za se; to je »Varoš« gdje rišćani stoje. Prođeš li kaldrmom između tih kuća, valja ti zaokrenuti na lakat i Maglaj ti ostaje sasvim za leđima, za brdom, a prije još nego si mitio i zadnju varošku kućicu, pred očima ti nikne strmenita ravan, koja se prema tebi spušta u potok. To je sve jedna jedita njiva, Trnine, selište Mehmed-efendijino i braće mu, za koje je otac im rahmetli dao golemu hrpu para, jer tolika prostorija, a na pragu kućnom, kako govorahu ljudi Omer-efendiji. Su dvije strane šikara a s treće lijep gaj, pa se tako na kljun svršava tu za Varošem, gdje se u potoku Jandrašcu i ove dvije kose sastaju. Put je taj otvoren za svakoga dok se drugi, ženski, vere gore, Voljevcu iza leđa, kuda bi ženskinje izlazilo Omer-efendinim na teferič. Na vrhu Trnina, gore već na brijegu, viri kućni šiljak iz guste bašče a po dnu je pušnica i pojata.

Mehmed-efendija ostavi čaršiju i primi se voljevačke kose. Kad se rasta od prijatelja, saletješe ga

nekakve misli. Znao da će sad naći u Trninama žalosnu majku, naći će tu čitav komšiluk svojte, sve pobjeglo i uzbunilo se, a Švabe onako kršni ljudi, onako slatke riječi. No pored svega toga mislio i o bratu. Šta će bit od njega? Hoće li se proći boja i doći kući svojoj? Poznavao on brata svoga pa se stoga uplašio; nije mogao ni pomisliti da bi Ahmet odustao od svoje nakane. Ahmet je momak jake naravi i čvrste volje, to on zna: ali sad se Mehmed-efendija kajao što ga je onako ukorio za njegov odlazak. Da mu se svakad trebalo narugati, tada nije. Mokru guvnu malo kiše treba. Pa tada, kad sam sebi priznade da je brata uprav onim ukorom više potpirio mjesto da ga odvrati, onda ga počeo više žaliti. Koliko je Ahmeta držao opore ćudi, nepromišljena, toliko je sad sebe osuđivao što mu je onako govorio pri polasku. Da mu ga je sad dobaviti kući ne bi ga lako pustio, a iako bi pošao, drukčije bi govorio s njim. Ali zeblo ga da to sve njegovo kajanje ne bude kasno.

Uđe kaldrmom među varoške kuće. Sve pusto, nigdje nikog, pa ni starca Cvjetka komu se on nikad ne bi oteo da ne svrati i ne popije crnu kahvu, ili čašicu domaće. Pa ni Ilije Ristića, njegova najboljeg prijatelja. Kuće zatvorene, avlije puste; pa ni pod starim brijestom, gdje je vazda skup bio, nikog živa. Nekako mu tugaljivo bilo pogledati sva ta mjesta pusta, gdje je prije tako dočekivan, gdje je dosta janjaca pojeo, dosta puta oteferičio i pred zoru se kući povratio. Nekako nazrijevao da je svemu tomu kraj, da toga više neće biti! Ali nije, to se njemu samo tako pričinjalo, neobično mu bilo vidjeti pust sokak gdje je prije tako živahno bilo, a osobito njega onako poštivali. Bit će valjda da su se i Varošani razbjegli kojekuda kô i ostali svijet, kad su nazreli ovaj događaj. Mehmed-efendiju je

svak pazio, svak ga ljubezno dočekivao, a Varošani pogotovo. Ta zašto i ne bi? Momak je to komu treba para tražiti, mlad, pristo, kršan, pametan, od soja, a u sudu je. Pored svega toga proveo svoju mladost, a nikad nikom nažao učinio. Bože sačuvaj! Pa ga svagdje držali kô malo vode na dlanu.

Prelazio kroz tu pustu mahalicu, a bilo mu vrlo tugaljivo da mu se niko ne javlja. Ali što dalje, činilo mu se da gdjegdje čuje razgovor; razgledao po prozorima i najedanput mu se pričini da je vidio čeljade jedno. U nekim kućama dobro razpoznavao žamor, čeljad se čula; neke je i smotrio na prozoru i kućnim vratima, ali to bijahu oni kojima on nije zalazio u kuću.

– Od, otkuda ti Memede? – javi mu se neko što ga vrlo iznenadi, zovući ga ovako običnim imenom, ne rekavši efendija. Obazrije se i smotri na prozoru Arsena Perića koji mu se nikad prije ne bi javio. On se brzo snađe. Vidje da je to Arsen Perić, onaj naduti i podmukli Arsen koji je dobro poznat sa svoje rijetke ćudi, koji je vazda nagovarao neuki svijet da se protivi carskom sudu, najveći neprijatelj turski, makar da je dosta puta za to i popašu platio. No, prije nego mu je mogao odgovoriti štogod, pojavi se na drugom prozoru iste kuće Joso Blagojević koji je bio duga jezika pa svašta brbljao, al' zato i ostao isprebijanih leđa. Nazivali ga suludim, al' on, ako će biti i sulud, znao što je turcima muka, pa ono i govorio.

– Dobar večer, Memede! – javi se on, pa nedavši vremena ni da mu što odvrati, nadoveza:

– A ko je ono onamo, Memede, â?

Mehmed-efendiju kao da ko poli vrelom vodom. Zbuni se, vidje, u što je ugazio, pa ne zna šta bi mu odvratio. No brzo se sjeti da je to suludi Joso Blagojević, pa kô šćaše da mu odbije na budalaštinu, i bijaše nasočio da prođe; al' evo ti treće napasti:

– A vidje li, Meo, oni' sokolova onamo? – zagalami žensko čeljade s kućnog praga. Bijaše to Anđuša, poznata udovica, krčmarica, i žena na svakakvu glasu.

– Čini mi se, Meo, da je odzvonilo tvom sudu, vašem gospodstvu, – nastavlja ona, a on se i ne osvrće, ide, ali čini mu se, u zemlju propada. – Ej, Bože, tebi vála, kad nam dođe Švabo, kad nam dođe babo! Nema, prođe tursko, što bi, bi...

Išao, slušao i čuo što je zla žena jezik razdriješila pa klikti. Rumen ga oblila, grudi mu se stisle, u ušima mu zujilo; pekla ga ova napast, teško mu što ga ona najgora ženetina ovako dočeka; jedilo ga što mu ovako uvrijedi ponos, što mu natače na nos nekakvo gospodstvo za koje on nije ni mislio niti se kad njim isticao. Šta? Zar stati, pa se oduprijeti onoj napasti, on, Mehmed-efendija koji se u tom času stidio i svoje sjene što ga ovako susretoše oni kojima on zla nikad ni pomislio nije? Sad je ubrzao hod da što prije izmakne iz tog rugla, pa mu se činilo da se one kućice primiču putu da mu proći ne daju...

Pretrpio, projurio kô kroz maglu, al' mu bilo teško, gorko, žao. Znao je da se ti ljudi vesele Švabi, znao da oni žele kraj gospodstvu turskom; ali žao mu bilo da se to baš iskali na njemu, da se to sve saspe u oči njemu koji nikad nije ni mrava očepio. On je uprav sam sebi laskao, bilo mu vazda ugodno kad bi pomislio da on drži svakog podjednako, kao i njegov rahmetli otac. I otac mu se pazio ovako sa viđenijim Varošanima kao i on, i ostali im svijet, ako ćeš pravo, za to i prigovaro, ali oni taki bili.

Sve je to njemu taj čas izašlo na oči, cijela prošlost, sav život njihov, pa mu sve to povređivalo ranu. Svakom da bi prkosili, njihovoj kući ne bi mogli, jer im ništa ne učiniše. Ako je koji kadgod i platio koji groš potrice, što bi mu krava ušla u Trnine, to je sve zlo što je Mehmed-efendijina kuća učinila Varošanima. Pa ni to nije s Mehmed-efendijinom voljom, već ovo otkad Ahmet priraste. On bio više odan kući i domaćem poslu, pa prežao da ko zijana ne učini u njihovu selištu; a Varošani, pusta sirotinja, nigdje pedlja ledine, pusti kravicu a ona razvali ogradu pa u njivu. Mogli bi se otimat da je zirat hrđavo ograđen, ali i tomu su krivi oni. Kako god se ogradi, oni raznesoše; u jesen ni klipa ograde.

Oborivši glavu od stida, pao u duboke misli i išao, dok ga tanak glas odnekle prenu iz misli:
– Mehmedeee!

Trže oči i opazi Aliju, najmlađeg brata, viče ga odozgor ispod pušnice.
– Šta je? – ozva se on i požuri.
– Je si li ti to?
– Jesam, šta pitaš?
– Ništa, pogledamo te, a ne znamo, jesi li ti.
On pohiti. U prvi čas mišljaše da se i gore nije šta dogodilo, ali se doskora dosjeti: zadržao se dugo ovamo, a zna svoju mater. Plače za Ahmetom, a kako se diže ova pobuna i rekoše da ide Švabo, i njemu se pobojala. Brat ga valjda vikao nek mati čuje da je on, premda ga je mogla poznat, ako bi se očima svojim vjerovala.

Za nekoliko časaka stiže on gore. U bašči nađe čitavo društvo muškinja: amidže su, neki dalji rođaci, pa tri druge komšije, a u kući ženskinje, djeca, žamor, plač, stiska. Nazva ljudima selam i šćaše da se tu odmori, al' ga oni uputiše pred kuću, veleći mu da ga mati čeka.

Mati žalosna, plačna, istrkala preda nj, a drugo ženskinje nasrnulo za njom. Nema tu da se ko krije, sve brat i sestra.
– Di si, ako Boga znaš? – zacvili mu mati; – jesi l' mi živ?
– Ta evo me, zaboga, šta ti je? – gotovo ukori je on.
– Ah, moj Meho, ja se brinem što si osto do to doba?
– Ama kajmekam zapovjedio da odemo pred Švabe kazati im da se nećemo bit.
– Uh, pobogu, pa je si l' išo?
– Jä. Govorio s njima, kô sad s tobom.
– Uh, uh! Pobogu sestro! – trže se nekoliko glasova ženskih.
– Ja kakvi su pobogu? – neko će opet iz kuće.
– Bogme insani kô i mi! Još da vidite kako slatko govore, kako su lijepe lakrdije!
Čeljad se kamenila od čuda, dok će opet mati:
– Ja, pobogu, Meho, ima l' išta za Ahmeta, je si l' čuo?
– Jä, ima... oni... smeteno će on, kako se nije nadao tom pitanju. – On je u Žepču. Čeka bajagi ozgor vojske, al' ništa. Nema nigdje nikog; doći će on, ne boj se!
Mati gledala u njeg čas-dva pa onda duboko uzdaše, a on se vrnu dolje među ljude.

Ljudi ga obasipali stotinama pitanja. Neki pitao: kakve su Švabe, je su l' kô oni kolari: drugi: koliko ih ima; neki, kakve su im puške, jesu l' okretni, jesu l' mladi il' stari; a sad ovaj najedanput: kad bi se, biva, bili, bi l' čovjek smio udarit na trojicu? Najpametniji će u to: šta govore, hoće l' nam dirat u naš 'rz i namus itd. Mehmed-efendija im na

sve odgovarao i uvjeravao ih da su puno pametniji i kršniji od naših, biva, vlaha; riječi da su slatke kô Osmanlije i bolje; a čak, veli da je sreća što su došli, ako ne povlaste našim vlasima, da rade šta hoće. Tu im sad pripovijedao svoju napast u Varošu.

Sunce već zapalo za brdo, sve ostalo u hladu. Svjež vjetrić ljetne noći popuhivao a ljudi na onoj zeleni siti se naklapali i razgovarali o Švabi, o boju, o svojoj sudbini. Ženskinje u kući: neko plakao znajući ovako da je dušman zauzeo već Maglaj, druga čeljad, starije žene, učile i klanjale, iskale od dragog Boga da se to sve razmine bez krvi, bez vatre... onako kakono je najhajirnije.

*

Nikad okolica maglajska nije bila tako živahna kao taj dan. One male seoske kuće, pojate, pušnice i košare, sve je to puno, grči. Pa čak i po ravnoj ledini naložile se vatre pa tuda ljudi posjeli i čekali nekakav čas da gdje samo pukne pa... da se i odatle bježi. Sjedili, razgovarali, čekali da plane, Maglaj; ali dolje bila grobna tišina.

I kod Ibriševe kuće u Ulišnjaku zaokružilo kolo ljudi oko vatre i razgovaraju, a među njima Muharemaga kao da je najtužniji. Njega pored ove brige napala još jedna: tek što je tu stigô sa svojom čeljadi i odahô dušom, kad mu žena kaza da im je kći nešto pometena, da je nešto naglo zaboljelo. Ljudi govorili, a on šutio.

Sirota Ajiša, ionako slomljena rastankom sinoćnjim s Ahmetom, kad još potvrdo saznade da je otišô u boj, ona tiho proplaka. Da ukrije suzne oči, da joj se razgali, i ne uđe s materom u kuću, već

ostade tu u bašči da odahne na zeleni. Sklopila je tugu za Ahmetom, zadubila se u misli pa pomicala korak po korak baščom, livadom; a kad bi smotrila koje čeljade u blizini, sagela bi se i – tobože – brala cvijeće. Slika joj Ahmetova lebdila pred očima, vidjela ga naoružana, s nožem u ruci. Otišao zbilja, i nju ostavio! Mjesto da sad s njom govori, da je utješi, a on... i ona stala, zagledala se preda se i duboko uzdisala. Ali ne, nije! najedanput bi se trznula, bježala od strašnih misli; on nije otišao u boj, te kad bi svak otišao, on treba da ostane, on, onaki momak, lijep, pametan, ta pored nje treba da ostane.

Ali... on je zbilja otišao! ona bi se opet zamislila. Zašto ga nije zaustavila kad su posljednji put govorili? Zašto ga nije zaklela svim na svijetu da ne ide; zašto je onako šutila? Ali ko bi se mogô oprijeti onim slatkim riječima njegovim, ko bi ga mogô odvratit od čega? Ta ona bi ga slušala, slušala i šutila, a on neka govori šta hoće, i o boju, nek i on ide, al'... samo nek njoj opet dođe. Ali ko zna hoće li se on... i ona bi u tim strašnim mislima pohitala kao poplašena, poletjela bi da kakogod pobjegne od neke strašne slutnje.

Najedanput bi joj se pričinilo da je to strašan san; ona ne treba da se čega boji! Ta njezin Ahmet! On sam kaže, kune joj se svim na svijetu, da samo o njoj misli, pa zar da on ode nekud a nju posve zaboravi! Ah, ne; ta doći će on; to se ona samo straši. On ne može bit jednu noć a da s njom ne progovori, doći će on i naći nju, utješit, obradovat.

Najedanput je vrisnula i odmah se obazrla da je nije ko čuo. Došla je baš na brežuljak gdje su se ono prvi put zagledali. Evo ovdje se baš uhvatilo kolo, a ondje je ona stajala. Pored nje onamo uz

plot bio Ahmet, a Bože...! kakav je lijep... pristô. Eno, odanle se prvi put na nju nasmiješio umiljato, nježno, slatko; onda je pristupio bliže i progovorio s njom prvi put. Sad sjela baš na ono mjesto, klonula, zadubila se u misli...

Kao iza sna prenula je majka njena, prestrašena; tražila je svud, i sad odmah vidjela da joj je kćeri nešto naudilo. Povede je u kuću a ona joj reče na silna pitanja njezina da je glava boli...

XI

Baš u ono doba, kad je carska katana stigla u Maglaj, Ahmet se sa svojim vjernim drugom Arapom primicao Žepču. Bio je silno ogorčen na neslogu u Maglaju; ta bilo mu nekako zagonetno: da oni pravi građani i gospođa u sudu, koji nešto znaju, da oni neće boja! U ono malo vojske, što se skupilo oko Hadži-Selimage, nije vjerovao da bi mogla šta učinit, stoga ga povuče neka neodoljiva sila gore uz Bosnu, da vidi da li je svagdje onako mrtvilo kô u Maglaju. Na cijelom putu od Maglaja do Žepča ne vidje nikakve spreme do li pogdjekoje zabrinuto lice kod seljaka. Nikakvoj vojsci ni traga. Raskolačenih očiju spuštao se on niz žepačko brdo k varoši; ali ni tu ne opaža kakva skupa.

Kad je ulazio u čaršiju, činilo mu se da se tu još i ne zna za Švabu; ali se prevario. Glas ovaj rasprostrô se brzo svud munjevnom brzinom, a u Sarajevu kanda se najprije saznalo. Ahmetu kazaše da se odozgor niz Bosnu primiče Žepču silna vojska, a on obradovan tim glasom prođe Žepče, da svojim očima vidi tu vojsku.

Dok su manja mjesta bila ovako u nekoj trzavici i ne znajući pravo šta se iza brda valja, Sarajevo je, glavni grad zemlje, bilo davno na nogama. Ravnih petnaest dana prije nego je austrijska vojska prekoračila Savu, Sarajlije su kao i vazda skočile da brane ne samo svoj rodni grad, već i cijelu zemlju. Nazrijevajući da se nešto kuha, preotimali su sve veći mah nad osmanlijskom vladom u Sarajevu, a naročito kad vladu preuze Hafiz-paša koji ne bijaše u stanju da uzdrži red dok stigne austrijska vojska. Građanstvo vođeno tom misli da obrani svoj vatan od svake navale opažalo u vođama osmanlijske vlade u Sarajevu ljude koji dadoše Bosnu, mjesto da je s građanstvom brane, pa s toga buknu ustanak, pravi rat ne samo na tuđina, koji će za koji dan poplaviti domovinu njihovu, već i protiv Osmanlije i njegovih oblasti. Začas su bili sokaci puni, sve pod oružjem spremno u vatru za dom svoj, ali kao i obično bez valjana razborita vođe. Tri se paše s askerom zatvoriše u carsku kršlu, a oko nje se zgrnu silna svjetina. Doskora nastade i puškaranje, ali bez žrtava, jer oni iznutra pucali u zrak, samo da poplaše građanstvo, a zapovjednici se sami zatvoriše.

U neko doba noći, pošto se svjetina razišla, Hafiz-paša se išulja iz kršle sa malim odjelom konjanika vođen svojim vjernim javerom Murat-efendijom, rođenim Bosancem, te izmače višegradskom cestom da će preko granice put Carigrada, ostavivši zemlju i narod njegovoj sudbini; ali ga kod Mokrog prepoznaju i povrate u Sarajevo. Zapovjednik Bosne, doveden pred Begovu džamiju kao sužanj, odreče se svoje časti, vladanje zemljom pade narodu u šake. Sad se izabraše pred džamijom usred crne noći nove vođe i zapovjednici narodnoj vojsci Hadži-Muhamed Jamaković i Smailbeg Toslidžak, dok Hafiz-pašu postaviše ipak na čelo građanske uprave.

Sjutri dan počinje narodna vlast svoje djelovanje. Dok su vođe zrelo razmišljale o svojoj zadaći, Hadži-Lojo je prolazio kroz narod i poticao ga u boj, na obranu svoje domovine. Najprije optužiše Murat-efendiju javera Hafiz-pašina da je naredio pucanje iz kršle na narod, a da je i Hafiz-pašu htio da izvede iz Bosne. Zatvoren u Kuršumliji medresi, spasava se ipak bijegom, ali ga u najživahnijoj ulici stigne narodna kazna – tane puščano, smrt. Lukavi Osmanlija Hafiz-paša, kao član narodne vlade, to je sve mirno gledao. Da se ukloni svaka smetnja narodnoj vladi, te ustanku protiv navale na domovinu, odlazi izaslanstvo Mazhar-paši i Konstant-paši, te ih prisili da ostave Sarajevo. Na zahtjev narodne vlade odlazi i konsul austrijski iz Sarajeva, a za proklamaciju, koju on daje izaslanstvu, neće članovi ni da čuju.

Dok je narodna vlada ovako uklanjala sve zapreke za narodni ustanak i boj, dotle se vojska silno umnožila; sve je bilo oduševljeno, sve spremno, osobito zanosna mlađarija ugledajući se u svoje stare, koje pjesma hvali i koji su vazda znali obranit svoj dom od svake navale. No trebalo je ipak dosta vremena, dok se silna svjetina dovede u red, dok se tolikoj vojsci postave vođe. Da se s tim ne zakasni, odaslana je jedna vojska niz Bosnu, da pohvata važne klance i bogaze, dok se velika vojska krene iz Sarajeva. Ova je prva vojska brzo snišla niz Bosnu do Žepča, a narod gledajuć ove hrabre junake, odsvakle pritjecao i četa se neprestano množila.

Tu je vojsku Ahmet našao sat nad Žepčem i kod nje se opkonačio. Kolikog veselja za njeg kad je vidio ovu braću, a oni zanosno pohrlili u susret Švabi! Kolike li razlike između njih i njegovih sugrađana, mislio Ahmet! Vojska je pala u jednom prodolu do same Bosne; moglo je biti do hiljadu momaka gotovo sve mladeži, sve jedro kô drijen, živa vatra; pa je pusta okolica oživjela s njihove pjesme. Ahmetu je bilo kasno da se vraća u Maglaj, da to javi Hadži-Selimagi, već on osta u ovoj četi spremajuć se, kako će sjutra niz Bosnu, – pa – gdje se s vojskom austrijskom sukobe, tu će odmah i zažeći vatru.

Dok je carska austrijska katana mirno počivala u Maglaju, razmišljajući o svom daljem putu, a turska vojska nad Žepčem provodila noć u veselju i pjesmi čisteći svoje oružje i spremajući se za boj, dotle se po prilici na sredini puta od Maglaja k Žepču držao u tami nasred ceste čudan dogovor. Hadži-Selimagina četica, koja je prhnula na onaj glas a i ne videći Švabe, sjatila se sad po mraku gore iznad Liješnice, pa – nit znao vođa ni vojska, kud li bi se, na koju li stranu. Ovi junaci i ne spominjući svog bijega sad ozbiljno razgovarali o boju, kako će se natjerat Švabo, te jedni htjeli da se tu učvrsti vojska i čeka Švabu, drugi govorili da se prijeđe na desnu stranu Bosne, pa da se udari na Maglaj; ako ga je vojska austrijska zauzela, da se po noći istjera, a treći, to je nekoliko drugova Hadži-Selimaginih, napošljetku uvidjeli da ta šaka ljudi nije ništa kadra bez veće vojske, pa htjeli uz Bosnu pred onu vojsku, koja se ozgor očekuje. Hadži-Selimaga je sam ovako mislio, pa najposlije i okrenuo ravnom cestom kroz pustu noć prama Žepču, da se sastane s onom vojskom niz Bosnu, a družina osta po dogovoru da tu čeka i njeg odozgor, ili Švabu odozdol. No tek što je Hadži-Selimaga zamako uz cestu, sva gotovo družina nagazi na Bosnu i prijeđe na maglajsku stranu, govoreć da je

preče čuvat svoj dom nego li tuđi. Pregazivši Bosnu rasprši se ova četica kojekuda po selima, a neki krenuše ravno u Maglaj. Hadži-Selimaga je osvanuo u Žepču i tu dočekao vojsku, koja se sporo spuštala niz Bosnu.

XII

Pred ranu zoru zaredalo je četiri-pet ljudi od Memed-efendijine pušnice dolje niz Trnine, utvrdivši još jednom s onima što ostaju da će obić i njihove kuće, a oni opet da čuvaju tu čeljad. Nije toliko brige ni za kuću, kad je kasaba i onako pusta, koliko radoznalost: šta će bit od katane; a Mehmed-efendija, koji je teškom mukom majku sklonio, pošao, nebi li šta saznao za Ahmeta. Kao kakve slike spuštali se oni rosnatom travom u dolinu; zanijemili svi kroz onu pustoš u ono doba u ranu zoru, samo bi po gdjekoji put zveknula u kog sablja krivulja o hrastić ili zejtinica, koja je visila o kajasi. Svud tiho, pusto; ništa ne čuješ do li ugodna cvrkutanja ptičjeg. Visoka stabla hrastova nicala časovito iz noćne tmine i stršila uvis poput kakvih prikaza. Oni išli dremovnih očiju, a svaki čas nicali im crni panjevi i gusto grmlje iz noćne tmine. Makar da su znali da idu pustom okolicom, ipak hod im bio tih, držanje oprezno.

Putić uzak, okolica nijema, šikara još mračna; pa što koji korak, mraka nestajalo, njima sve vidnije. Dok Voljevcu na zatiok, dotle i rujna zora obli zelene i rosnate brežuljke svojim rumenilom, a sad i putnici prozboriše po gdjekoju riječ. S Memišagina brijega lijep pogled na sve strane. Maglaj pust, ni da se koja kuća dimi, žive duše nigdje. Onamo preko Bosne pružilo se zeleno polje, dugo i široko,

i ono pusto, samo pred Delibegovim hanom vidiš po gdjekoju sliku; ne moreš raspoznat: ko je, šta je.

Spustili se u pustu varoš, obišli svaki svoju kuću; al' nigdje nikog. Pobjegô i zli i dobri i ostavio svoj dom. Sunca još ne bijaše iza brda, a onamo pred hanom žurba, sprěma, sve se ushodalo. Konji se izvode iz hana, opremaju se; sve ih više i više, dok valjda bijahu svi gotovi; borija udari, sve u red. Svi kô jedan, nogu u uzenđiju, pa pojahaše debele konje. Čuo se i glas zapovjednikov, sablje trgoše i sve zareda cestom uz Bosnu, da ni jedan ne osta pred hanom.

Ono malo ljudi, što se bijaše sabralo u kahvi, čudili se vojničkoj vještini; drugi se sad sjetio turske suvarije, pa sad tek vidio da su sve one vojske po jednom kalufu udešene, a treći se čudom čudio: da se sve te strahote, od kojih svijet strepi, tako razminu. Biva došô, prošô! E, čekaj, čekaj! More bit da je ovo samo neko kušanje, a prava će sila istom sad zamaglit odozdol! – domišljali se opet neki.

Ljudi tako gledali sad u onu pustu ravan pred Delibegovim hanom i sad istom ne znaju na čem su, čemu da se sad nadaju, šta da očekuju. Što koji čas, sve ih više pridolazilo, no svi još pod oružjem, kô kad se još ništa ne zna; a najmirniji da si, reda ti se branit, ako ko nasrne na te, ja l' na kuću ti, kô sve bez zapta.

Sunce granulo i pozlatilo okolicu, a svijet, koji je dotle virio iz šikare, slijegao se u čaršiju. Jučer bio dan brižan i strahovit, a danas zagonetan. Jedni došli i prošli, a od drugih ni habera. Varoš opet bez ikakva zapta; kajmekam, makar da je jučer bio onamo u vojsci, još se ne pojavljuje. Iz časa u čas padao svijet u veću brigu; al' evo ti najedanput go-

reg jada: odnekle počeše nicat oni jučeranji junaci štono strugnuše kroz žita, kad onaj povika s grada. Kao po zdogovoru ispadali oni odnekle ovamo pod oružjem i počeli se kočit po čaršiji. Klatarili se i posjedali po dućanima; a kad bi prošao koji građanin, koji je jučer bio protiv boja, nastala bi škripa zubi. Ali Bog dao svakom dvije ruke, a za pasom zapete kubure, pa oni tako samo mrmljali nešto u sebi, a ne smjeli da udare kome u obraz za jučeranje tobož izdajstvo. Iz časa u čas slijegali se građani, a pridolazili i buntovnici. Svijeta skoro puna čaršija, a sve šuti; ljudi se ramenima kose, a niko nikom ni bijele ni crne.

U neko doba opažali građani pravi jučeranji dan, pa ih počelo nestajati, a buntovnici preotimali mah.

– U boj! – provali neko usred čaršije.

– U boj, ko je turčin! – dočekao drugi.

– Kukavica je ko neće u boj! – treći će.

Spopade ih pravi bijes. Nasta trka čaršijom.

– Kamo, izdajice! – vikali jedni.

– Skelu nam jučer uzaptiše! – drugi će.

– Gdje je kajmekam?

– Kukavica!

I rulja osu niz čaršiju prama sudu. Drugi su trkali niz čaršiju da se zemlja tresla; treći zašli po sokacima da traže ko je izdajica. Ali im se niko ne ozva, već se svak sklonio u kuću, kud je mogao. Nasta nova buna, vreva. Htjeli zapalit čaršiju, htjeli čitavu kasabu; al' niko ne smije da pristupi pod tuđu strehu, jer ga more ispod nje ubojito tane sastavit s crnom zemljom.

Onim pred zatvorenim sudom zaptije napošljetku baciše ključ od skele, i baš kad se tada još više počeše grozit kajmekamu za kog nijesu znali gdje je, provali opet jedro grlo s grada:

– Eto vojske ozgor! – a drugi dočeka:

– Eto Švabe, bježi!

Nasta zabuna, sve poletje obali da vidi šta je. Iz one ravni nije se vidjelo daleko; vidio se samo oblak prašine niz Bosnu. Čas-dva vidiš gdje se crni cestom. Niko ne zna ko je, čija li je vojska. Ako je turska, šta je onda bilo od katane? A ako je katana, onda... biva natjerana natrag. Što će biti? Strepili oni što su se jučer rukovali pred Delibegovim hanom. Ljudi se pokitili po obali, drugi vire iza kuća, treći s grada, a sve uprlo oči gore cestom uz Bosnu i gleda kad će ona crna hrpa niknut hanu.

– Konjanici su! – vikao neko.

– Nizam je! – drugi nadovezao.

Doskora izbiše iza onih makljenova hanu na trijestak koraka. Zatisnuli cestu. I sad se dobro razabraše crvene čakšire carske katane koja je jahala na visokim svojim konjima.

Kad je svak raspoznao katanu, odape odovud puška, dok dočeka druga, treća...

Katana zasta, uskomeša se. Neprijatelj ih suzbio kod Žepča, evo ih sad tu, gdje su jučer prijateljski primljeni, a sad eto hoće da ih pobiju do jednoga. Dogovor! Prevara! Mislili vojnici, ali valjalo je nekud udariti, jer neprijatelj je jedan već za leđima, a drugi evo puca. Šta će? Desno voda, lijevo ograda, žito, nepoznata poljana, koja je možda puna pušaka; a onamo već vide, po obali se pokitio svijet i puca. Jedina se cesta pružila gola, pusta, kojom valja proći ispred onih puščanih zjala, što su odonuda naperena.

Nije kud, jedan ubrusi; popusti dizgine svom vjernom doratu, leže po njem i složi cestom kao obrvom, sama munja! Prvi, drugi skok... puška planu kô smreka, a vojnik se pred samim hanom sruši na cestu. Konj i ne pomećući skoka odmazdi

dalje bez svog gospodara. Drugi je već naletio i jedva da je do svog druga, kad mu ubojito tane pogodi konja, koji se kao brijeg svali pod njim. Vojnik se diže, da će umaknut kud, usprkos zrnju kao kiši, kad se stropošta na nj mrtav mu treći drug sa mrtvim konjem. Na ovu su gomilu sad nalijetali i zdravi i ranjeni, i komu bi uspjelo da preturi ovu hrpu, tog bi zrno stiglo bar do onog lakta kod Bektaševa hana. Tako siromasi nalijetali jedan za drugim pripustivši se svojoj sudbini, objesivši život o samoj dlaci, a sve gotovo pogađala taneta, ne davši im da umaknu pustom cestom.

I sav taj boj bi kolik što bi dlan o dlan. Puška presta, dim se rastupi, a po cesti onamo crnili se trupovi mrtvaca i ranjenika. U čaršiji sad istom nasta vreva i galama. Buntovnici udariše u divlji bijes sa svoje tobožnje pobjede i jednim skokom sve pohrli u skelu, pa prijeko. Išlo to sve i grnulo onamo hrpimice, a sve psovalo i grdilo maglajske građane – izdajice. Urnebesnom vikom izazivali ih da vide što je junaštvo, da vide pobjedu! Osim one gomile konja i konjanika, što je palo pred hanom, viđao se na svakom koraku mrtvac il ranjenik, gdje leži kô klada il' moli, cvili pružajući ruke prama tebi. No ko bi ih sve dobro promotrio, odmah bi vidio da tu ne leže svi oni, koji prođoše uz Bosnu, nešto ih je valjda palo i gore, a možda koji ipak umako kiši zrnja, živ i zdrav i otrko Doboju glavom bez obzira. S napetim puškama u ruci primicali se buntovnici k njima da vide nije l' možda koji novac, dobra puška i sablja. Sva cesta krvlju išarana, a po njoj ljudi divljih lica, laka skoka. I podne ih je tako zateklo.

Dok su ovi tako premetali mrtve vojnike, i ne misleći drukčije, već da se tim mahom Švabi trag zameo, drugi su, braća njihova, onamo u kasabi

šuljali se kroz sokake kô plahe zvijeri kroz šikarje gusto. Blijedih lica od straha, kršili oni prste i pitali sami sebe: šta će sad biti? Sad ih spopala dvostruka briga: jučer onako gostoljubivo primiše carsku vojsku, a danas im pred pragom kućnim sva izginu, baš na onom istom mjestu, gdje se rukovaše i zadadoše poštenu riječ. Povrh tog znali da je velika sila u Doboju, pa daj sad znaj hoće li se tu moći razlučit krivi od pravoga.

– Stoput bi bolje bilo da smo odmah zapucali, čim su se pojavili, – govorio jedan od prijatelja kajmekamovih, koji su bili sakriveni u kući s njim.

– Bezbeli, – drugi će. – Bar bi se moglo reći: brane prag svoj; a ovako primili ih na vjeru, pa...

– Pa! – dočekaj treći. Mi smo im odmah kazali da ima buntovnika.

– Ali koja fajda! Oni nas u Doboju neće razabirat. Uza suho ode i sirovo.

– Jä da se koji živ dočepa Doboja, pa će kazat, kako je.

– Dabogda, ali... zlo!

Na onoj strani onamo kojasili se ljudi tamo--amo između leševa. Svaki se čas vidjelo, kako se vuku kabanice, sablje, puške, ma sve, sve to svjetina raznosila i ne misleći: može l' mu to u što pristat, hoće l' mu uopće trebat – sve se razvlačilo, pa čak i otimalo. Negdje će smotrit bijeli cigo Čergaša, a on vuče katanskog konja, bez sedla, bez horme, a konj stupa za neobičnim gospodarom kô na tuđim nogama. Smatrajući se i kod Boga i kod ljudi pribranijim od Čergaša, spopane ovaj za konja, nasta svađa, otmica, – a vrijeme je to kad je čovječija glava jeftinija od horozije dok sinu nož... i ote konja. Ko jači, taj kvači.

XIII

Podne je davno prevalilo, a nikakve vojske ni ozdol ni ozgor. To je osobito pazio Mehmed-efendija, jer je već peti, šesti li put spao na obalu i gledao ima l' koga god niz Bosnu, da sazna što za Ahmeta. Napošljetku umoran klonuo, vrati se on u pustu kuću, pa pošto se zaključa, zađe prebirat po mutvaku, po policama, nije li gdje štogod gotova da se okrijepi, jer od jučerašnjeg jutra nije ništa okusio. Al' uzalud; kuća oila puna, a gotova ništa. U taj čas neko pokuca na vratima njihovim. On sav protrnu. Mislio da su buntovnici došli valjda i po njeg, pa muka otvorit, a gora ne otvorit.

On se prišulja kućnim vratima kad opazi na basamacima majku svoju i Aliju. On im otvori, a majka zacvili:

– Uh, za draga Boga, Meho, di si, je si l' živ?

– Ta evo me! – on će na to, pa nadoveza u strahu:

– Ali šta ćete vi sad amo, kad vidite šta se radi?

– Ah, moj sinko! – dočeka mati suznih očiju. – Puške ispucaše, a tebe nema u Trnine. Da si mi ti bar uza me, jedna bi mi briga bila. Ah, moj dragi Ahmete, di li si mi ti sad...? – i ona opet udari u plač.

– Ta mahni se, bogati, mati! – on će na to. – Ja sam stoga i ostao do sad. Išao nekoliko puta obali, al' ozgor još nikoga; a on će doista s vojskom.

– Jâ šta ćemo pobogu, Meho?

– Ma nemaj ti brige. Hajde ti s Alijom u Trnine, a ja ću čekat ovdje dok vojska stigne, pa ću poslat koga po Ahmeta; da mi ga se samo dočepati, ne bi se on meni više izmakô.

Mehmed-efendija je tražio koga pouzdana da pošalje uz Bosnu pred brata, ali čaršija bila pusta,

tek da bi se po koji buntovnik kojasio i odmah odjurio prijeko među one koji se skupljaju pred hanom. Zato on krenu preko avlije kapiji, pa poče odatle virit a doskora mati za njim.

Put bio pust. Rijetko da se kojasi koji seljak s bijelim šalićem oko glave, il' ciganin koji, a svaki s puškom u ruci. U pustoj se čaršiji čuo gdjekad glas: »Pod barjak, ko je turčin«, a onamo pred Delibegovim hanom galama, pjesma, vreva.

Nijesu dugo sjedili kad ispred kapije njihove miti ciganče, momče žilavo i okretno. I ono s puškom u ruci. Mehmed-efendija oškrinu kapiju pa ga dozva po imenu.

Ciganče se vrnu i začas upade u avliju. Ono je služilo u njiha dvije, tri li godine, pa je vično tuđi. Kad opazi sijedu hanumu, tu za kapijom u feredži, obori oči zemlji, pa stade.

– Kud si ti pošao? – poče Mehmed-efendija.

– Onamo prijeko – dobaci ciganče, sijevajući podmuklo očima.

– Šta se sad radi onamo, gdje je naša vojska?

– Eno je onamo pred hanom, čekaju one od Žepča.

– A ako prije udari Švabo odozdol? – dočeka Mehmed-efendija šaljivo, a oni će opet ispod žita?

Ciganče se osmjehnu.

– Drž se ti, Avdo, kraja, ako ćeš mene pitati. Znaš, bježanova nije plakala, a moglo bi ti biti i da ne ideš nikako. Već bi l' ti mene nešto poslušô, kad si već pošô onamo? A ne bi ti džaba bilo!

– Šta je? – ubrza ciganče, – hoću vala da mi ne daš pare; dosta sam ja u vas soli i hljeba izio.

– Ako se prije pomoli turska vojska odozgor, stani gdjegod ondje blizu nećeš li opaziti našeg Ahmeta.

– Hoću, vjere mi; pa šta ću ako ga vidim?

– Reci mu da mu ne more bit da ne dođe u Trnine. Ti ga se nemoj proći dok ga ne skloniš da ide, reci: neko se je razbolio, mati, reci, pada u nesvijest! i ti hajde s njim amo u Trnine, pa ćemo noćit i dat ću ti još, a evo ti sad! – i pruži mu tri cvancike.

– A ako on ne htjedne? – požuri se ciganče.

– Gledaj da ga skloniš, povuci ga na silu!

– De, dragi Avdo, živ bio! – projavi se sad Omer-efendinica, koja je i prije govorila s Avdom dok je služio u njih.

– A hoću, draga hanuma, kad vas ne bih poslušo, jä koga bih?

– Ako ga ne bude nikako, – opet će ono Mehmed-efendiji, ako ga ne nađem, hoću l' doći kazat vam?

– Ako ga nikako ne vidiš, gledaj bar da razabereš gdje je, pa dođi i kaži nam. Ali svakako gledaj, pa... ne dovrši Mehmed-efendija, a ciganče već promače na kapiju obećavajući da će izvršiti zapovijed.

Sjedili tu još nekoliko časaka, pa se digoše i pođoše u Trnine, al' sve šuteći, ona tužna, često uzdisala, a on zabrinut malo govorio. Zaključaše kuću, pa se prošuljaše kroz mala vratašca što vode u komšiluk i proverugaše kroz pustu mahalu, pa uza Stranicu. Začas ispadoše na Memišagin brijeg. Tu se zastaviše. Mjesto je uprav za odmora, a ionako, oko im i nehotice skrenu onamo prijeko, Delibegovu hanu.

Tada su se baš namirila dvadeset i četiri sata od onog kobnog časa kad Omer-efendinici iščeznu ispred očiju dragi joj Ahmet. Za to vrijeme nit je jela, ni okom trenula, već neprestano mislila o Ahmetu. Donekle ga žalila i gubila se u tuzi i mislima, a tušila u plaču, a od neko je doba spopala pored žalosti i neka ozbiljnija briga i slutnja: hoće li joj se povratit, hoće li ga još koji put vidjeti. Vidjela je na svoje oči da su nastala strašna vremena, da je nastao boj, krv se lije, pa pored Ahmeta nije mogla ni umjela ni mislit o tim događajima kao drugi svijet. Nije se umjela upitat: ni zašto se vodi taj boj, kao drugi svijet; ta čula je ona i prije o bojevima, al' eto prešla pedeset, a da to još nije doživjela. Da, slušala o bojevima, al' ti bojevi bijahu daleko, daleko od njezina doma; – da, to je bilo daleko, dok ona nije othranila svog Ahmeta, onakog čestita momka. I uto je – u pustim mislima – sirota pala, da je sve to porad njezina Ahmeta, da se, – o Bože sačuvaj, – radi njemu o glavi!

Tako je ona mislila i Ahmet joj neprestano lebdio pred očima, zebnja je poduzimala. Začas bi se svrnula i korila sama sebe zašto ga na silu nije obustavila; ali ona, ženska glava, ta zar to nije trebalo da Mehmed-efendija zapriječi? I tračak bi joj ove zle misli o Mehmed-efendijinoj nehajnosti proletio glavom. Začas bi joj se pričinilo da je to on mogao učiniti, pa bi duboko uzdahla na rođenog sina, a začas bi se opet žacnula da ga možda ovako mišlju ne potvara.

I koliko god joj je jasno da bi i Mehmed-efendija volio da mu se brat vrati, a eto sad je vidjela kako šalje momka po njeg, opet, opet, žao joj bilo na Mehmed-efendiju što ga nije na silu zaustavio. Strašne je misli obuzimale, tuga srce sapinjala, a pogled iz suznih joj očiju vrludao onamo po prostranom polju, pak bi se zastavio kod onih slika pred hanom; začas preletio svu onu ravan i upiljio se gore u onaj klanac pod Sikolom gdje se cesta, što vodi u Žepče, jedva provukla ispod litice, a odakle bi se mogao svaki čas pojaviti njezin Ahmet; – i Bog sam zna, dokle bi tako ostala da je ne opomenu sin, Mehmed-efendija, da idu kući, dok

je Alija podnimiv se na oba dlana i upiljiv svoje oči onamo prijeko, gledao one leševe po cesti. Sunce već spalo na Micuriće, kad se digoše odatle i udariše strmo, ostavivši Brijeg i za njim varoš za leđima. Žena se spuštala debelom, tamnozelenom travom, a gledala za se, gdje joj jedna po jedna maglajska kuća zapada za brijeg. Kad joj se šćaše da sakrije i ona u kojoj je proživjela punih trideset i sedam godina sretna i zadovoljna života, ona stade, pusti glas, zacvili. Mehmed-efendija se nije obazirao, a znao je, vidio je kako mu se mati rastaje od svog doma, dok je mali Alija sad tek naslutio zamašaj svega što se oko njega zbiva pa se zarumenio, zajatario, a oči mu se ovlažile. Mehmed-efendija nijem, mali tek da prolije suze, a mati im stenjala i jecala, išli prama Trninama uskim putićem oko kog je bila nijema ljeskova šumica...

XIV

U Doboj je stigla sila vojske, i pješaka i katane. Premda su se dočepali Doboja, prošli lijep komadić Bosne a bez ikakva otpora, ipak se sve više držalo spremno, sve pod zaptom starijega očekujuć svaki čas zapovijedi da se krene naprijed. Sunce je dobro naglo zapadu kad se jedno odjeljenje počelo spremati na put, prama Maglaju. Jutros oko ručanice stiglo je tu desetak konjanika njihovih i donijelo glas da je u Maglaju mir, da je ono prvo odjeljenje primljeno gostoljubivo, pa se ranom zorom zaputilo prema Žepču. Sad se ovaj drugi odjel sprema u Maglaj da tako sazna za Žepče, je li boj ili mir. Vrijeme je bilo da se bolje poželjeti ne može, suho, čisto kao procijeđeno; vojska tek da krene ravnom cestom uz Bosnu, kako će s

mrakom na pouzdan konak u osvojeni već Maglaj, ali baš u taj čas smotriše, kako se vije oblak prašine cestom prama Doboju. U vojsci nasta mala žurba, žamor; raskolačiše oči, a prvaci potegoše durbine.

– Naši su! – reći će jedan.

– Nose glas o Žepču? – dobaci drugi.

Ali ne! Svi su znali da se glas o Žepču ima tek u Maglaju primit.

Pometnja, radoznalost, napetost nekoliko časaka; no doskora se oćutio topot kopita konjskih, a i vojnici se dobro raspoznavali. Čas-dva i evo ih pred vojskom, umorni, blijedi, zaprašeni.

Jedva da su odahli umorni vojnici i izmijenili nekoliko riječi, kad puče glas među prvacima.

Grozno izdajstvo, lukava prevara! Sve je sijevalo vatrenim očima od gnjeva, od srdžbe na Maglaj za to nečovječno djelo. Primiti ih onako prijazno, propustit u Žepče, pa onda dočekat, to je užasno! Vojnici su kazali kako su na Žepču suzbijeni, ali da ih je na Maglaju više izginulo. Među prispjelim vojnicima bilo ih i ranjenih, pa će jedan još prije nego mu je pružena pomoć, zaći među prvake i početi pričat prijateljski doček u Maglaju. Taj vojnik desio se nekom srećom na obali, kad je maglajsko izaslanstvo došlo njihovu zapovjedniku, te slušao njihov razgovor, uzimljući u obranu prave građane, kojima je on na licu čitao miroljubivost. Osobito istače opaske čestitog handžije, koje, veli, da su poslušali, da ništa toga ne bi bilo.

Eto tako, Bog dao, da se ovaj vojnik desi pri onom razgovoru pa da on mimo svoje drugove izbjegne kiši taneta, a tako svojom iskrenom riječi spasi Maglaj od pravedne kazne.

Dok se to zbivalo u Doboju, u Maglaju se digla urnebesna graja i galama. Kao da su iz zemlje nikli, bahnulo tu desetak konjanika i kazaše da se ovaj čas primiče od Žepča turska sila. Oni da su dotrkali da vide šta je bilo od Švabe, ima li mjesta za onu vojsku, ima l' ugodna konaka. U istom trku vrnuše se oni cestom uz Bosnu da jave vojsci.

Taj glas prekide onu mrtvu tišinu, probudi one, što su isprevrtali i najmanju čanticu mrtvih vojnika, pa tu sjedili i naslađivali se pobjedom svojom. Sve to u jedan mah poskaka na noge, uzbuloži se i poče komešati amo-tamo, a sve u divljem bijesu, vici i halabuci.

Doskora se oču talambas niz Bosnu. Ona četica ispred hana ispade cestom da dočeka vojsku; postaviše se s obje strane. Cesta, što izbija ispod Sikole, bila sva pokrivena vojskom. Zelen se bajrak vije, pjesma ori, a talambas pokuckuje jednovito, nehajno. Naprijed su išli konjanici, momci čili, a sve kićeniji od kićenijeg, kô da u svatove idu. Bijesni konji pod njima hržu i priječaju cestom amo-tamo. Ima momaka mladih i pristalih, a ima ih i sredovječnih, pa i staraca; al' sve jedre mišice, otvorenih njedara, rumena lica, smjela srca, jedan bolji od drugog. U svakog virile pećanke iz pasa, a uz njih handžar otoboljio uši, ostraguša mjeri junaku širinu pleća.

Na ove se nadovezala pješadija, momci vitka stasa, laka skoka, u goru, u vodu, svud spremno. Talambas pokuckuje, a dva i dva složila narodnu putničku, pa kad svrše, onda sve u ciku, u vrisak, dok opet pjesma složi. Sve je čilo i veselo, a po svem vidiš, da tu nije bilo izbora po rodu i soju, po snazi i godinama, već sve ustalo za din i ognjište svoje.

Vojska pade pred Delibegov han i bajrak se udari. Prvaci će u prazan han, da se razoružaju, a ostalo pade po cesti, po meraji. Vesele ustaše maglajske kazivali vojsci pogibiju Švabinu upirući u one leševe pod obalom, a ovi pokitili se obalom, i kako su suzbili neprijatelja na Žepču, veselili se uspjehom svoga djela.

Vojske bila sila, pa kako su se u hanu smjestili samo prvaci, vođe i bajraktari, ostala je vojska pala po ravnoj ledini i cesti ispred hana. Oni u hanu odmarali se, a neki pregledali oružje, no sve je u slatku razgovoru, u smijehu i veselju. Po podu i hodniku viđali nekakvih kutijica od masti, poderana papira i odbacaka cigara, što im je odavalo da su tu noćili strani ljudi, pa svaki čas dobacivali razne šale, koje bi onda kakav starac prekinuo ozbiljnom riječi, kako on misli da se ne bi trebalo do Broda zaustaviti, dok se dušman ne pretjera u svoju zemlju; – a onda zaći odozdol i kazniti izdajice, dodao bi drugi.

Sunce već zapalo za brdo i ostavilo svu onu ravan u hladu. Vatre se naložiše i sve hrpe i hrpe ljudi sjedili u okrug, razgovarali i spremali se za sutrašnji boj. I suton se počeo hvatati, pa se neki latili torbe i brašnjenica, da založe grlo, a Bosna mu pod nogama, da zahladi večeru. Jedni sjedili, drugi napola ležali uznagnuti na svoju prtljagu, a sve čuvala straža dolje na laktu, da dušman u snu ne napane umornu vojsku.

U taj je čas miješalo kroz ovu šaroliku svjetinu žilavo, okretno momče, smeđe kože i strijeljalo vatrenim, lukavim okom po svakom junaku. Kad je vojska stizala, propustilo je ono svu ispred sebe, al' nigdje ne smotri onog koga traži, pa sad zašlo još jedanput. Kako je i ono bilo pod oružjem, niko

nije mogao ni pomisliti, s kakvom namjerom hoda tuda, a i onako, niko ga ne zna; ta tu je i onako ljudi s raznih strana koji eno sad leže jedan uz drugog, a nikad se prije i ne vidješe, već sad: deder, brate, stanider, druže, dozivlju jedan drugog.

– Ti kô da nekog tražiš? – upitat će ga jedan potičuć vatru.

– Tražim dvojicu drugova, odvrati momče.

– A odakle su, ko su?

– Odavle su oba, jedan je momak onako pristô, a drugo je Arap. Pa su jučer otišli gore pred vas, a ja sam im obreko, da ću ih čekati ovdje.

– Ne znam ti ništa! – dok će drugi iz bliže hrpe:

– Znam ja, brate; eto ih gore u hanu u Liješnici (sat uz Bosnu), ostaše s onom vojskom. Tako je rečeno, da jedni ostanu gore, pa će sjutra poranit amo, da svi zajedno krenemo niz Bosnu.

Pošto Avdo saznade za Ahmeta, vrnu se natrag. Hodao cestom i miješao kroz vojske a neprestano razmišljao. Mrak već pao na zemlju, pa mu se nekako nije dalo gore u Liješnicu, ko zna – ako ništa, more bit da se koji katana skrio gdje u žito, pa bi se mogao sukobit s njim, a to lukavi cigo ne bi želio. Nije se fajde ni šalit svojom glavom u ovo doba. Da ostavi do sjutra, da sjutra na prolasku dočeka Ahmeta, opet obreko Mehmed-efendiji da će mu noćas dovest Ahmeta il' donijet glas o njemu. Dugo je tako hodao cestom i jacija se već primicala. Stade na obalu i raskolači oči onamo u pustu varoš, htio je da kroz tamu prozrije, kako je onamo; ali iz kasaʼbe nije se čuo ama ni glas ni šušanj kakav. On odluči, da će gore u Makljenove, gdje je još za vidna pričvrstio lađicu, da se preveze i otpane u Trnine, kad... odape u hanu puška kô sami grom u onom žamoru vojske. I tek što se čula ona jeka, kad nešto potrese čitavim hanom. Za čas

opet puška, dvije... tri, u hanu nasta uzbuna, tutanj, gudnjava. Dok sve posuka na ravan kô same pčele. Diže se ova vojska i sklopi oko pusta hana, u kom je gorilo svjetlo u svim odajama.

– Šta je?! – vikalo stotina grla u jedan mah.

– Švaba pun han, pun, tavan, – vikali oni izlijećući iz hana.

– I naš jedan pogibe! – dodali drugi.

– Udri, pucaj! – zagrmiše opet.

– U što, pucaj! – zapriječiše drugi, – već odmakni od zgrade, ako ti nije omrzo život! Dok bi mi jednog kroz onu strehu, nas bi stotina pala.

– Zapalite han! – potekoše neki po naviljak sijena.

– Odmakni od zida! – zagrmi jedro grlo, – ubit će te kô samu muhu.

U onom polumraku, pri onim vatrama stajale stotine ljudi oko hana raskolačenih očiju; strašan izgledao taj skup ljudi. Sve napeto, sve oprezno gledalo u han, al' gore grobna tišina. Oni što su istrkali iz hana najdalji bili od njeg, i jedan pripovjedao drugu, kako je bajraktar, čim su došli u han, opazio kako šiše popuckuje i veli, naslućivao, da gore ima nekog. Napošljetku uzeo svijeću, i pošao uz ljestve da pogleda kroz onaj kapak na sredini tavana...

– Sama ga smrt vukla gore, – prekida ga drug.

– Jà, veli onaj, – i čim je podigao onaj poklopac, a puška odozgor kô grom; ni živ na zemlju. Naši zapucaše, al' koja fajda kad ne znaš u što pucaš!

Avdo je prisluškivao taj razgovor, i kad saznade sve, brzo se nađe u svojoj lađici i zaplovi tihom vodom kroz mrak.

Vojska je dugo stajala oko hana, pa napošljetku se sve umiri, samo ostao debel zid ljudi oko hana,

a ostalo leže po meraji. Negdje po jaciji stiže Avdo u Trnine. Musafiri ga Mehmed-efendijini jedva dočekaše da saznaju za one puške u hanu. Pošto im sve iskiti natanko, odazva ga Mehmed-efendija za pušnicu da sazna za brata. To je on krio da drugi ne čuju, jer je slutio nepovoljan glas za Ahmeta, a kad bi to svi čuli, brzo bi to doprlo i materi do ušiju, a on će ovako moći da joj skroji lijep odgovor koji će je bar donekle utješiti.

Kad su one puške ispucale u hanu, ljudi su se u Mehmed-efendijinoj bašči žacnuli od čuda, a u isto je vrijeme ženskinje u kući pomislilo da je to onaj kobni čas kad će sve planut, pa je sve udarilo u vrisak, i muškinje je imalo posla, dok ih umiri. Stoga se dolazak Avdin, iako će po noći, brzo saznade i u kući, i Omer-efendinica brzo posla po ciganče da čuje što za sina. Ciganče kaza po nagovoru Mehmed-efendijinu, da je Ahmet ostao pred Delibegovim hanom s vojskom, i da će sjutra, kad se sve bude spremalo niz Bosnu u boj, ukrasti se od vojske i skrenuti u Trnine. Tužna mati zadovoljila se na silu tim odgovorom, pa opet obasu: al' je preteče Mehmed-efendija, govoreći da će i on rano s Avdom da dočeka brata u čaršiji i da ga povede kući. Tako se ona donekle umiri.

XV

Osvanu nedjelja, dan mutan i oblačan, a ranom se zorom već opažalo kako se onamo pred hanom kreću ljudi kô kakve sjene. Što koji čas, sve jasnije, sprema sve življa. Vojska umorna, a neuznemirena od neprijatelja, odmorila se; a kako se preko noći vrijeme promijenilo, puhnuo svjež vjetrić, vojnici se uprav okrijepili slatkim snom na tvrdoj ledini.

Već je sve na nogama, al' ne može još za dugo da se pođe; prvaci se sastali da se vijeća: gdje li će se dušman dočekati. Jedni mislili da Švabo ide samo lijevom obalom, a drugi htjeli, da se vojska rascijepi, pa da tako uporedo ide prema Švabi. I dok su oni okruženi dobrim zidom vojnika na samoj obali vijeće vijećali, dotle su drugi opkružili han i počeli pucati pod potkovanu strehu, da »one« na tavanu pobiju il' prisile na predaju. U to je vrijeme stizala i ona vojska iz Liješnice, sve u hrpama, a baš u prvoj i to uza sami bajrak išao Ahmet sa svojim drugom Arapom. Tek što se bijaše zastavio kod one gomile na obali, kad mu se približi Avdo i pozdravi ga. On se obazrije pa će smiješeći se:

– Oho, jesi l' ti to, Avdo? Zar i ti?

– Evo i ja! ozva mu se ciganče pa mu u isti mah dade znak okom i izmače na stranu. Kad bijahu nasamu, reći će prvo ciganče:

– Ma imam da ti kažem nešto.

– Šta je? – otvori on oči.

– Mati ti ne zna za se! Ti kako si otišô, ne zna, šta radi od sebe, kosu čupa, prste krši, već hajde prođi se toga, hajde kući.

Ahmet se žacnu na ove riječi, zamisli se malo pa će cigančetu:

– Jesu l' oni tebe poslali po me?

– Jesu vjere mi! I jučer da te to sinoć dočekam, pa kako te sinoć ne bi, ja odoh u Trnine i kazah im, al' ona opet poče molit da te dovedem, kumi, zaklinje, cvili. A eno i brat ti onamo u čaršiji čeka.

Jasno se moglo vidjeti da to Ahmeta zbuni, rastuži. Znao on svoju majku, kakva je srca, mekana, milostiva; ta nju će ubiti tuga za njim, ona neće vjerovati ni da je živ. Pa ko bi je pustio da tako jadikuje, da vene? Ciganče je čekalo odgovora nekoliko časaka, a Ahmet stajao pred njim, zamišljen,

gledao u zemlju. Oko njih se kojasili ljudi, nepoznati, naoružani, sve spremno, čeka zapovijedi. U taj je čas jedan miješao kroz vojsku pokuckujući u talambas i vičući.

– Čujte ljudi i počujte! Sad ćemo s hajrom krenut niz Bosnu na Švabu, a za dan i vatan svoj. Ko god ne pođe s nama, udarite slobodno, murtat je! A sad na noge, braćo, hajde deee!! – otezao on i miješao dalje.

Taj glas prenu Ahmeta iz misli.

– Čuješ, Avdo! – reći će on. – Idi ti k njima i kaži im da ću im doć, akobogda, kad Švabu natjeramo preko Save; prije ne mogu!

– Zar baš pustit majku da ono radi oko sebe! – dočeka ciganče.

– Meni je žao... ali šta ću! – Ahmet će. – Nijesmo se zajedno izrodili, pa nećemo ni pomrijet. Meni je preče ići s ovom braćom za din naš, a... nju ima ko čuvat!

– Ali eno, molim te, sav Maglaj, sve je prhnulo gore i posakrivalo se po pušnicama; kud ćeš ti mimo sve svoje...

– Ja ne idem ni za kog, ni ko za me.

– Hajde deee! Ustaj, turčin ko je! – vikao je onaj kroz vojsku i prošao mimo njih. Ahmet prekide razgovor; smotrio je gdje se naveze prva skela vojske preko Bosne, a isto toliko odjeljenje krenulo lijevom obalom.

On se naglo trže da će i on niz Bosnu, a Avdo ga zastavi pa će čisto tugaljivo:

– Zar baš hoćeš...!

Ahmet zastade. Zamisli se malo pa odvrati:

– Vidiš ti, Avdo, ovih junaka? I oni: svaki ima il' staru majku, il' ženu i djecu, pa opet... sve pošlo za din, za... Tako ti njima kaži: Čim Švabu

pretjeramo preko Save... i ne dovrši, zamače cestom, umiješavši se u vojsku.

Ciganče ostade samo. Obazre se oko sebe, pa... zamače u kukuruze.

Skela se pribi onamo uz obalu i vojska posuka iz nje. Pred ovom je vojskom išlo nekoliko maglajskih ustaša, pa oni svrnuše kroz pustu čaršiju, dok vojska upravi cestom niz Bosnu. S njima je bilo i nekoliko stranih ljudi; svrnuše tuda da potjeraju, ako koga nađu od građana.

– Pogledajte, braćo! – reći će jedan ljut na Maglajce. – Nigdje nikog!

– Murtati! – zaori nekoliko grla.

– Da gdje su? – škrinu jedan stranac zubima.

– Sve se razbjeglo!

– Strašivice!

– Evo, ovom sam išao kući i zvao ga! – veli jedno momče, sluga nečiji, upirući puškom u jedan zatvoren dućan.

– Pa šta ti reče, bolan? – u čudu će opet stranac. – Zašto se ne ide bit?

– Ma ko! Malo što me ne ubi! – zagrmi momče, – murtat jedan! i lupi nogom u pritvoren ćefenak, da tako iskali gnjev svoj.

– Strašivice, kukavice! – vikali drugi. – Sram ih bilo!

– To je sve napola vlah, izdajica, murtat! – bjesnili oni čaršijom, a zatvoreni dućani i prazne kahve mukom mučale.

– Da ih zažežemo! – zaori sluga, – i već bijaše uočio hrpu smetlja, da potpali dućan.

– Vatru im! – prodere se krupan glas i lati se kresiva. Iskre počeše frcati, trud se upali; onaj će sluga po smetlje da naloži vatru pod ćefenkom, i za jedan čas bit će sve u plamenu, kad se iza ćoška

jedne zgrade pojavi zjalo puščano, a potresan glas jeknu čaršijom:

– Stoj! – Iza ćoška se pojavi stasit momak, crvena lica, crnih brkova, pristo kô djevojka. Fes poturio natrag, pa držeći ostragušu naperenu, produlji:

– Ne primiči tuđem dobru, ako ti je život drag. Sve se trže na ovaj glas.

– Jesi l' ti odavle, momče? – ozbiljno će jedan stranac.

– Jest, odavle je, – požuri se onaj sluga, a stranac nastavi:

– Pa što se ne ideš bit, pobogu brate?

– Za me nije niko svezan, – odriješi momak ozbiljno. – Eno, bujrum, ko hoće! – upre on rukom niz Bosnu.

– To nije turska, momče! – ujedljivo će stranac.

– A je l' turska palit tuđe dobro?

– Vas nije grjehota sve popalit, kad ste kukavice!

– Ako ste pošli u boj na Švabu, ja vam kažem da on nije tu u dućanu, već doli!

– Vatru ti njemu! – trže se jedan na onog što je držao vatru u ruci.

– Ne šali se glavom svojom! – zaprijeti momče prinesavši pušku oku. Horoz zape...

Ljudi se zgledaše. Ostraguša zapeta i dok bi oni svoje naperili, trojicu bi možda momče ukinulo. Međutim, a u pravi čas, kucnu talambas udnu čaršije, prevezla se druga skela, te ovi sunuše niz čaršiju, a momče iščeznu za ćoše.

I zadnja se skela preveze, zadnje odjeljenje krenu niz Bosnu, a oko hana se neprestano puškaralo. Dok bi se jedan hitac izmamio odozgor, odozdol bi ih po deset opalilo, al' sve uzalud. Oni hitac s tavana rijetko i promašao, no sreća je bila za one, što je tane bilo vrlo sitno, pa jednom tek malo si-

lah probuši, drugom zahvati lista nožnog, trećem odbi nosić od opanka. Ovi pucali, u zatvoren han, u potkovano šiše i isprobijali ga već, od njeg sve komadi otpadali. No gore se niko nije mogao opazit ni kroz one šipile, kroz koje se pucalo. Napošljetku opali jedan seljak, koji se bijaše skrio za ćoše zida, i gore se nešto stropošta. Pošto iza tog ne bi odozgor više pucanja, ljudi potekoše u han s napetim puškama i doskora izvukoše mrtva katanu. Od ranog jutra pa do tog časa ljudi se gotovo svađali za »one« na tavanu. Jedni govorili da ih ima najmanje pedeset, drugi dvadeset i iz časa u čas broj padao, dok se napošljetku ne razminu na tom jednom jedinom.

– Vidi! – udari jedan u porugljiv smijeh, upirući u mrtvaca rukom – poplašio sinoć čitavu vojsku!

Ovo nekoliko ljudi, koji zaostaše s onog jednog na tavanu, skupiše se u hrpu i krenuše cestom niz Bosnu za ostalom vojskom.

I jedva da su ovi zadnji do Moševca, sat niz Bosnu, kad dolje složi puška baš kô sama smreka. Bit će da je na Šahin-kamenu, a to je uprav najzgodnije mjesto gdje bi se neprijatelj mogao dočekat. To ti je stijena, uzdigla se do same ceste kô kakvo strašilo, puno bajki i orlova, a ispod sebe ne da ni samoj lakokriloj ptici. Tu je zasjela jedna turska vojska, a spram nje preko Bosne, na lijevoj strani Švabo je zauzeo Sokolove stijene, koje se kanda natječu sa Šahin-kamenom u visini. I sad se ove dvije vojske uzele na oko, pa nastalo puškaranje. Ali pod samim Sokolovim stijenama drugi je dio turske vojske koja je snišla lijevom obalom pa zbog ispupčenih obronaka ne vide one nad sobom, nit njiha vidi dušman pod sobom. Ovi drže u škrip-

cu ono odjeljenje katane na desnoj strani, štono se šulja da prođe Šahin-kamenu za leđa i da one opaše, pa tako sad nastalo unakrst puškaranje.

Kome kamen, kome hrastić, kome – kapa njegova zaklonište, pa puni, pucaj – puni, pucaj, eto to je sve! Već za nekoliko časaka prijeđe to u neku jednovitost, i sve četiri vojske pucale kô u neznan – preko srca. A mnogim to bilo i dosadno, ta to i nije boj! Tu ti treba jednu, dvije, pa za golo gvožđe, pa il' junak nad junacima il' pod crnu zemlju, da te slave dok je svijeta i vijeka. Ali oni su se držali sasvim drukčije. Vidjeli oni svoju katanu, pa joj htjeli da prokrče put; ali kako će kad još topovi nijesu stigli! Po neprijateljskoj pušci vidjeli oni da i oni uzalud pucaju pa stoga odvraćali vatru hladno, nehajno.

Sat-dva potrajalo tako, dok u neko doba ruknu top sa Sokolovih stijena, što ove na Šahin-kamenu uskomeša. Al' evo gore nesreće: već od ranog jutra vijaju se crni oblaci nebom, i baš kad se hladna stijena obli vrelom krvi, kanda i oblaci proliše suze, složi tiha ljetna kiša, a magla stišće sa sviju strana. Ali boj mjesto da se stišava, on bivao sve žešći. Pucalo se sa svih strana i u isti mah jurišalo naprijed, dok se vojske ne približiše na dohvat, a onda nasta kreševo...

Kiša je padala, nebo se otvorilo; munje se stizale. Dok se onamo na onoj mećavi bio boj, u Trninama je sjedilo društvance pred Mehmed-efendijinom pušnicom, al' sve nijemo, zabrinuto. Pažljivo su slušali boj na Šahin-kamenu, a neki čak brojili i topovske hitce. Neki šaptali i vodili tih razgovor, a drugi učili u sebi prebirući zrno po zrno tespiha. U kući u ženskinju strava, plač, užas i svaki bi čas valjalo kom od muškinja pred kućna vrata da umiri čeljad. Mati Mehmed-efendijina već nekoliko puta

pada u nesvijest; znala je dobro da joj je sin u onoj vatri.

Kad se negdje oko ićindije oluja malo stiša, zaputi se Mehmed-efendija sa dvojicom drugova u čaršiju da vide ima l' tamo koga, ima l' kakva glasa o boju, jer već od neko doba opazili, kako je puška urijedila. No pravi je uzrok bio Mehmed-efendiji brat njegov; on je htio i nadao se da što o Ahmetu sazna. Začas su spali rosnatom travom u potok, a odavde putićem kroz Varoš. Ono nekoliko kuća zanijemilo; vrata i prozori pozatvarani, a ni dima iz koje kuće.

– Evo, i ovdje pusto! – primjetit će jedan. – Ovo su se i oni razbjegli nekud.

– A bezbeli, – hladno će drugi. – Kad grmi, svak se sebi boji.

Mehmed-efendija se u taj čas sjetio svog prekjučeranjeg sukoba. Na um mu pade kako Varošani s one katane digoše nos. Makar da je on bio protiv boja, makar da je u srcu svom žalio one mrtve vojnike pod obalom, ipak u njem zatitra neki damar, šćaše da se uzbudi iskra osvete na onu drzovitost njegovih negdanjih Varošana. Ali njegova blaga ćud koju nikad ni za čas ne promijeni ni najveći gnjev, ne dade mu da pogleda makar u jedan prozor, gdje bi sigurno smotrio glavu kog čeljadeta. Oborivši oči preda se, on prođe s drugovima kroz Varoš.

Čaršija bijaše pusta, ama nigdje ni žive duše. Za nekoliko časaka obiđoše svaki svoju kuću da vide ima l' kakve štete i brzo se nađoše pred sudom. Skela bila uz onu obalu prijeko. Okretali se nekoliko časaka razgovarajući, pa napošljetku odlučiše da će opet u Trnine, kad jedan opazi dvojicu putnika, gdje se cestom od Šahin-kamena primiču Maglaju.

Začas padoše k njima dva stranca, okisli do kože.

– Moremo li se igdje prevesti prijeko? – ubrza jedan zadihan ni selama ne nazvavši.

– Vjere mi eno vidite, – dočeka Mehmed-efendija, – skela onamo; već idite ovako uz Bosnu ovom obalom, pa... jä da nađete gdje god lađu!

Putnici promakoše, dok će za njima jedan od društva:

– A šta bi dolje? Ko je jači?

– To se zna, moj brate, – odvrnu jedan s gorkim osmjehom. – Dok nemamo ni topa svog, pa ni vođe čestita ni reda u vojsci –, šta će bit već svak svojoj kući. Mi odmah vidjesmo da se iznijet ne može pa se kanismo...

– A mi smo to i prije znali, – dobaci ovaj prkosno se smiješeći.

Putnici zamakoše uz Bosnu.

Kad se tri druga povratiše u Trnine mišljahu da će imat šta kazat onim pred pušnicom, da je biva boj na Šahin-kamenu svršen; ali ih ovi pretekoše. Od ićindije, veli, promiče po gdjekoji putnik iznad Trnina šikarom. Razbio ih Švabo dolje, pa prhnulo sve na sve strane, i bojeći se valjda da ih Švabo nije preteko, ne smiju kroz kasabu, već udarilo kroz šume. Pred sami suton ubrusi jedan seljak k njima u bašču, kad vidje braću turke pred pušnicom, da se bar odmori ako mu ne dadnu noćišta.

– Razbi nas, veli, dušman, baš kô jato vrabaca. Dok oni sa Sokolovih stijena ne opaziše one pod sobom, govorio seljak, a more bit da im to ovi odovud kazaše, hajde, de; ali u neko doba osu odozgor rep, kô pčele niz vrlet i dolje u ravni nasta vreva. Tako ti je i amo bilo, a top im jednako dere.

Tako se svrši boj pod Šahin-kamenom i Sokolovim stijenama. Turska vojska uzmače da traži valjda boljeg mjesta, a Švabo osta zauzevši ova dva klanca, na ravnom polju. U to je pao mrak, nastala tamna i gluha noć. Od Šahin-kamena pa do Maglaja možda nije bilo plasta, panja il' kolibe čobanske gdje nije bio po koji vojnik turske vojske, a tek mali dio u skupu stiže u Maglaj i opkonači se u hanovima...

XVI

U bitki na Šahin-kamenu i Sokolovim stijenama vojska kao da se na sito prosija. Što bi strašivica, to prhnu kojekuda kô jato ptica, a ono junaka, potisnuti topom i jačom silom, zbiše se kroz noć oko hana Delibegova da se tu sjutri dan još jedanput okušaju.

I zbilja, sjutri dan, u ponedjeljak, sasu vatra na onu njihovu stražu, koja je čuvala dolje kod Hasaničića kuća na onom laktu, odonud s desne obale, s čakalovačkog brijega. Soldati se desnom stranom Bosne već primakli Maglaju, pa im je valjalo još cestom kao obrvom u čaršiju, al' opaziše onamo neprijatelja, pa sasuše vatru. Sva se vojska od hanova sleže u onaj kut, pa opet jagmi drvo, panj, busen, što bilo, pa žezi. Nasta boj, puškaranje preko vode.

Iza one sinoćnje kiše dan osvanuo oblačan, mutan. Oni iz Trnina mogli su mirno gledat kroz onaj promašak između Varoši i Kujundževača kako se soldati, jedan po jedan veru jarkom da se kako dograbe kuća, varoši, grada, da saspu na one vatru sa dvije strane. Ali čim je puška složila u toj njihovoj blizini, udari ženskinje u plač, nasta strava, pa kolik što bi dlan o dlan sve se diže i osu u dugu lancu žena, ljudi, djece kroz šumicu uskim putićem da se dograbe druma, pa eto im onda sela na sve strane,

samo da se od vatre skloni. Ni Mehmed-efendija nije mogao ostati mimo sav svijet. I on je otišao sa svojom čeljadi, a Trnine ostaše puste kao što je i sam Maglaj.

Kako to bijahu većinom age i posjednici, svaki je imao u obližnjim selima kmetova, pa se tamo i skloniše. Sve se to raziđe po selima, žene u plaču i stravi a ljudi tužni i zabrinuti.

Međutim, boj na Maglaju nije dugo potrajao. Soldati su pucali s Čakalovca nekako sporo, nehajno, kao da ih je bila malica, il' da su štedili praha i olova. Zato od Hasaničića kuća pucali svom žestinom, a s tvrdim uvjerenjem da su zaustavili neprijatelja, pa prionuli, žegli, čekajući svaki čas da neprijatelj uzmakne. U toj žestini nijesu ni opažali one soldate što su promicali u čaršiji, a zaboravili su čak i to da su se jučer bili dolje na obje strane Bosne. Kad se u neko doba obazriješe za se smotriše na užas da neprijatelj promiče povrh Jelovca i Micurića, pa hoće da ih zapaše s leđa. Vojnici se teško mogli razlikovat od drveća, tek dobro oko opazi da se kreću onom gredom sve jedan za drugim. Začas će bit polje opasano, a onda eto ovih u muhaseri, sužnji do vijeka.

Sve ostavi boj, pa jurnu uz polje, da je zemlja tutnjila pod njima. Većina će kroz kukuruze, bojeći se onih taneta iza leđa, a drugi, konjanici, krenuše cestom. Sve je uprlo pogled gore u onaj kut pod Sikolom gdje se neprijatelj već spuštao cesti da im zatvori put, čuli su još one puške iza leđa kako ih prate taneta, vidjeli svoj položaj među dva neprijatelja, koje je samo voda dijelila, kad evo i treće napasti: iza samih maglajskih kuća sasu se na njih vatra, da su se zbunili, ne znali, kud da udare. Čas je odlučan, pa im je valjalo jedinim otvorenim putem, cestom uz Bosnu ispred Delibegova hana i to ispred samih puščanih zjala skrivenog neprijatelja. Puška je složila u nekoliko mahova, a tane posulo kao kiša. Kome bi suđeno taj promače da se istom gore bori za onaj komadić puta, a drugi padoše po obali, među mrtve katane. Tako se na istom mjestu i na isti način osvetiše ona mrtva, još nesahranjena tjelesa pod obalom.

U samom kljunu maglajskog polja, gdje se Sikola zabada u Bosnu, propustivši ispod sebe samo usku cestu, nasta boj, kratak, žestok. Iz same šikare, iz onog griča, virila puščana zjala i sipala vatru, a ispred njih nalijetali konjanici i pješadija. Cesta uska, gore grič, pun vatre, a dolje duboka voda, natrag se nema kud. Jedni padali, drugi promicali, i za tren oka boj presta, još se samo primicao ovom klancu konjanik sa dvojicom pješaka. Vatra posu, konjanik pade, a jedan pješak, Arap, promače uz vilena konja držeći mu se dizgina. Drugi pješak, bijaše to Ahmet, nađe se na goloj cesti, svrnu okom oko sebe pa se baci s obale u vodu i nestade ga. Deset koraka od obale pojavi se na površini da predahne, puška opet složi, a on opet u vodu.

Puške prestaše, presta boj, Maglaj pade...

Ahmet prepliva vodu i nađe se na obali, sklonjen u gust i visok kukuruz; bio mokar, umoran, poražen. Stajao zapanjen, čudio se svemu što se zbilo, stidio se svoje sjene; ta on je eto srtao u boj kanda tražio smrti, sad... o! u vodu skoči, prepliva i umače zrnu puščanom. Brzo se opet prenu iz tih misli. Tišina svud, puške prestale, zadnje su na njeg ispucale; a sad – sad je valjda i boj svršen, i Maglaj je uzet! Sad ga zaokupio neki prikor:

Zašto se sve to tako razminu? Zašto oni pobjegoše onako sramotno uz Bosnu? E, to su ljudi

stranci, koji imaju svoj krov, oni će možda još jednom na svom pragu dočekat Švabu. Ali zašto se njegovi Maglajani nijesu tukli, zašto on, ta u vodu se baci da samo smrti izbjegne! Oh lude li pameti, hrđava li srca! korio on sam sebe. Zašto se on nije tuko, zašto nije branio svoj zavičaj, svoj prag kućni, koji su sigurno dušmani već prekoračili do sada!

U ovaj se čas sjeti one vatre što ih dočeka iz čaršije. Zbilja da li su već ušli u Maglaj? Trže se iz misli, naglo se okrenu i svrnu pogled onamo, kad opazi gdje se austrijski bajrak vije na gradu. Nema, svemu je kraj! klonu on. A mati, braća, gdje li su oni, gdje li – Ajiša? Šta je od nje bilo? Oh, da ga sad vidi kakav je mokar, izmučen, sramotan... pobjegô od dušmana, u vodu skočio, samo da glavu iznese! Ta zašto poginuo nije?

Dugo je sjedio tako pokunjen, razmišljao, tugovao, korio sam sebe. A sad? pitao se. S kojim obrazom da potraži majku svoju, s kojim obrazom da izađe bratu na oči, koji ga onako isprati misleći da on nije kader ni stati prama Švabi. A kako da se vidi s Ajišom svojom koju je već donekle pregorio i unaprijed onako rastužio, dok se rasto od nje? Ako mu i ne bi rekla, zar ne bi mogla pomisliti u sebi: vidi tokošnjeg junaka! Nit natjera Švabu, nit se rani, nit poginu, već došô sad da se sa ženskinjem krije po trnju! A tek kad bi znala, kako je strugnuo sramotno! Ne! tu ljagu valja prati, on se mora biti, jedno stoga, a drugo: ta svaki je turčin dužan ustat proti dušmanu; to on zna i vjeruje, ta koliko je puta čuo od čestitog svog hodže, kog do duše nije bilo u boju, ali... za din i dom svoj ginut, to je dužan svaki turčin...

Naglo skoči, odlučnim korakom pođe uz Bosnu. Kad bijaše puškomet od varoši, stade, obazre se

još jedanput na svoje rodno gnijezdo pa uzdaše. Poljem se onamo vidjela vojska gdje miješa poput mravinjaka, na gradu se vije zastava, a on sam, nigdje nikog. Ali kuda, zašto? Ta eto tri puta okušô sreću i junaštvo svoje, a časkom mu se pričini, da je i dušman mnogo silniji, a kod kuće je mati, braća i... Pa zar vratit se i predat dušmanu u šake? Ne! Ostavit majku i sve, pa ići opet tražit boja?

Opet ga bijahu spopale nekakve misli i cijepale mu srce na dvoje, na troje... Trže se, jurnu svom snagom uz Bosnu sam sebi govoreći: Još nije kasno, još ima vremena, da se čovjek ogleda, da opere onu ljagu, da možda domovinu oslobodi, u boj, u boj!...

Carska vojska uđe u pust Maglaj. Red, koji vlada u vojsci uopće, vidio se i ovdje. Varoš je puna vojske, onamo polje prekriveno, sokakom ne možeš proći; al' ti za sve to ne znaš, dok ne bahneš među njih. Ni galame, ni kakove vreve, ni gudnjave, svud mir, tišina. Vojnici, sve mlado, sve jednako odjeveno, ma na dlaku jednako; kad prolaziš putem i sretaš ih, bi reko da si sad te iste vidio, sve kô podrezano, sve ko braća. No u prednjacima opaziš neku razliku. Sad vidiš vitka i tankovijasta čovjeka, odijelo bi reko priraslo uz njeg; sad krupna i debela prvaka, crvena lica, kad evo ti opet mlada momka bez nausnica i da ne nosi pred vojskom golu sablju u ruci, ne bi reko da je zapovjednik.

Pa to sad sve na nogama, sve hoda i čovjek bi rekao da je neka zabuna, smetnja, pa se to sve kreće tamo-amo; ali ne. Jedni su već određeni da obilaze zauzetu varoš, da čuvaju i straže, a drugi se odmaraju na taj način, šeću i razgledaju kasabu, okolicu.

Negdje pod večer toga dana preveze se Ahmet pod Zavidovićima na lijevu stranu Bosne, a još prije je opazio gdje se silan svijet skuplja na žepačkom brdu. Razbijena vojska na Maglaju i Šahin-kamenu sastala se sad ovdje, a u pomoć joj neprestano pridolazila druga niz Bosnu. Narodna je vlada u Sarajevu dotle preotela sve, pa joj napošljetku pao šaka i onaj nešto okrnjeni tabor anatolskog nizama sa zapovjednicima i svom spremom. Do deset hiljada ljudi sleglo se sad na žepačko brdo da se tu dočeka austrijska vojska, koja se već sjutri dan mogla očekivat ozdol od Maglaja. Tu će se tek otvorit prvi pravi boj, za koji je vojska imala dva dana vremena da se spremi.

XVII

Maglajsko se građanstvo raštrkalo na sve strane po selima. Najbliži su bili sat od Maglaja, pa dalje, već gdje je ko imao čifluka, tu se sklonio. Mehmed-efendija je pao u svoje selo, tri sata od varoši i smjestio se u prostranoj pojati svog čestitog kmeta, Lazara. Kako su i seljaci osjetili za ovu oluju, i oni bili brižni, pa dijelili tugu sa svojim agama, a u drugu ruku bili sretni što tako gostoljubivo mogu dočekati svoje age i čeljad im. Možda toga gostoprimstva ne bi bilo da su čuli iz zapovjednikovih usta kako će se svakom krojit pravica, kako se ne smije nikomu dirat u imanje, obraz i vjeru, kako će pred zakonom biti svi jednaci. Kasnije je ove riječi prosti svijet shvatio tako da će se ta jednakost u svemu provesti, pa je stoga nastala mala smetnja, kad dođe da se odasipa prva tretina za »Švabina vakta«, jer o tretini niko nije govorio, ni da se daje kao prije, ni da se ne da. No u ove prve dane bijahu aga i kmet svoji, onaj veseo što agi svom pruža

zakloništa, a ovaj zahvalan kmetu, što mu je to pružio.

I čestiti Lazar, komu se nikad, pa ni kasnije ćud ne promijeni, bio sretan što prvi put u vijeku dočekuje svoje hanume. Da je moguće, sve bi im svoje otvorio, sve bi metnuo pred njih. Mlijeko, kajmak, voće donosio i on sobom i djeca mu, a svaki se dan okretalo janje na ražnju; ali sve uzalud. Njegovi gosti bili kô otrovani, tužni i brižni, a u njihovim licima seoska čeljad gledala zamašaj toga kobnog događaja, ta pogledali čak kad će se dolje nad Maglajem uzvitlati crn dim, a pocrvenit nebo, kad će planut kasaba. To se očekivalo svaki čas, al' odozdol nit se šta čulo, ni vidjelo.

No ta tuga nije bila baš za sami događaj; gosti su Lazarovi bili tužni sa sijede hanume, a ona... što koji dan, čas vidi da se sve više odmiče od svog dragog Ahmeta. U prvi mah nije niočem drugom ni mislila, već o njem; pa kako nije mogla ni predviđati svršetak onih događaja, ipak je mislila da će se kad-tad dograbit svog sina; ali sad tek vidi, sad naslućuje da će možda dosta vremena proći dok je obraduje. Ovo je već gotovo nedjelja dana kako se rastao od nje. Najviše je bolilo što se on onako naglo odlučio, spremio i otišo, bez ikakve pripreme, da ona ništa nije mogla naslutiti. Nikad se sinovi nijesu tako rastajali od svojih matera kao on od nje.

U tom je sirota mati i naslućivala ono najkobnije, što može bit: da je suđeno, da se u onaj gorki čas onako zadnji put vide i rastanu. Ova prava briga za te događaje, da li će se sve mirno svršiti, šta će biti napošljetku, čitala se svakom na licu, al' u nje bila sporedna pri onoj tuzi i žalosti za sinom. Ona gotovo nit jede, ni pije, otkad je to nastupilo. Željela je sna, tražila da zaspi, jer prve večeri po do-

lasku njihovu iz Trnina umorna zaspala, a na snu joj se odmah ukazo Ahmet njezin. Vidjela ga zdrava i čitava, al' među njom i njim nekakva golema provalija koju nit bi mogla prijeći ona ni on. Zato je tražila da zaspi da ga se bar u snu nagleda, ali ražalošćeno srce neda joj ni toga.

Onaj dugi ljetni dan bio im još dulji, a nijema seoska noć još pustija. Mehmed-efendija bi se za dnevne žege izmakao kud u hlad i s Lazarom tu tiho razgovarao o događaju, o ljetini, o svačem, pa bi u takozvanom času Lazar iznio po koju bočicu domaće šljive, a Mehmed-efendija je nije odbijao, tek da se malo razvedri iza one oluje koja se bila stisnula oko svačijeg srca. Alija se već upoznao s Lazarovom djecom, pa trče kojekuda po livadama, po šumi, a čak stoku s njima goni na pašu, prebirući glasove pastirske sviralice. On je prvi počeo zaboravljat minule dane.

Dvjema je ženama bilo najteže samovati u kmetovskoj pojati. Snaha Omer-efendinice zabavljala se oko djece. Tek što bi mališana svog od nekoliko mjeseci uspavala, obazrla bi se da joj kći, koja je istom prohodala, ne pane gdje na dvorištu, il' da je paščad ne preplaše, a da bi se upuštila s kojom kmeticom u razgovor, tek da koju rekne, ne može, gledajući tužnu svekrvu svoju. Kad bi ih koja kmetica i posjetila, donesavši im mlijeka, sira il' koje jaje djeci, popostojala bi tu kao svijeća ne usuđujući se ni progovorit, kad vidi sijedu hanumu, kako se duši u suzama.

Tako su se oni sklonili od svake strave, od boja, pa su provodili vrijeme da ni sami ne znaju kako, u nekoj magli, neizvjesnosti. Ali ni to im se dugo ne dade.

Peti dan po njihovu dolasku opaziše oni nekako oko ručanice, gdje odonuda od Rudina pobrdaljem ide pješak i, kako je dobro oko Lazarovo vidjelo, bio je stranac u crnu. Odmah su naslutili da je neko od Maglaja s nekakvim glasom. Putnik je doskora svrnuo preko njiva i upravio Lazarovoj kući, a sad su već poznali da je zaptija. Još došljak ne bijaše ni kod njih, a Mehmed-efendija ga preteče:

– Šta je, Huska, ako Boga znaš?

– Valja vam u Maglaj! – odriješi on.

– A što, bolan?

– Taka je zapovijed od obrstara.

– Od koga? – priupita Mehmed-efendija ne razabravši dobro.

– Od obrstara!

– A ko je taj obrstar?

– Ta zapovjednik »njihov«.

– Pa je li te baš po me poslao?

– Jest, i po te i po druge memure; sve su zaptije razaslane po nahiji, da kazuju svijetu da ide svak svojoj kući, da svak gleda svog posla; a i vi, memuri, da ćete sjesti na svoja mjesta, da ćete radit kô što ste i do sad radili, »ništa se, veli, pometat neće«, ponavlja zaptija zapovjednikove riječi, »sve će bit, kô što je i bilo«. Već odmah hajde, spremaj se!

Mehmed-efendija je gledao u zaptiju raskolačenih očiju od čuda, al' što koji čas taj ga glas predobivao, on u tom nazrijevao svršetak buni i nesigurnosti života, a u isto doba uviđao onu brigu, onu zadaću nove vlade da se odmah svijet sabire svojim kućama, da nastavi svoj svagdašnji život i rad koji se bio prekinuo, poremetio.

Zaptija je sio i odmarao se a Mehmed-efendija uđe u pojatu da javi materi tu vijest. No kako se to razgovaralo u blizini, ona je sve čula, pa kad joj sin uđe, kô na pola radostan, ona je kršila prste

predviđajući novi užas, pravu onu kob koja ih čeka, koja će ih snaći. Kad joj sin ipak sve ispripovijeda, ona odlučno odbi taj poziv.

– Da šta ćemo? – u čudu će on. – Zar ovdje ostat?

Ona je plakala. Nije mogla drugo da misli, već da joj je onaj poginuo, pa sad hoće i ovoga da joj oduzmu.

– Meni valja ići, kad me zovu! – Opet će on – a ne morete ni vi ostati ovdje. Najposlije ćete svojoj kući, kao i ostali svijet.

Mati je vidjela da je sin odlučio ići, zastavit ga nije mogla. Da ga pusti bez sebe il' da i ona i svi idu kući, nije se mogla skloniti, pa je to cijepalo. Uto je opet Mehmed-efendidja počeo razlagati da je baš bolje po njih ako ovako odmah odu kući, jer sad u Maglaju nit ima bune, ni bojazni za novi kakav nemir; Švabe da svakog čuvaju i štite, pa da su tamo sigurniji nego li baš u samoj Lazarevoj pojati gdje ih svaki čas može napasti kakva eškija koja se sad po šumama i selima skita. No te riječi ne bi nikad sklonile tužnu i zabrinutu hanumu da je ona mogla odoljet svom srcu, da se i s drugim rastane. To nju skloni i oni se počeše spremat da odmah iza podne krenu kući svojoj.

Zaptija se odmorio, ručao u Lazara i otišao dalje, da svijetu javi poruku iz Maglaja. Mehmed--efendija se zaputi poslije podne sa svojom čeljadi u Maglaj, a pratio ih jedan kmet, da nijesu sami u putu.

Kad bijahu na raskršću, odakle putić skreće u Trnine, mati se Mehmed-efendijina predomisli i oni po želji njezinoj krenuše u Trnine.

O zapadu sunčanom stigoše u Trnine gdje nađoše sve kao što su i ostavili. Mehmed-efendija se odmah po dolasku zaputi u čaršiju da se javi zapovjedniku. Sijedu je hanumu sam kmet tješio, premda ni sam nije ništa znao o Švabama, ali ona strepila od straha dok joj sin bijaše u čaršiji. No još se ne bijaše ni smračilo, a Mehmed-efendija niče iz Maglaja, sasvim vedra lica, nekako umiren, pošto je svojim ušima čuo riječi zapovjednikove, kako ne treba da se svijet ičega plaši, da radi svak svoj posô itd. Prijatelj ga jedan, također memur, uputio kako se valja rukovat sa zapovjednikom i reći mu: »Dobro došli«. I tu im sad on pripovijedao o Švabama mnogo koješta, kako ih ima puno, a red kakav im je, da ih, veli, naši ne bi mogli nadbit da ih je bilo trostruko više...

Pobogu, Meho, ima l' igdje išta za Ahmeta, jesi l' čuo? – prekide ga mati usred ovog pričanja.

Mehmed-efendija joj nije mogao ništa odgovorit jer nit je imao vremena da hoda po čaršiji, nit bi možda imao od koga pouzdano šta saznati. Oni zašutiše, a Mehmed-efendija je sad tek opazio da će biti muke s majkom ako se zbilja Ahmet ne povrati. Da je samo koji čas umiri, odlučio je da joj koji put i skuje kakvu vijest, ako uistinu ništa ne sazna.

XVIII

Narodna je vlada u Sarajevu izaslala svu silu, što je mogla skupiti sve niz Bosnu prema Švabi a u posljednjoj četi pošli i sami zapovjednici i odličnici narodnog ustanka. Ovi su išli s tvrdim uvjerenjem da će im austrijska vojska najposlije okrenut leđa; no ne dogodi li se to, odluka je bila čvrsta: borit se do zadnje kapi krvi! Odličnici narodnog ustanka imali su na umu još i to da se lijepom pokuša odvratit austrijska vojska od Bosne, jer će se inače sva zemlja krvlju natopit, a na to valjda ni sama

Austrija ne ide. Ovdje su ovaj zaključak i napisali i razaslali na više strana.

Onaj dan, kad se zapovjednici narodnog ustanka primicali Zenici, taj je dan najzamašniji u ono doba. Dok je narodna vojska uperila oči samo dolinom Bosne, da se tu suzbije sila austrijska, dotle je već i Mostar pao; al' baš taj dan otvori se ljut boj na tri različita mjesta Bosne, na Jajcu, žepačkom brdu i kod Gračanice. U Doboju se ocijepilo od glavne vojske jako odjeljenje i pošlo dolinom Spreče prema Tuzli, ali već kod Gračanice dolazi kajmekam gračanički i podnosi zapovjedniku jedan primjerak Hafiz-pašina zaključka i odvraća austrijsku vojsku od daljeg napredovanja. Zapovjednik i ne pogleda u spis, već ide naprijed vršeći savjesno zapovijed svoga starijeg.

Ovaj se glas brzo rasprostre po Tuzli i svud oko Majevice, i sad sve ustaje na oružje da obrani svetinje svoje, jer će austrijska vojska porušit i džamije, kako se pronosi glas po narodu. Zato austrijska vojska nailazi uza Spreču na svakom koraku na žestok otpor.

Maglajsko građanstvo, razasuto po svoj okolici, čulo je graju pušaka i gudnjavu topova sa dvije strane: sa Spreče i sa žepačkog brda. Zato je svak bio u strahu, i znajući već da je Maglaj pao, niko se ne usuđuje da potraži kuću svoju, da se vraća u Maglaj, doli ono činovnika koje zaptije odazvaše.

Napošljetku se svrši dvodnevni boj na Žepačkom brdu. Turska vojska uzmače uz Bosnu, prepustivši i Žepče austrijskoj vojsci, pa krenu na Vranduk na bolju zgodu, a sav nizam do 400 ljudi pade u sužanjstvo. U samom se Žepču nađoše Ahmet i Hadži-Selimaga. Ahmet se borio kao lav, al' zaludu, nit nađe smrti ni pobjede, pa krenu za vojskom uz Bosnu, a Hadži-Selimagu nešto vuklo natrag, sjetio se svoje čeljadi, a opet naslućivao da će najposlije pasti i Vranduk i Zenica kao i Žepče i Maglaj. On odluči prijeći na maglajsku stranu, pa – ako uzmogne skupit kakvu četu u nahiji da udari na Maglaj, a pogotovo ako još gdje u blizini bude boja, jer se čulo da se na Spreči mnogo oštrije tuku.

Po okolici maglajskoj brzo se raznese glas da je zauzet Maglaj, da je austrijska vojska unišla i u Žepče i otišla dalje uz Bosnu. Dok su se čule puške, i seljaci su mogli nagađati gdje je boj, al' sad presta sve pa i sa Spreče ne čuje se puška, vojska je valjda odmakla prama Tuzli. Po selima se tako raznosili glasovi da je boj prestao pa da treba svak da se seli kući svojoj. O Švabi se pripovijedalo mnogo, da ga je sila u Maglaju, al' da su vrlo mirni, nikom da ništa ne čine. Širile se uz to i poruke iz Maglaja da se svijet vraća svojim kućama i prihvati svak za svoj posao, pa se stoga pametniji počeše spremat natrag u varoš, a tvrdokorniji odlučili još čekati neznajući ni sami zašto ostaju. Zaptije su obišle svu nahiju pa napošljetku stigle i u Bratiniće gdje su odsjele amidže Mehmed-efendijine, a i Muharemaga sa svojom čeljadi. Oni nijesu čekali druge već odmah krenuli u Maglaj, a Muharemaga ostao i odahô iza onih ulizica osmanlijskih, koji će se sad i Švabi ulagivat. On nije bio s amidžama Mehmed-efendijinim ni u komšiluku, oni bili na jednom kraju, a on na drugom, al' bi se često sastali pred seoskom džamijom ili gdje u kog seljaka na sijelu, gdje bi se onda razgovarali. Dok su oni bili tu, Muharemaga je vazda šutio, a sad uprav odahnuo, pošto oni odoše, razgovarao sad sa seljacima mnogo povjerljivije, iskrenije...

Muharemaga sad provodio vrijeme sa seljacima u razgovoru, a vazda grdio Osmanlije i ulizice nji-

hove. Pa i čeljad njegova već se svikla na selu, pa im onaj život uprav prijao. Prestravljeni od onog boja, a umorni od bijega i puta odmorili se i oporavljali. Al' ipak briga i strah za bunu, za kuću njihovu, pa za svršetak svega onog zamršaja nije ih ostavljala. Ajiša je znala samo to da je daleko od svog zavičaja, a možda – još dalje od Ahmeta. Nit je ovdje mogla čuti što za njega, nit imala koga pitat. Sirota hodala sa seoskim djevojkama pa bi se mahom i poslom kakvim zabavila, a misao o zavičaju, o Ahmetu ne spadala joj s uma.

Muharemaga bi možda ostao u selu zadnji od sviju građana da se ne pronese čudnovat glas nahijom: Nekakva se vojska skupila na Klisu (dva sata na istok od Maglaja) pa hoće da udari na Maglaj. Svijet pripovijedao kako je Hadži-Selimaga skupio četu na Klisu, pa razašilje momke svoje po selima i saziva narod pod bajrak. Govorilo se kako se mnogi pridružuju toj četi, osobito seljaka mnogo, a i građana, koji još ne odseliše. Mnoge taj glas obradova pa i Muharemagu, al' on se ipak bojao da ne bude kasno svaka sprema i navala.

Tako sad nastade u okolici maglajskoj neko dvoumlje. Jedni se pridruživali Hadži-Selimagi, a drugi dobivali poruke iz Maglaja da se sele kući svojoj. Oni koji se odazvaše prvom pozivu nijesu se kajali jer se tu zaista uvjeriše da je prestao svaki strah za bunu, za boj. Carska vojska zauzela Maglaj, zavirila u svaki kutić, svaki sokak, svaku kuću držala na oku, je l' joj se domaćin povratio, pa davala zapovijed da se vatra loži, da se po dimu raspozna, da nije kuća prazna. To je vojska činila osim toga: da se građanstvo povraća svom običnom životu, još i stoga što se mnogi do sad potužio

da je našao svoju kuću obijenu i poharanu, a to su činili neki zlikovci, videći, da u mnogoj kući nema gospodara, zavlačili se u njih i kazivali vojsci da je to njihov dom.

Čim se koji građanin povratio, valjalo mu je predati oružje carskoj vojsci. I trgovci su otvarali svoje dućane, al' ne stoga da pazaruju, već po zapovijedi da se uspostavlja stari red i promet u čaršiji.

Sav se varoški svijet slijegao neopazice, a svak dolazio u brizi, u strahu, svak gledao vojnike ispod oka, svak sa svojim posebnim osjećajem i dojmom. Ljudi se slijegali u kasabu videći da nemaju više razloga župiti u selu, a da će Švabo najposlije i u sela stići; al' ipak svaki preko volje ulazio u svoju avliju, u svoju kuću, a tako se nehajno laćali i svog posla, što je kome bio zanat.

Za carskom je vojskom navalilo i drugog svijeta sila božija. Gdjekad bi osvanulo cijelo ono polje pokriveno sve samim kolima. Vuklo se tu što je vojsci trebalo, a novac pada kô kiša. Građani, koji se istom doseljavali a svaki čas nicale nekakve daščare, kolibe, a istom opaziš čitav dućan ili gostionu, pa se to trguje, mete. Građani u čudu gledali kako se novac troši. No rijetko da se koji lati pa da i on udari u kakvu trgovinu. Mnogi je gledao na svoje oči kako je skuplji tovar no konj, a nadničaru se povisila nadnica da sad zarađuje toliko forinti koliko je prije groša zasluživao. Ali još će se dosta novca tu potrošit dok se one age nakane da zasuču rukave. Na bunu se prvi digoše drvari i cigani, pa i u ovaj rad udariše oni najprvi. Onaj, štono prije na heftu tudi na cesti plijenio mrtva katanu, eno ga sad dovuče breme pruća, oplete do podne kolibicu, a po podne je već u njoj pekô i prodavao »tursku kavu«, da je do noći više stekao nego mu

pokućstvo valja. Drugi je na sebi donosio zob, koju je kupovô od jednog age pod običnu staru cijenu, a ovamo prodavô cijenom koju je vrijeme donijelo, pa svakom prodatom vrećom kupio po dvije od age. Tako je radilo i ono nekoliko dućana što se u prvi mah sjeti da se okoristi prilikom, pa se tu nemilice trošili orasi, šljive, duhan, žito itd.

Ali ako se ikom s pravom može prigovoriti što se ne lati rada u taj prvi mah, to su Varošani. Što drugom građanstvu, agama, onaj prirođeni nehaj nije dao da se osvijeste, a pogotovo ova nagla promjena prilika, da se nijesu mogli preko noći snaći, Varošanima je smetala pretjerana radost i veselje. Raširenih ruku oni dočekivali carske vojnike, a osobito kad još počeše razgovarat ama na dlaku kao oni, pa i imena im ista njihova i sve. Oni pootvaraše svoje gostione, koje su tada zbilja odgovarale svom imenu, jer se tu više gostilo neg prodavalo. Vojnici u ono doba puni para, plaćali, prosipali pare; al' gazde ni da pogledaju, već istom onda zazivaju nove prijatelje kućama svojim na pravu gozbu. A soldati, i onako u čaršiji stiska, kud će se išetat, kad nije u službi, već u Varoš, gdje može nać i pokoju djevojku da se ugodno porazgovori, zabavi koji čas.

Tako bijahu prvi dani. I Mehmed-efendija je često dolazio u čaršiju ili da šta kupi kući ili da sazna za Ahmeta. Kako nije mogao skloniti majku da se presele u Varoš, on onda odluči da sobom sputi ono ljetine što je došlo do ruke. Bašča rodila kô kita, on nikad sobom nije brao šljiva, nije radio onih težačkih poslova, pa ipak se skloni da to sobom i s bratom uredi, jer ionako je besposlen, a u drugu ruku i radnici skupi. Nije dakle bilo druge već zasukat rukave pa sobom podabirat šljive i nastjerat na ljesu. Mati mu već počela gubiti nadu da

će se više vidjet s Ahmetom. Sin joj doduše svaki put donese vijesti kako su ga vidjeli na Klisu kod Hadži-Selimage, kako se neprestano spremaju da udare na Maglaj, ali kako se sirota nije sastajala s drugim svijetom, da još od koga čuje što slično, ovim vijestima nije mogla vjerovati. Mehmed-efendija je radio iz dana u dan, a pamet mu bila vazda zaokupljena majkom i bratom. Vidio je da ju sklonit ne more u Varoš, a oni o Ahmetu nije mogao ništa pouzdano čuti. Gdjekad bi razgovarao o poslu pa bi tu nuzgredno spomenuo kako će kad se sve sredi, prenijeti ono suhih šljiva u Maglaj, a tu da će ostavit momka koji će čuvat kuću; htio kako god da se i mati zauzme za posao, da je ostavlja pomalo ona briga i tuga, ali ona bila vazda jednaka, a o selenju njihovu u kasnu jesen ni riječi ne bi rekla. Kao da je bila sklona da uvijek tu ostane. Njemu se ovo samovanje u Trninama nije sviđalo pa stog nije znao što da čini. Idući u čaršiju ili iz čaršije često bi udario kroz Varoš, al tek kad bi nastupio između kuća pokajô bi se što je naišô tim putem. Varošani sjedili pred svojim kućama, a po puna avlija vojnika. Tu se šali i razgovara, a Varošani, negdanji njegovi prijatelji, smiju se sad na sav mah, tek onako čemu bilo, samo nek to on čuje, a čini mu se čak da bi se i njemu podsmjehivali ispod brka i kao da bi nešto kazivali za njeg soldatima. Jedne večeri iđaše on pred sami suton iz čaršije oborivši oči preda se. Sve je prošao da se nikud nije obazrô, makar da je čuo govor, galamu i pjesme; al' kad naljeze ispred Josine kuće, ne može se održati da se ne obazre. Pred kućom bio Joso pjan i nekako razuzdan, a zagrlio se s jednim vojnikom, sve mu se čini bradatim čovjekom krupnih očiju. Joso je nazdravljao proljevajući čašu u ruci, pa kad spazi Mehmed-efendiju, bi-

jaše zazinuo: O Mehmede, Mehmede!... al' mu to zapriječi onaj vojnik i on ne izreče što je htio, a ovaj promače mimo njih.

XIX

U Vranduk se slegla sva turska sila. Tu je vojska, koja je razbijena na Žepču pa se povratila u velikom neredu uz Bosnu, a stigla je i zadnja četa sa zapovjednicima. Premda je sve uprlo oči u klanac pod Vrandukom, da se tu dočeka austrijska vojska, ipak već u prvi mah opažala se u vojsci neka nesloga i razdor. Jedni su izgubili svaku nadu u otpor pa upravili ispod Vranduka ravno svak svom domu da tu ščekuje svoju sudbinu; drugi se čvrsto uzdali u vrandučki klanac pa htjeli tu otvorit odlučni boj, a gospoda vidjevši sad silu austrijske vojske, spremali izaslanstvo pred zapovjednika da ih ozbiljnom riječi opomenu da se ne proljeva krv uzalud, da se u miru povrate natrag preko Save. Ova je nesloga u vojsci mnogom otela i zadnju nadu u pobjedu, no druge opet još jače osnažila, osobito kad se pronese glas o pljevaljskom muftiji koji sad brani dolinu Spreče. Dakle je izaslanstvo i opomena austrijskoj vojsci sasvim umjesna, pa ako još to ne poslušaju onda nek ne žale krvi koju će prolit osvajajuć Bosnu. Tu je misao prihvatila sva vojska i po savjetu Hafiz-paše i drugih poglavica uputila se prama Zenici, a zapovjednici ostali čekajuć austrijsku vojsku da joj uruče tu opomenu.

Pod Vrandukom bijaše i Ahmet. Snužden i ogorčen došao je on s vojskom od Žepča, a pogotovo kad je opazio onu neslogu razbijene turske vojske. No najedanput on oživi kad ču za pljevaljskog muftiju kod Tuzle, i makar da ne bi požalio krv prolit na svakom kraju svoje domovine, ipak srce ga povuče u one krajeve, nek je bar blizu svog rodnog mjesta, a vojska mu se ona činila složnija pod mudrom upravom pljevaljskog muftije. On se brzo odluči. U Zenici ostavi nesložnu vojsku, prijeđe na desnu stranu Bosne i preko planina upravo Maglaju. Sjutri je dan bio u svojoj nahiji, gdje je saznao za četu na Klisu, a i na Spreči da se žestoko tuku.

Prvaci glavne turske vojske pod Vrandukom opet padoše u neslogu. Ostaviše doskora i Vranduk, pa i Zenicu, gdje austrijska vojska uđe bez ikakva otpora. Tek sad dođe Hafiz-paša i priopći zapovjedniku austrijske vojske opomenu narodnog ustanka, ali naravno bez uspjeha; i austrijska se vojska sad pomicala uz Bosnu, dok ne naiđe na otpor kod Han-Bjelalovca, a kasnije i Sarajeva, koje poslje dvodnevnog boja i zauze.

Treći je dan Ahmet stigao na Klis. Hadži-Selimaga je bio zapovjednik a vojska, skoro ona i onaka štono prvi dan na onaj glas prhnu ispred hana a drugi dan pobi bježeću katanu. Ahmet je odmah vidio u što je pao, on nije mnogo držao do ove vojske koja je samo vikala i nestrpljivo čekala Hadži-Selimagine zapovijedi da se udari na Maglaj. I Hadži-Selimaga je uvjeravao Ahmeta da čeka glasa sa Spreče, pa će istom jedne noći na Maglaj.

Dok je glavna vojska uz Bosnu napredovala, oko Spreče se vodio žestok boj. Kadno se zapovjednik ovog odjeljenja i ne obazre na opomenu gračaničkog kajmekama, već udari uza Spreču, skočilo je onda oko Tuzle sve što je bilo za oružje i – suzbilo austrijsku vojsku. Ova pobjeda osnaži

narodnu vojsku još više, te potisne neprijatelja niz Spreču. U to stigne pljevaljski muftija, koji onda razvija na tromeđi Maglaja, Doboja i Gračanice onaj niz okršaja štono trajahu više od mjesec dana.

Za sve to maglajsko građanstvo nije znalo. Svijet se samo čudio: da se sva ta promjena dviju vlada sastoji u tom da dođe sila carske vojske i napuni grad! Tek poslije će stići narod neko zlo, a zato se i oružje oduzelo da se narod ne može branit. Tako umovali jedni dok su drugi uistinu očekivali kad će se to porušit svetinje turske, da turci budu ono što su bili oni za stare vlade. No mnogi svijet nije vodio brige o tom, jer je u čaršiji silan promet i rad pa se nema kad ni da naspava. Već i seljaci navalili svakojakim živežem na čaršiju, suda još nikakva pa prodaji što hoćeš, i duhana puna čaršija. U tom seljaci nazrijevali onu pravu promjenu, novu slobodu.

Mehmed-efendiji su bili teški ovi dani. Mati neprestano tugovala za Ahmetom, a on joj na silu kovao svakojake vijesti da je kakogod utješi. Osim toga zeblo njeg i od mnogih zlih ljudi koji nijesu mogli čekat da nova vlada otpočne svoj rad, da pritište i uništuje turke, već zašli sad i panjkali mirne građane, podmetnuvši im prije oružja pod pojatu, da imaju oružja u kući, da stoje u svezi s onom vojskom na Klisu. Mnogi je odveden u posadu, prenoćio tamo ni živ ni mrtav od straha, dok bi se napošljetku vidjelo da je prav, pa ga oslobodi. Tako se i Mehmed-efendija bojao svojih negdanjih prijatelja, a onaj mu sukob prvog dana u Varošu nije spadao s uma. Stoga je sad ostajao u Trninama za poslom, a vrlo rijetko dolazio u čaršiju.

U neko doba učestaše glasovi za onu vojsku na Klisu. Seljaci dojavljivali da se spremaju na Maglaj, i čak koju veče kane udarit; ali posada maglajska malo marila za te glasove; kao da je u dušu poznavala Hadži-Selimagu koji nije mogô zastavit carske vojske na boljim klancima a da je sad izagna iz tvrde maglajske gradine!

Ali Hadži-Selimagina je četa zadavala dosta straha svojoj okolici. Donekle se sami seljaci pridruživali k njemu, a kad to presta, onda je Hadži-Selimaga izašiljao svoje vojnike po selima i nagonio svijet pod svoj bajrak. Kako je trebalo da se vojska Hadži-Selimagina i nečim hrani, to bi straža njegova gotovo svaki dan ulovila po više janjaca neg ljudi.

Ova vojska, u kojoj su okolišna sela gledala malo junaka, natjera i ono malo građanstva što bijaše po selima, a što se još ustručavalo među Švabe, te se sve oseli svojoj kući u Maglaj. I Muharemaga sjedio baš jednog dana u hladu pred seoskom džamijom razgovarajuć sa seljacima a u sebi razmišljao da se krene kući, kad paščad zalajaše a k njima hrupi desetak naoružanih ljudi. Među njima je bio i Ahmet, kom je zapovijed od samog Hadži-Selimage da i on ide sabirat svijet u vojsku. Kad opazi Muharemagu žacnu se. I ne sjednuvši, zagalami vođa ove četice juzbaša Gutić:

– Ustajte, ljudi, kamo vam oružje?

– Šta hoćete od nas? – odupre se jedan seljak.

– U boj, na Švabu – zagrmi juzbaša.

– Ko će nam djecu čuvati? – ozva se drugi.

– To nije moj posô! – prikrči mu Gutić. – Zapovijed je od komandira da sve ide u boj.

Seljaci su vidjeli da je došlo zlo na kuću pa zamotavali svakojako, da se lijepom iskopaju. Za to je vrijeme Muharemaga šutio, a šutio je i Ahmet i

sav strepio od nekog uzbuđenja. Da je znao da će nabasat na Muharemagu nipošto ne bi pošo, a on ionako nije hodao po selima i sabirao svijet, to mu je bilo prvi put. Znao je da je došao u blizinu svoje drage Ajiše pa ga spopala neka neopisiva muka i tuga. Gonilo ga nešto k njoj da je samo vidi, da se još jednom halali s njom, da je bolje utješi, ali rastat se od one družine a učinit to na oči Muharemage komu je iz očiju čitao neki prezir, to mu se nije dalo. U drugu ruku, ko zna i kad bi se sastao s njom da ga ne bi zaklela svim na svijetu da se prođe boja, pa... Zar kô kukavica ostavit vojsku i pobjeći u Maglaj il' se tu gdje sakrit? Ne, to on neće učinit!

Kako je ovim naglim sukobom zaplivao u ove misli, prislonio se uz jedno deblo pa nije ni opazio šta se zbiva oko njeg. Seljaci pošto su vidjeli da s Gutićem ne mogu izići na kraj, pristanu da će u boj pa odu svaki svojoj kući da se spreme i oboružaju. Tako i Muharemaga. No uzalud je juzbaša čekao pred džamijom, nit se vratiše seljaci ni Muharemaga. Uzbjesniše svi od gnjeva na ovu neiskrenost i kukavštinu pa pođoše među kuće da ih silom izvuku. Ahmet se bojao da će udarit na Muharemaginu kuću, pa je ostao pred džamijom, a ovi se razišli po selu, no nigdje povoljna odziva. Seljaci ih dočekaše zatvorenih vrata, pa kad im se oni počeli groziti, ukaza im se zjalo puščano kroz šipilu, a oni natrag otkle su i došli. Tako su ih u zadnje vrijeme svud dočekivali.

Vratiše se kroz pusto selo svi gnjevni, a Ahmet tužan. Obazirao se nekoliko puta neće l' gdjegod smotrit Ajišu, pa izišao iz sela, a uvijek gledao onamo. A sad ga opet spopadoše misli o Muharemagi. Zašto je on onako mrk i hladan prema njemu kô da se nikad nijesu ni vidjeli, mjesto da ga lijepo dočeka i još osokoli što se on jedini odvažio da se bije sa Švabom. To siromah nije mogao riješit. Al' u isto je doba mislio i Muharemaga o njemu. Šćaše u prvi kraj da se ukori što se ne javi Ahmetu; al' kad mu na um pane Ahmet, sin Omerefendijin, a ko su mu amidže, brat, sva ta porodica, sve ulizice onih koji dadoše Bosnu Švabi, pa će se sad njemu ulizivat. Ahmet je eto doduše jedini od cijele skoro varoši pod puškom, on se sam bije, priznao bi Muharemaga sam sebi; ali on ne vjeruje da će i od tog boja što biti, kad su se oni u to umiješali.

XX

Doskora je cijela dolina Spreče bila u rukama pljevaljskog muftije. Njegova je pojava probudila okolicu, podigla svijet u boj. Austrijska se vojska povukla Doboju i tu gradila šančeve. Duje, Becanj brežuljci oko Doboja bijahu mjesta žestokih okršaja, a doskora muftija pređe na Preslicu, na ogranak Ozrena, kud vodi cesta od Maglaja u Gračanicu. Na oblu vrhuncu ove kose zakopa muftija svoju silu i odatle suzbijaše svaku navalu neprijateljsku.

Do tog je časa Hadži-Selimagina četa već bila sama sebi nesnosna. Ne usuđivali se udarit na Maglaj već mislili da će Švabo prije na njih navalit, pa kako se bijahu učvrstili, neprijatelj će iznemoći navaljujuć na njih, a oni će onda čili poiskakivat iz svojih meteriza i – Maglaj je njihov za dva sata. Ali oni iz Maglaja kao da nijesu ni znali za nju. I još koji dan pa bi se ta četa razasula da ne odjeknu top sa Preslice, a tada ova četica nanovo oživje.

Jeka topova i graja pušaka sa Preslice čula se i u Maglaj, pa Mehmed-efendija se odmah požurio u čaršiju da sazna što za onaj boj, a i za brata da što čuje. I majku su mu oni topovi probudili i ustrašili kao i sve druge, al' nju u neku ruku i obradovali, jer je po tom vidjela da još ima boja, da bi njezin Ahmet još mogao biti živ. Mehmed-efendija hodao čaršijom i već da pođe kući, pošto je razabrao za muftiju, kad mu poznat čovjek dade znak i upravi uskim sokačićem. Mehmed-efendija prista za ovim, pa kad se nađoše nasamu, otpoče ovaj:

– Imam da ti kažem selam od brata!

– Alejćumu-selam! – prihvati Mehmed-efendija pa odmah priupita:

– A gdje si ga vidio?

– Na Klisu.

U taj je čas prošao mimo njih Muharemaga, pa kad smotri njiha pogleda onog sa začuđenjem, al' odmah obori oči zemlji pa promače. Poznao je negdašnjeg drvara Aliju, a koji je prije tri dana bio kod njeg u Bratinićima s Gutićem i Ahmetom da ga goni u boj. Mehmed-efendija to nije opazio, već je govorio momku:

– A kad si ti bio na Klisu?

– Ja sam jutros u zoru ozgor. Došao da kupim koješta, da obiđem kuću, pa ću opet večeras!

Oko Mehmed-efendije se čaršija okrenu. Nije mogao ni zamislit taku lukavost da čovjek diže pušku na Švabu i u isti mah dolazi među njih kao biva ni luka jeo ni... a sad opet u boj! Mehmed-efendijina ćud i iskrenost nije dala da se on tome ne odupre. Da je bila od cara zapovijed, možda bi i on sam išo u boj, al' ovako ovamo se predat vojsci, a potajno se išuljat pa dignut pušku, to, to mu bilo nekako odvratno. To ga je zbunilo pa čak poslije priupita:

– Pa šta veli Ahmet, hoće li skoro amo?

– Meni kako se čini da neće. Sad će nas polovina ići na Preslicu, pa mislim da će i on.

– Bi li ti njega mogao kakogod sklonit da se toga prođe?

– Teško. Neki dan smo zajedno hodali kojekuda, nagonili svijet u boj pa se svrnusmo i u Smrdin. Lazar mu je kazivao tvoju poruku, al' on ni da čuje.

– Meni je s matere, a ja njega ne bih molio da dođe. Istina, volio bih da se prođe, da ide svojoj kući, ali...

– Eto nas do koji dan, – ubrza drvar na silu se smiješeći, – samo da ovim pogledamo u leđa, – upre on palcem preko ramena u skup vojnika koji su mimo njih prošli.

Mehmed-efendija gledao drvara nekoliko časaka pa onda dobaci:

– Molim te, Alija, ako ga opet vidiš, kaži mu da si se sastao sa mnom, kaži mu da smo svi zdravo, osim matere; ona je više bolesna nego zdrava, pa eto, sad kako on hoće!

Mehmed-efendija se povratio u Trnine, ali pun vijesti, pun nekih zagonetki, brige. Sastajao se s nekoliko svojih prijatelja pa mu napunili uši o muftiji, o zakopanoj vojsci na Preslici, o svemu tom, pa onda svi zajedno iz svega toga crpili za sebe novu brigu, gledali u događaje koji mogu biti sasvim opasni po njih. Desio se tu i Numan-efendija pa bi im kojiput raspršio te strahote i polagô glavu svoju da će se Švabo sit nasjedit u Bosni, što će mu tobož naudit od muftije; ali dok se taj muftija ukloni s Preslice, ko zna šta oni mogu pretrpjeti! Toga se jedinog i Numan-efendija plašio. Ta eto nema dana kad se ne odvede po jedan građanin onamo u ordiju; pala, veli, sumnja na njeg da

stoji u dogovoru s onim na Klisu. Ko je to nabacio na njeg, nije bilo teško pogoditi. Varošani hodali čaršijom kao i obično, otkad se promijeniše prilike, otvorena čela, izbočenih prsa; al' otkad ovo zapuca i na Preslici, gledali oni građane nekako podmuklo, luđi se podsmjehivali ispod brka, a lukaviji priječali očima.

Sreća je bila što bi brzo istina izbila na površinu; odvedenog građanina zadržali bi po jedan dan i noć pa ga pusti, uvjerivši se da je ono bila kleveta na njeg. Pa je Numan-efendija razgovarao družinu i htio svakog da uslobodi, ako ga i odvedu da će ga najposlije pustiti. Ali baš tih se dana dogodio slučaj koji je svakom zadao nove brige. Trojica se, vele, zaklela za jednog mladog bega da je sto momaka poslao muftiji na Preslicu, pa da će i on ovo koji dan onamo. Vojska je odvela mladića u logor i tu su ga čuvali pod jakom stražom. Kad je to čula mati mu, koja je još uvijek stajala dva sata od kasabe, pala u nesvijest od tuge za jedincem svojim. I da je dulje tako potrajalo, rastavila bi se sirota sa životom; već stoga ubrusiše dvojica zapovjedniku da izbave mladog bega, ako ne sa svim, a ono bar da uvjeri tužnu majku da joj je živ, pa će opet dragovoljno k njima. Zapovjednik usliša molbu i dade mladiću dvadeset i četiri sata vremena, al' kad on stiže onamo i obradova majku svoju, evo ti onda kô naručene nove nesreće: Gutić sa svojima opsjede kuću. Tek što ga majka zagrlila, morala ga pustit u novo sužanjstvo. Bega odvedoše silom na Klis, ne da se bije, jer on za pravo još i ne bijaše dorastô za boja, već da ga prosto – ucijene. I beg je sjedio na Klisu uz Hadži-Selimaginu kolibu u prangama kao najveći kažnjenik, a u Maglaju je bio u isto doba proglašen za odmetnika. Od to su doba klevetnici još bolje uspijevali.

To je mnogog bacilo u brigu, pa i Mehmed-efendiju. On se bojao najviše da ljudi zla srca ne iznesu i na njeg da je on baš sobom otpremio brata u boj; al' ipak činilo mu se da oni još uopće i ne znaju za Ahmeta, a osim toga mislio: gdje stoji u Trninama da se oni njega sjete onda kada ga vide. Bit će dakle bolje da se uklonim, mislio Mehmed-efendija, da im nijesam na očima, pa od to doba i rijetko išao u čaršiju, a i kad je išao nije udarô na Varoš. Gdjekad bi mu opet sinula glavom misao da ode u sud i da ponovi poznanstvo sa zapovjednikom, da je tobože sigurniji; ali Numan-efendija mu reče nekom prilikom: čeka se, veli, dok prestane vatra, pa će svaki (činovnik) zauzet svoje mjesto.

Međutim nastao i ramazan, Mehmed-efendija se usteže od čaršije s opravdana razloga, a ionako nekako se u Trninama vrlo obikô. U početku ga je mati prisilila da ostane tu, a sad bi ga ko teško sklonio da se oseli u kasabu. Onaj inače laki posô oko šljiva i pušnice, al' za njeg dosta trudan, umarao ga danju, pa slatko jeo i spavao, a svježi ga zrak jutarnji uprav krijepio, pa bi često doprô u ovo burno doba da sam sebe ukori što se davno nije kanio suda i čaršije, pa živio ovdje u ovoj krasoti i uživao prirodne slasti koje mu ova okolica pruža.

Koliko god se Mehmed-efendija ustegao od kasabe, ipak nije mogao pustit s vida razvitak događaja u Maglaju, a i na Preslici. On je gotovo svaki dan slao malog Aliju da obiđe tobož kuću njihovu i da po dogovoru sazna od amidža svojih koju novost. Tom je prilikom mali imao da razabire što i za Ahmeta, al' njiha su dva imali dogovor muče matere, da mali ne kaže materi, ako što sazna prije, nego to stariji brat ne čuje. Mehmed-efendija je

svaki put znao materi skovat po koju lijepu vijest za Ahmeta, da ga je neko vidio gore kod Klisa a on, veli, samo čeka zgode da škrine, da se ukrade. To je on njoj govorio samo da je utješi, a u sebi mislio da mu to neće trebati dalje, već samo dok prestane boj na Preslici da će onda Ahmet doći i od sebe.

Mali je to jedva dočekao. Otišao u Maglaj, obišô kuću, vidio se s amidžama, pa onda strugnuo Muharemaginoj kući da se vidi sa svojim jaranom Mustafom, pošto je čuo od brata da se i Muharemaga povratio. Kolikog li veselja kad se vidješe poslije toliko vremena, a tek kad ga opazi Ajiša: na licu joj titrala radost, saletila ga pitanjima: kako su mu kod kuće, mati, snaha, kako su proveli ovo vrijeme i hoće li naskoro doseliti. U to se umiješala i Muharemaginica, i ona pitala za majku, za sve, pa i za Ahmeta. Alija im sve kazivao, ma kitio, kitio, pa bi se onda opet okrenuo Mustafi i gledô u njeg, kao da nije vjerovao svojim očima da je to njegov jaran Mustafa. Taj sukob Alijin podsjetio Muharemaginicu na minule događaje, pa lutala u mislima: šta se sve iskalilo na njima za ovo nekoliko dana!

I Ajiša se sjetila one bune, bijega njihova, života u selu; al' njoj izgledalo da se već vraćaju stari dani. Bili su odmakli od svoje kuće daleko, mislila za kuću, za Ahmeta, da se možda neće više vidjet; al' evo vratiše se, nađoše sve kô i prije, eto i Alije i njihove kuće, samo – samo još Ahmet da dođe, pa… i ona pôčela sve zaboravljat, počela se tješit a mislit samo o Ahmetu. I zato je molila Aliju da im se češće navrati, da tako sazna štogod, dok Ahmet jednog dana ne obraduje i nju i sviju.

Od toga je dana Alija često dolazio u Maglaj, a nikad ne bi propustio da se ne uvrati Muharemaginim. S Mustafom bi se zabavio po čitav sat i više, u to bi došla i Ajiša i raspitivala za Ahmeta. On joj donekle kazivao što je znao, a od neko doba ponavljao one iste vijesti koje bi Mehmed-efendija skrojio materi, pa bio tako preprodavao Ajiši, samo da joj kaže nešto da je umiri, jer je vidio da se njih dvije najviše brinu za Ahmeta. Muharemaga je zatjecao Aliju u svojoj kući, pa s početka mu nije bilo zazorno, a kasnije mu bivalo i zagonetno što to »njihovo« dijete zalazi u njihovu kuću. Da Alija prenosi kakve poruke od njegove kćeri, nije mogao ni pomislit jer je znao da je Ahmet u boju; ali ipak nije mu bilo po ćudi da se njegovo dijete druži s Alijom, ako dolazi porad Mustafe njegova, a pogotovo da mu Alija još i u kuću zalazi. Ali te ga misli obuzimale samo kad bi dječaka smotrio u svojoj kući, pa bi opet brzo sve smetnuo s uma.

Ovi su dani u Maglaju bili najzagonetniji, najraznoličniji. Za ljude radine, koji shvatiše ovu navalu silne vojske, ovaj rijetki promet, kao bujicu nadošle rijeke, za te ljude bili su ti dani najplodonosniji u životu. Samo ako hoćeš radit, sermije ti ne treba, svojom snagom, okretnošću moreš steći da se dugo sjećaš tog vremena.

Dok su jedni pazarivali sa strancima i neslušajući šta se okolo zbiva, drugi su pozorno slušali onu graju na Preslici. I čudnovato: susreteš se s ljudima s kojim ti se eno onamo braća biju, ti gledaš u njeg, on u te, kao da se ona gudnjava topovska ni jednog vas ne tiče. I jedni su baš zbog toga izbjegavali svaki sukob sa strancem, bio on vojnik il' kolar, a neki se čak ustezali i oružje predat, već se to zakopavalo kojekuda po potocima i dupljima bukovim, dok se vidi šta će bit od one vreve na Pre-

slici. U tim je danima najviše moglo biti klevete, i ljudi toga srca, kad im je trebalo neke podloge, išli po okolici grada, sabirali bačeno oružje pa podmetali nevinu svijetu u pojate i dvorišta da se vojska uvjeri, kad se na njegovu prijavu istraga povede.

Eto, tako jedni trgovali, drugi klevetali, a treći gledali objешenih šaka kud Bosna teče, a u sebi očekivali svršetak boja, a pogledali kad će jednog dana zatutnjati zemlja pod katanom, koja poput one, što izginu prvi dan, bježi niz Bosnu natjerana tobože drugim dijelom muftijine vojske, dok uistinu i Sarajevo već bijaše palo carskoj vojsci u šake. Dok bi jedni uvečer zadovoljni prebrajali novce što su danas zaslužili, razmotavali pljesnive i zgužvane banke, drugi bi se grlili i bratili s vojnicima koji su pod večer zalazili šetnjom do njihovih kuća, a gazde ih svraćale na čašicu, pa onda udri u pjesmu i u isto doba pogrđuj turke kako se najcrnje more. Treći opet skupi se uvečer u one iste kahve gdje su i prije provodili po cijelu polovinu svog vremena, pa ili šuti i gledaj preda se ili benetaj i nagađaj šta će bit na koncu konca.

Ta svagdanja i svakonoćna sijela ne bi bila bez Muharemage. I on je tu sjedio i obično šutio, samo slušao šta se zbori. On se uopće rijetko upuštao u razgovor, al' je bio vazda svojih misli, nepomičan u tvrdokornosti svojoj. On je od oca naslijedio da prezire svaku novotariju pa otkad nastupiše ovi događaji, on samo proklinje Osmanlije što dadoše Bosnu Švabi; i stoga je bio u ovo vrijeme nezadovoljan, ogorčen. I sad da ga pitaš kako bi on želio da se svrše svi ti zapletaji, on ti pravo ne bi umio kazati. Ko zna, more bit, kad bi se sve to preokrenulo nekako drukčije, more bit da bi baš i on uz ostale okrvavio svoj nož; ali šta bi bilo poslije i šta treba da nastupi, kako da se živi, pa makar eto po najboljoj želji njegovoj, to nit ga pitaj niti ti more kazat. Sjedeći u kahvi slušao on silni štropot od mnogobrojnih kola što bi dopirao preko Bosne, slušao topot vojnika koji bi svaki čas prolazili čaršijom, naslušao se onog preklapanja u kahvi, pa onda kući – onako isto nezadovoljan. Čeljad ga njegova dobro poznavala, al' ipak nazrijevali po onoj njegovoj hladnoći da još nije kraj teškim vremenima. Sirotu Ajišu pored toga morila briga za Ahmeta pa je svaki put teško očekivala Aliju da ih obraduje kojom vijesti, a – tek njegov posjet bivao za nju razgovor, neka promjena u onom jednovitom životu, punu brige.

Aliji je valjalo svaki dan u Maglaj. Išao je vazda po zapovijedi brata i majke, a bila mu to i neka usputica da posjeti svog jarana Mustafu. Prije ove bune oni se nijesu ovako kod kuća slazili; ali prije se viđali u ruždiji, bili zajedno u igri, a sad nigdje ni igre ni prilike da se sastanu. Osim tog njihovo prijateljstvo onim rastankom, dok bijahu na selu, postalo nekako čvršće a kako se u ono doba ni Muharemagini nijesu ni s kim viđali, Alija je bio jedini koji im je vrata otvarao. Kad bi došao natrag, ispripovijedao bi majci i bratu, gdje je bio pa bi majci i selam izručio od Muharemagine čeljadi. Omer-efendinica bi drugi dan ubrala sobom po sepećik šljiva pa pošalji Muharemaginici, znajući, da u njih nema nikakva voća u kasabi, pa kad bi on pošao, a ona ga isprati:

– Eto, ponesi im to! – rekla bi mu – i selam ćeš im, pa reci nek nam dođe Muharemaginica!

Mehmed-efendiju bi to obradovalo što mati ovako poručuje po njih; nadao se da će se počet slazit, da će se razgovorit i počet zaboravljat po malo svoju tugu.

Alija bi to odnio onamo, kazao im selam i poziv majčin, što bi ove vrlo obradovalo; ali se još zadugo neće moći usudit da kud prohodaju.

Tako Alija bio neka svagdanja sveza između onih dviju kuća koje su u onaj mah bile udaljene jedna od druge, al' uistinu mnogo bliže neg prije. Svaki dan mogli čut jedni za druge.

Muharemaginica često govorila mužu samo da ga kakogod odobrovolji, i radosna pohvalila se kako im je Omer-efendinica poslala koješta iz Trnina, pa bi čak i njega ponudila; al' on vazda jednak, ne bi jôj ni odgovorio, a pogotovo kad mu govori o prijateljstvu s onom kućom koju on od srca prezire.

XXI

Otkad je zapucalo i na Preslici, ona je četa na Klisu oživjela. Hadži-Selimaga se razmahao, davao zapovijedi na sve strane, dobivao glasove o onoj vojsci i već odaslao jednu četicu tobož u pomoć. Sad se evo sprema druga četa na Preslicu i Ahmet je obletio zapovjednika da i njemu dopusti da ide u boj. Hadži-Selimaga je oklijevao, žao mu bilo Ahmeta, a u isto se doba radosno smiješio što ima tako hrabrih vojnika koji od sebe hrle u vatru. On se ispričavao da ne može ostat bez »buljuk-emina«, makar da mu uistinu nije ni trebao, jer nit je on imao popisa svoje vojske, nit je znao koliko je ima. Nit joj dijelio hrane ni džebhane, svak donio uza se što je imao, a janjaca što se dotjera koji dan, to se i pojede. Nije on ni zapovijedao toj vojsci; kako god je mogô vojnik pristupit četi bez zapovjednikove dozvole, tako je mogô i otić da mu to niko ne zabrani.

Mrak je pao, a do sat-dva li imala je krenut četa sa Klisa na Preslicu. Ljudi se čisto odjenuli, na nogama lake opanke na toku, na leđima torba, kuća i pokućstvo, a u desnici ostraguša, pripravna na svaki mah. Čekalo se da se pođe. Hadži-Selimaga je pozvao k sebi najodabranije momke da ih nasavjetuje kuda će i kojim putem, pa im još dugo koješta govorio ako bi im dušman presjekô put, a noć tamna, gluha, kako treba da se drže kuđ da udare. Bilo je neko doba noći kad im reče da mogu ići i vojska krenu bez reda, kroz gustu tamnu noć, ne drumom, već stranputice, kroz šikaru. Ima znanih ljudi iz tih krajeva pa vode vojsku prijekim putem, a doskora će i mjesec da im prisvijetli. Krenuše kao sjene, kao strašila, nijemo, gluho, samo što bi u kog oružje zveknulo, il' pod nogom grana pukla.

Odmakli su od Klisa i zapali u prisojnu dolinu punu mraka, a išli u dugu lancu, kad Ahmet osjeti nečiju ruku na ramenu. Obazre se, al' ne može raspoznat druga dok mu se on ne javi.

– Jesi l' ti to, Salih? – ozva se Ahmet, pošto ga ovaj pozdravi.

– Jesam.

– I ti s nama?

– Bezbeli.

Oni uporediše.

– Ma jesi l' ti s Klisa? – upita ga Ahmet.

– Jok. Ja sam sad iz Maglaja.

Ahmet stade od začuđenja.

– Pa sam došao ovdje blizu Klisa i čekao dok vi naiđete, – nastavio ovaj. – Znao sam da će vojska večeras na Preslicu, a znao sam i za te, već prežam te evo imam da ti kažem nešto!

– Šta je? – zastade Ahmet.

– Da nas neće čut kogod?

– Neće!

– Bio sam i u Trninama.
Ahmet se žacnu.
– Pa brate, mati ti plače, bogami suzâ ne suši.
– A otkuda ti onamo? – u čudu će on.
– Ma sukobi me mali ti brat na čaršiji, pa kako me i neki dan, kad sam odlazio, Mehmed-efendija pitao za te, znam da će im biti drago, ja kazah malom za te da si zdravo, al' on onda udari molit da idem u Trnine da mi ima Mehmed-efendija nešto kazivat, to da je rekô njemu ako koga vidi odavle da ga dovede onamo k njima.
Ahmet to tužno slušao.
– Mehmed-efendija veli da je tražio kogagod mahsus da pošalje po te, al' nema nikog. Kad dođoh, brate, mati ti zacvili iza vrata kućnih: »Pobogu brate, kaži mi pravo, je l' mi živ sin?« E, znaš, Ahmete, kameno bi srce pustilo suza kako žena cvili. Već daj, prođi se, pa hajde kući! U mene da je tako, ja bi se vjere mi prošô i Švabe i svega, ovo tebi kažem, znaš, a evo istina idem i ja sad na Švabu; ali brate, mati nije šala! a bogami ne bi je gledô da onako cvili, da bi od jedanput steko pašaluk u ovom boju.
– Ta niko se ne bije za pašaluk, – odvrnu Ahmet, pa mu se u isti čas istrže dubok uzdah.
– Ha, a prije toga ne kazah ti, – ubrza Salih sjetivši se nečega, – prije toga, kad pođoh s malim u Trnine, udarit ćemo preko Stranice, uputi se odnekle onaj Muharemagin, eno oni su vazda zajedno. Ovaj mu zar šapnu, a ono poteci kući i kad bijah pokraj Muharemagine kuće zaustavi nas mali, a iza kapije se oču ženski glas. To je bila Ajiša tvoja. »Tako ti Boga, veli ona, selam ćeš Ahmetu, i kaži mu nek se prođe toga, nek ide svojoj kući!«
Ahmeta su dirnule te riječi. Srce mu jače zakuca, u grudima neka tjeskoba, a suze navalile na oči.

U taj su se čas muklo iskašljavali ljudi, koji su ih stizali, a oni išli, oba šuteći. Ahmetu je bilo teško. Sad je vidio da je svojom tvrdom odlukom nagnao u tugu, u žalost dvije ženske glave, one koje on najvoli, za koje bi poginuo. Išao kroz mrak, a zaplivao u duboke misli, tamne poput ove tamne noći kroz koju evo gazi – u boj, u vatru. Pa ko zna ne čini li možda tim gore što je prouzročio tolike majčine suze nego li da u boju bogzna što postigne? Išao, mislio i korio sam svoju naglu odluku, ali... srce ga vuklo onamo, u boj, a slutio da će tu biti svemu nekakav kraj. Svi su dotadanji bojevi bili uzaludni, a ovaj, činilo mu se, da će bit odlučan, zadnji, pa da će se on onda povratit veseo što je nadbio neprijatelja. To ga vuklo da se ogleda još u ovom boju u kom nije ni mislio drugog svršetka. Pa je njegova želja, ta tvrda nada stišavala u njemu bol što je osjećao za majkom, za Ajišom, koje sad tuguju, čeznu za njim. Pa sad odbijao od sebe onu ludu misao da bi se on pokorio dušmanu, položio oružje i predao se. Nije mogao ni zamislit onoga gorkog položaja da bi on mogao živjet pod neprijateljem, mirno gledat zla koja on čini kad bi već i okrenuo glavu od ćitaba i ne slušao što mu kaže. U taj se mah opet sjetio ostale svoje braće sugrađana, ta i oni znaju što je ćitab, pa čak eno hodža njegov, od kog je on najviše naučio, eto on najbolje zna božije i svečeve zapovijedi, pa on se ne bije! Ali oni vele da je i to zapovijed, da čovjek sluša starijeg, cara i zapovjednika, a car je dao Bosnu, pa... Bože dragi, il' sam ja znaniji i bolji turčin, il' su oni izdajice baš sve s reda? pitao on sam sebe. Zašto se ja bijem? Ah, dušman šala nije! Udarit će nam na din, obraz, imetak, a ko će to podnosit...?
Išli tako kroz nijemu noć, Ahmet utonuo u misli. Najedanput se on sjeti Švaba, oni već tri hefte sjede u Maglaju, pa se okrenu Salihu:

– Zbilja, Salih, ne pitam te ništa za Švabe. Ima li ih koliko u Maglaju?
– Sila jedna!
– Al' onako, udaraju l' na svijet?
– Jok, brate, ko im nije skrivio. Vala sam pitô ljudi pa vele sad zasad ništa, nikom ni mukajet.
– Nijesu nikom na kuću udarili, il' na džamiju?
– Jok, brate. Već čak, veli, slobode svijet da ih se ne plaši, da radi svak svoj posô, al'... ja im to ne mogu vjerovat.
– Pravo veliš. Ko zna šta bi bilo poslije, kad bi oni ovdje ravno stali nogom.
– I ja tako mislim.
Ahmeta je ovaj mali razgovor odvratio od majke i one tjeskobe koja ga bijaše obuzela, pa sad razmišljao o budućnosti, a sudbini turskoj, kad bi Švabo ostô u Bosni. Sad mu se vijale crne slike ispred očiju: kako bi najprije nestalo džamija, pa onda... uh, jeza ga spopadala, ni mislit nije mogao. U taj se čas Salih dosjetio kud ih odvede njihov razgovor, a on se zakleo tužnoj majci Ahmetovoj da će ga skloniti ako ikako mogne da se povrati kući svojoj. Stoga on opet svrnu Ahmeta:
– Ali opet, ti Ahmete, nit moreš pomoć ni odmoć ovoj vojsci. Na Preslici kažu vojske kô na gori lista; ti jedan jä bio, jä ne bio, a utješio bi majku svoju kad bi se vratio. – Evo, biva, oba idemo na dušmana, a bogami, vjeruj Bogu, u mene da ima, pa da onako jadikuje za mnom, ja koračio ne bih od svoje kuće. Al' znaš fala Bogu, nit mi staro kašlje, štono vele, ni mlado plače, pa...
– Ti Salih dobro znaš šta bi bilo da Švabo ostane ovdje! – zastade Ahmet i pogleda u druga, koga je kao sjenu gledao uza se.
– Znaš li? – ponovi on ozbiljno.
– Znam.

– Džamije najprije, pa onda avlije, a znaš, čuo si što kazuju stari ljudi kad je ono prije nekad udario kaurin, pa stjerao i žensko i muško pred Kuršumliju džamiju, a djecu bacali pa na sablje dočekivali.
– Znam, čuo sam! – uzdaše ovaj.
– Jä kaži mi sad, ko bi to mogô gledat?
Salih je šutio.
– Ja mislim da turčinu čovjeku nema preče ništa nego ustat i branit se, a brate Salih, ti znaš, mati je svaka mehka srca, vene za svojim sinom; ali... poginut, poginut svjetla obraza, bolje sto put nego li to dočekat.
Ahmet je izgovorio te riječi tako ozbiljno, dirljivo, da se u Salihu istom sad stvorila prava odluka za boj.
Dugo su išli šuteći, oba zaplivali u duboke misli. Ahmet je od toga prešao na razmišljanje o boju, a još i od prije želio da čas prije dođe na Preslicu, da vidi tamo vojsku i položaj, jer ono na Klisu, koje je više sličilo četi hajduka nego li vojsci, ono ga često nagnalo u neku tugu pa bi sam sebi jadio i proklinjao današnji naraštaj. Salih je već davno pregorio Ahmetovu majku, i njene suze; Ahmet ga je potpuno predobio i on zaista mislio o tom: kako će sve to izgledat veselo i lijepo, kad oni natjeraju dušmana u bijeg.
Pred samu zoru stigoše na Preslicu.

XXII

Prevalila je polovica ramazana. U Maglaju život, kao i obično, raznoličan; kako je ko shvaćao te dane, tako ih i provodio. Vrijeme prolazilo nekom kô mutna nabujala rijeka, a nekom bi se oteg-

lo, pa zijevao i zdvajao od silne dosade, od zamršene neke neizvjesnosti, al' ipak ih zanimala ona graja pušaka na Preslici koja bi gdjekad prestala po dan-dva i bi rekô da je i tom kraj, kad najedanput opet složi, opet u nebu uzavri. Svaki dan za radina čovjeka bio plodan, obilan, dosta je samo jake mišice da napuniš džepove, a kamo li ko je imao koju paru pa otvori ćefenak. Na noge ti dođe i kupac i prodavac, a ti samo zgrći dobit. Eno jedan nasred sokaka sa saksijom i posuđem kahve, a sjutri đan evo ti jednog jučeranjeg mu mušterije, baš prednjaka njihova i nasvjetuje ti svog »Muju« da drugi put uz kahvu ponese i mlijeka. Ta u nas samo djeca mlijeko srču, čudio se Mujo, al' ipak posluša i za nekoliko dana, ta eto odmah iza one vatre, kuću čovjek sagradi, pa dok je živ zahvaljivô čestitom prednjaku što ga naputi.

No začudo, koliko je god bilo malo naših koji nijesu imali kad od posla brojit one topove na Preslici, čini se i vojska, posada maglajska, kao da ništa ne zna za to. Vojnici su redovito ophodili varoš i okolicu, dobro se pazilo i vidjelo da varoš s okolicom, s vojskom na Klisu nema nikakve sveze.

I koliko se god činilo da posada ne vodi računa o svemu, pa i o onoj vojsci na Preslici i na Klisu, a pogotovo da ne drži na oku građanstvo, ipak Varošani su bili prvi koji su imali prilike uvjerit se da nije tako. Gospoda, kojoj su oni dojavljivali tobožnje glasove za mnoge građane da su u svezi s vojskom turskom, ta ih gospoda hladnije primala neg prije. Štoviše, ispituje se tu sad nadugo i široko o prijavi; a malo kasnije evo i zakletve, kojom treba potvrdit prijavu, pa onda najoštrija opomena, ako to bude – laž, da će onda on mjesto onog koga hoće prava da ocrni. Napošljetku rekoše da je Simo Blagojević, sinovac onog Jose koji ne može na sve

doprijeti, da je taj Simo odsjedio četrdeset i osam sati u hladu pod jakom stražom, pod teškom kaznom, što se dokazalo da je bio došao da okrivi prava turčina. Taj je glas bio nemio udarac za one koji tražiše neke naknade u ocrnjivanju turaka za onaj zulum staroga vakta. I oni sad samo stenjali na Numan-efendiju, kog su prvaci zapazili, on da se znao ulaskat gospodi, pa sad njemu više vjeruju neg njima svjema.

I sad ljudi toga srca, koji su do jučer osjećali na svojoj šiji tursko gospodstvo, ti ljudi krivili za to pojedine građane koji su plaćali u »aznu« porez kô i oni, a išli u boj i za njih i za se, – pošto im se kapetanova vrata počela zatvarat zađoše oživljavat stare uspomene turskog zuluma, a to pričali i punili uši veselim vojnicima koji su zalazili među njih da se zabave. Al' momci to čuli i ne čuli, radije se šalili, pjevali i razgovarali s njihovim djevojkama.

Eto, taki bijahu ovi dani u Maglaju, vrijeme neizvjesno, život raznoličan: ovamo puca, ovdje se trguje, a zamišljen svak za svršetak svega toga. Mehmed-efendija je sa svojom čeljadi najmanje znao za tu raznolikost. Alija bi mu dosta koješta nakazivao što je vidio, čuo u čaršiji, a po svemu on nije mogao naslutit ništa kao ni oni koji su u Maglaju živjeli. On se lijepo zabavljao poslom, pa i samoća mu ona ne bi bila nesnosna da nije mati bila tužna za Ahmetom. A nju je opet u zadnje vrijeme tako zaokupila čežnja i briga za Ahmetom da se gdjekad nikako utješit ne bi mogla. I oni su čuli onu vrevu na Preslici pa bi nju gdjekad one puške razgovorile, mislila kad još ima boja da još ima nade za Ahmeta, a gdjekad je opet zaokupila taka briga, znala da joj je sin u onoj vatri, pa... onda je salijetale svakakve slutnje. Kad bi koji dan puška prestala, ona bi se oveselila jer se sad more nadat

sinu svom; al' kad bi je i opet nada prevarila, onda opet udri u tugu, u plač...

Mehmed-efendija joj kovao vijesti, smišljao, pa se i zaklinjao da je živ; al' uzalud. Ona i kad bi se utješila, to bi bilo kao da bi joj to vrijeme donijelo. Kad god bi Alija pošao u Maglaj ona bi ga često ispratila kojom riječi, pa pošto bi znala da će se on i Muharemaginim svraćat, poslala bi im selam i poručila da im dođu. Zato je sad Mehmed-efendija govorio bratu da on svakako skloni Muharemaginicu da ih posjeti; nadao se da će mu se mati makar koliko utješiti. To je on kazao i bratu zašto čini, pa je Alija sad izručio Muharemaginici, ne poruku i poziv, već uprav molbu da ih posjete u Trninama.

Muharemaginica je to primila kao i obično zahvalivši im na tom i obećavajući, pa se u to obazrla na kćer i nju taj čas promatrala. Ajiša bila što koji dan nujna, zabrinuta. Pri povratku njihovu bijaše ona vesela, mislila da je svemu kraj; al' sad, sad eno opet čuje gudnjavu topova, a Ahmeta nema. Muharemaginica vidjela da joj kći čezne, da je nevesela pa kô baš u taj čas smišljala da bi joj se i kći malo razvedrila, da se izvede kud. Al' Ajiša ni bijele ni crne. Najvolila šutit, uzdihivat, eto to joj je sve.

Dok je mati tako motrila Ajišu, Mustafa je oveselio se jaranu svom, poveo ga u avliju da mu pokaže nešto, a njiha dvije ostale u sobi. Mustafa je uzeo sohu u šake, pa se sad na avliji načinio kao vojnik, izbacio prsa, koračao odmjereno i sohom se vježbao kao vojnici sam sebi dajući komandu. Alija ga gledao u čudu. Mustafa svako jutro gledao tu u komšiluku kako se vojnici vježbaju, pa već i naučio nekoliko kretnji i vježbi i sad oba žalila što i Alija nije u Maglaju da zajedno gledaju, kô

što su prije gledali turski asker kad se vježbao. Tom se prilikom počela obnavljati u njima ona njihova sanjarenja da i oni budu vojnici, da izuče pa da zapovijedaju u vojsci. To su oni mislili prije, a sad im se ta misao povraćala i oni oba sjeli jedan uz drugog i razgovarali kô djeca o svačem: kako li se postane zapovjednik, gdje li se uči, šta li se uči. I oni tako razmišljali, razgovarali i uzdisali; da im je izučit, da im je pripasat sablju i vojsci zapovijedat, za tim je obojicu srce vuklo. U neko se doba Alija sjetio da valja kući, pa kad pođe Muharemaginica ga isprati obećavajući da će ih posjetit ovo koji dan.

Alija je upravio čaršijom u mislima na koje ga potače drug mu Mustafa, a u živoj želji da se i oni doskora dosele u Maglaj, da se more družit i zabavljat s Mustafom. Zaokrenuo je kroz Varoš i promicao kroz skupove čeljadi i vojnika da ga skoro ne bi niko ni opazio. Pred Josinom kućom bilo pusto. Tu, u avliji, sjedio Joso, a do njeg jedan vojnik, oba pjani. U taj čas tuda naišla hrpa vojnika koji se šetali, pa kad ih onaj smotri, poče ih dozivat u avliju, al' ni jedan da svrne k njima. Ovome kanda bila muka što ga ne htješe poslušat pa ih opet zvao, al' više zapovijedao, a oni – očito se vidjelo, da se voljeli uklonit onom društvu.

Alija je međutim promakô mimo njih i brzo zaokrenuo kući svojoj.

XXIII

Austrijska vojska zauzimala jedno mjesto za drugim. Dok je glavna sila davno već prokrčila put dolinom Bosne i zauzela Sarajevo, a druga uz Neretvu sve do Konjica, sporedna su odjeljenja voje-

vala na četiri razna kraja Bosne i Hercegovine, pucalo u isto doba na Ključu, Trebinju, Mokrom i oko Doboja. No dok se onamo bilo da se osvoji samo ono mjesto, kod Doboja se vodio boj za cijelu Spreču – sve do Drine. Muftijina je sila bila na obje strane Spreče, a došla je do same Bosne, pa se htjelo da se prijeđe na glavnu cestu što vodi Sarajevu da se tako austrijskoj vojsci presiječe put. Ali je austrijska sila iz utvrđenog Doboja svaki dan navaljivala na muftiju takom žestinom da se ovaj napošljetku ne može dalje uzdržat u svojim utvrdama. Na lijevoj se obali oko Preslice, Lipca i Potočana razvi žestok boj koji je dva dana trajao. Muftiniji su dobrovoljci bili prisiljeni poiskakivat iz svojih šančeva, a tada je bila navala s obje strane. Dim se uhvatio, sve se izmiješalo, nikom nije bilo do utvrde, boj se raširio na sve strane. Među prvim muftijinim junacima viđao se i Ahmet, pa koliko je sam srtao u ljuti boj i žestoko kreševo, toliko se obazirao na svoje drugove, sokolio ih i poticao u vatru.

Napošljetku crni mrak učini kraj ljutu boju. Vojske se povukle svaka na svoju stranu, da se preko noći oporavi i spremi za sutrašnji odlučni boj. Ali kad sjutri dan austrijska vojska pođe na bojište, muftije više nije bilo. Borio se više od mjeseca dana držeći cijelu Spreču u svojim rukama, borio se dok mu teklo hrane i džebhane, a onda skupi četu i po crnoj tami neslomljena, al' tužna srca ostavi bojište, na njem mnogo pokopanih junaka i svoju uspomenu, pa krenu uza Spreču na Tuzlu i Zvornik pa preko granice u Tursku. Malo iza toga pade i ovaj kraj austrijskoj vojsci u šake.

Okolica muftijina bojišta bila se već svikla na onu svagdanju graju pušaka i ne misleći najposlije o nikakvu svršetku, pa sad sve bijaše iznenađeno

kad boj prestade. Mati Ahmetova upre tužan pogled u Mehmed-efendiju, pitala ga za sina ako je živ, sad bi mogao doći. Mehmed-efendija se odmah zaputio u Maglaj da čuje za svršetak boja na Spreči, a da što za Ahmeta sazna. Pogledao je on svaki čas Saliha, kog je mati mu poslala po sina, ali od ovog nikakva glasa.

Bijaše uprav pazarni dan, čaršija puna svijeta pa sve govorilo o boju na Spreči. Mehmed-efendija dugo hodao po čaršiji, a nigdje koga poznata, dok u neko doba izbi k njemu jedan momak sa Klisa.

– Ima l' išta za Ahmeta? – saletje ga Mehmed-efendija.

– Zlo, efendija – dočeka ovaj. – Čuo sam, a ne znam potvrdo, da ti je brat ranjen, a drugi opet vele, da je – poginuo! – izusti ovaj tiho.

Mehmed-efendija sav problijedi.

– Eto, nemoj mi vjerovat! – ubrza opet ovaj da kako utješi Mehmed-efendiju. – Jedni vele tako, a drugi opet... pa daj, znaj!

Ni samu tomu momku nije taj glas bio pouzdan jer mu tako kazivali drugi koji su bili na Preslici; ali Mehmed-efendija je bio poražen; on u tom nije nazrijevao ništa dobra.

Pod večer se on povrati vrlo pometen. Smišljao kako će utješit tužnu majku, koja sad čeka kakva god glasa, a najviše se bojao da ga ne oda njegova vlastita tuga. U tom ga donekle razgovarala ona četica na Klisu koja se još uvijek sprema na Maglaj, kako seljaci pripovijedaju. Zar ne bi moglo biti nešto treće, mislio on sam u sebi idući putem, da se Ahmet živ povratio na Klis i da tamo s Hadži-Selimagom snuje navalu na Maglaj. Al' on u tu navalu nije vjerovao, poznavajući plitkoumnost Hadži-Selimaginu i njegove čete, a Ahmet to može da shva-

ti, pa videći kako uzmače muftija, mnogo snažniji, da istom će jedne noći niknuti k njima u Trnine prošavši se boja i svega, pošto se ne može iznijet s carskom vojskom.

Ove je misli Mehmed-efendija iskitio majci kao pouzdanu vijest, a ona kao i svaki put primila sa suzom u oku. Da je još bolje utješi, naređuje on za večerom Aliji da mu sjutra zovne pouzdana nekog momka iz Maglaja, da ga pošalje na Klis po brata. No sjutra je Mehmed-efendija šapnuo Aliji da onog momka i ne traži, već da kaže da ga nije našao. Bojao se on još većeg jada: momak bi se možda povratio s Klisa bez Ahmeta, a onda je ne utješi lako.

Mehmed-efendiji je bilo žao Ahmeta, al' od žalosti nije htio da vjeruje onim vijestima; kako se Ahmet već odavno rastao od njih, uvijek mu se činilo da je živ, da će najposlije doći. Kolika ga je tuga obuzela za bratom, toliko je opet briga za tužnu majku. Ako ono bude istina, ko će joj kazati! A kriti se ipak ne može uvijek...

Svršetkom boja presličkog mnogoj se kući povratio otac, brat ili sin. No još se nije sve svršilo, jer se na Klisu ona četa još ne razilazi. Da je ta četa imala smjelosti i snage, ona bi davno udarila ili bi bar doživjela makar jednu navalu, što je nju samu najgore srdilo. Makar da je svak vidio da joj je davno vrijeme da se razaspe pa i sami junaci Hadži-Selimagini. Hadži-Selimaga je ipak govorio kad je čuo da je muftija uzmakô: »Djeco, što će bit, bit će sada; sad mi se držite!« On je mislio da je reda najposlije i na njih došla, al' još ipak nije davao zapovijedi. I kad se već i njima dosadilo na Klisu, navale oni s molbom na Hadži-Selimagu da se to već udara na Maglaj. Da odluka bude malo ozbiljnija, on im ne odgovori taj čas ništa, dok se

noćas ne promisli. Oni se raziđu od njeg ogorčeni što ne da zapovijedi da se otvara boj, pa odu muče njeg u paprat i vijećaju. I zaključili su nešto, a bila je to velika tajna da se nije smjelo ni govorit o tom.

Kad se lijepo unoćalo, sjedio je Hadži-Selimaga u svojoj kolibi i duboko razmišljao: s kog kraja da se udari na Maglaj. Najedanput se zgrohtile puške dolje na straži, a odmah za ovim i u samoj vojsci. Sve je skočilo na noge i sve zamicalo u mrak, u paprat, a Hadži-Selimaga istrkô bez duše i uzjahô svezana svoga konja, a ipak držao na umu što je najglavnije: vikao neprestano: »Bašlateš!« Doskora je vidio da se ne kreće, da je na svezanu konju, pa ga odriješio i ispao na čistinu; al' umjesto dviju vojska – nema ni jedne. Vidio da je ostavljen i podbô konja, pa opružio nekud stranputice kroz šikaru i doskora zamakô. Osvanuo je u Kotlini, gustoj planini, četiri puna sata od Klisa.

U Maglaju se brzo saznalo za sudbinu kliške vojske. Neki građani, prijatelji Hadži-Selimagini, opisivali Hadži-Selimagu zapovijedniku, a ovaj se tresô od smijeha, i napošljetku poželio da vidi svojim očima »junaka« – kliške vojske. Odaslan bi Anto Zežić, kmet i prijatelj Hadži-Selimagin, te ga nađe u Kotlini i na svoju poštenu riječ dovede zapovjedniku. Ovaj se rukuje s Hadži-Selimagom i oni ostaše dobri prijatelji...

XXIV

Bijaše rano jutro. Dan jesenski, al' po onoj gustoj magli vidjelo se da će bit lijep i vedar. Čim zora, po čaršiji se oćuti topot vojnika, škripa kola, pa sve jače i jače. Silan je svijet, promet velik, a vojska svaki čas jedna amo, druga tamo, manji odjeli

po hranu, na posao, a straže se izmjenjuju, sve to vrvi, miješa.

Kroz gustu maglu snišlo jedno manje odjeljenje vojnika niz čaršiju, pa zaokrenulo oko Voljevca kroz Varoš, pa začas izbilo na Memišagin brijeg, gdje nađu toliki odjel vojnika, što su čuvali stražu zadnja dvadeset i četiri sata na tom brijegu. Ovako su bili posjednuti svi vrhunci oko Maglaja, pa ove straže bdile nad kasabom i među se opet dojavljivali da je svud mir. Stara se straža odmah zaputi u grad, a ovi ostaše da čuvaju.

Čim se magla diže, vodnik ove straže obleti svoju okolicu oštrim pogledom koji mu se zaustavi na osamljenoj kući što joj je krov virio iz guste rodne bašče. On je opet brzo svrgô oči odatle, pa motrio dalje, a doskora razredi stražu, pa odbroji nekoliko vojnika i poče se spuštat niza stranu. Vojnici su znali da treba područje svoje straže ne samo na oku držat, već i obilazit za vrijeme dok se čuva.

Mehmed-efendijini u Trninama još ne bijahu ni ustali, ramazan je, dugo se sjedi obnoć, pa ujutro kasno ustaje. Sunce bijaše istom iza brda, kad u njih neko pokuca na vratima. U isti se gotovo mah svi prenuše. Mehmed-efendija prvi pođe k vratima, kad mu pogled uteče kroz prozor. U bašči stajalo nekoliko vojnika. Ženskinje pretrnu od straha, dok on smjelo stupi vratima kućnim pa upita:

– Ko kuca?

– Otvori, komšija? – ozva se jedan glas s polja.

On oklijevaše čas-dva dok onaj nadoveza:

– Otvori slobodno; ne boj se! Mi hoćemo da vidimo imate l' oružja?

On otvori. Pred vratima je stajalo pet-šest vojnika a nekoliko ih opet hodalo po bašči.

– Imate l' oružja? – ponovi jedan.

– Nemamo! – dočeka Mehmed-efendija.

– Da gdje vam je?

– Predali.

– Kome?

– U grad.

– Kad ste predali?

– Odmah čim se zatražilo.

Vojniku kao da je izgledalo da još niko za ovu kuću ne zna niti ona za koga, pa upita domaćina:

– A kako ste vi znali da se traži oružje, ko vam ga je poiskô?

– Čuo sam u Maglaju. Ja idem često u Maglaj, mi imamo i tamo kuću.

– Dakle vi ne stojite vazda ovdje?

– Samo ljeti, a zimi smo u Maglaju.

– Pa jeste l' sve predali, i ono što ste u Maglaju imali?

– Sve!

Vojnik se malo zašuti, pa onda dočeka:

– E, mi ipak moramo da razgledamo u kući. Imate l' bula, nek se one zamotaju, ako ih ima!

Mehmed-efendija koraknu preko ognjišta do sobnih vrata, koja su bila otvorena, al' žene u sobi čule razgovor, pa se već zavile. On onda otvori vrata širom, a oni upadoše u kuću. Brzo preletješe očima sve, obadvije sobe i kiljer pa se vratiše natrag. Oni što su postajali po bašči gledali kako se savile grane od silna roda. Mehmed-efendija to opazi pa se požuri da ih ponudi:

– Uberite, komšija, koju šljivu, dao je Bog rodilo je, uberite!

Svi skoro poskidaše kape, uskinuše po nekoliko pa krenuše čepajući jedre šljive, zahvalivši prije domaćinu i pozdravivši se s njime.

Mehmed-efendija se vrnu u kuću, pa će materi, nekako vesela lica:

– Eto, vidje li, kakove su Švabe? Ni jedan se ne dotače šljive dok im ja ne rekoh.

I zbilja, ženskinje bijaše nekako utješeno videći vojnike ovako prijazne.

Toga je jutra baš Muharemaginica nešto svrnula oči u svoju kćer, pa je nešto u duši zaboljelo. Kći joj, čini se, časa u čas opada, bila kô izgubljena, očita joj tuga promijenila i sami pogled i držanje. Makar da to ona opaža na Ajiši već dva-tri dana, to je istom sad baci u brigu. Sirota mati naslućivala je uzrok tuzi kćerinoj, al' šta će! Nigdje sijela, nigdje razgovora. I sad se ona sjeti Omer-efendinice i njenih poruka, ne bi li joj možda taj posjet razagnao tugu sa srca? Razmišljala nekoliko časaka pa se okrenu Ajiši, koja se tobož zabavljala nekim poslom.

– Znaš? – veli joj ona, – otkad nas Omer-efendijinica zove u Trnine! Kako bi bilo da im odemo danas?

Ajiša je vazda šutila, na mnoge majčine riječi, kojim je htjela da razgovori, uzdahom odgovarala; al' ovaj put trže u nju pogled nježan, umiljat, radostan, pa opet duboko uzdaše.

Mati nije dugo oklijevala. Ramazan je, posla malo, a vrijeme lijepo, povoljno. Ona ode mužu da kaže, al' ne da će u Trnine, već tu nekoj priji u mahali. On je šutio kao i na sve drugo, čemu se ne protivi, pa se one doskora spremiše i zamakoše u mahalu, a Mustafa će kuću čuvati. One svrnuše jednoj priji i doskora s ovom zajedno u Trnine.

Bijaše uprav ručano doba kad je Mehmed-efendija sjedio pred pušnicom, a mati mu sa snahom u kući. Mehmed-efendija razmišljao šta će, htio u Maglaj gdje bi i posla imao, a mati nije bila sklona

da ga pusti, bojala se neprestano da će opet kakvi vojnici hrupit, pa šta bi bilo! – U taj je čas opazio troje ženske čeljadi uz Trnine. On se sjetio da su nečije žene iz Maglaja pa se obradovao; odmah potrkô u kuću da javi to materi. I one obje izađoše u bašču pred žene, a Mehmed-efendija se udaljio preko njive da ih ne smeta.

Žene su se već iz daleka poznale. Kolikog veselja kad se sastaju poslije toliko vremena, poslije onih strašnih doživljaja! Ali dok su to žene kitile zahvaljujući Bogu što se ovako opet vide, Omer-efendinica se tušila u suzama. Podsjetile je prije na minule događaje; a ti svi događaji, sve te bune vrtile se oko njezina Ahmeta. I sve je eto minulo, a njega nema. Žene je opet obasule hiljadama riječi i razgovora, premda i same glede nje lile suze, i ona se malo primirila.

Sad posjedale u bašči, u onom zelenilu, pod kitnjastim granjem i zašle opet u razgovor, o buni, o bježanju njihovu, o životu na selu i sve to redalo, kitilo, nabrajalo s najvećim užasom i stravom, i konačnim dodatkom: Bože, spomenulo se, ne povratilo se! I tužna se mati doskora utješila, al' za čas svrne pogled u Ajišu, u nesuđenu, možda, snahu svoju, pa onda opet u plač, u suze.

– Ah ne plači, sestro draga! – govorila joj ona uz Muharemaginicu; – ah doći će ti, seko, zdrav i živ, kô što je i otišo! A eto jučer, prekjučer li rekoše da su ga vidjeli gor na Klisu.

I Ajiši je sijevnulo oko, zatreptilo srce od ovog tračka varljive nade, slušajući razgovornu ženu. I žena se klela svim na svijetu da su ga vidjeli, eto nema nekoliko dana a samo, veli, čeka zgode da se izmakne. A žena se nije klela u džabu, slušala je take glasove, a ti su glasovi već davno stigli.

Razgovor se opet raspletao o svem i svačem, a tužna se mati u neko doba i utješila. Sjedile tu dugo, a ramazan, ne jede se, kahva se ne pije, pa negdje iza podne ustale, hodale zelenom baščom i prostranom čajrom; onda se vratile, latile abdesta i klanjale podne, pa onda opet u razgovor, u hodnju.

Mehmed-efendija je već davno otišao u čaršiju, a Aliju ostavio kod kuće. Ženama je zaista godio taj sastanak, a tako i Ajiši. Pretresle su se i sve one gorke uspomene, al' se i razgovarale i tješile same sebe. Začas bi, šećuć debelom travom, zastale razgovarajući pa onda gledale zelenu okolicu, naslađivale se krasotama ljetnog o' ilja, pa onda opet po koji korak. Neka smotri kroz onaj promašak između Voljevca i Kujundževača onamo prijeko poljem po koju sliku gdje se kreće, pa zastavi sviju i nagađaj šta je; ova opet udari nešto pričat, pa onda opet korak po korak pomiči nekako nehajno. Jedna će smotrit kako se dva vojnika veru iza Varoša gore uz Voljevac, pa upozori sve i izusti sva u čudu: Ah, kud li će, sestro draga!

– A ima ih svud, – dočekaj druga. – Svud se kojase.

I tu sad Omer-efendinica pripovijedala za jutrošnje vojnike, kako su se one bile uplašile, al' bogzna, veli nijesu im ništa, samo što su u kuću zavirili; traže, veli, oružja.

– Ah, svakom su, sestro draga! – dočekala žena, – svakom su u kuću zavirili.

Sad se opet povrate u bašču. Opet posjedaju, a svaki čas opominjale same sebe da je vrijeme kući. Omer-efendinica ih zadržavala, očito joj bilo ugodno što su je ove prije posjetile. Ta prvi put eto razgovora poslije toliko vremena, prvi put se vidi

sa starim drugama svojim, a šta se sve prebacilo preko svoje glave!

I Muharemaginici godio ovaj sastanak, pa se i ona malo razgovorila, a mislila da je tako i Ajiši njezinoj. Ali ona sirota, dok su žene razgovarale, slušala tobož, a pamet joj bila daleko, lutala po minulim danima, ponavljala negdanje uspomene koje joj sad srce parale. Najprije se sjetila onog kobnog dana kad su prvi put bježali iz Maglaja. A ono je bio istom prvi dan po odlasku Ahmetovu, po rastanku od nje. Sjetila se onda Ulišnjaka, pa sela gdje su bježali. Sve joj to lebdilo pred očima, pamet lutala po onim dalekim krajevima, a onda opet na onu stranu, gdje je onda Ahmet bio. I onda mislila da se odmakla od njeg daleko, kasnije se doselili u Maglaj i ona se bila počela radovat što se približuje Ahmetu; al' sad? Sad tek vidi kud su sve hodali, a koliko je vremena proteklo, a Ahmeta još nema. I ona sad dolazila do tužnih misli, do strašne slutnje da je silna zapreka, da se oni možda neće ni vidjet… i ona bi sirota sva pretrnula od straha.

Sunce već bijaše nagelo zapadu kad one smotriše Mehmed-efendiju, a on se vraćao iz čaršije. I one se počeše spremati da će kući. Omer-efendinica ih još zadržavala, al' one ustale, a zvale i nju da se doseli u Maglaj, ili bar da ih koji put posjeti. Izmijenile tako na nogama nekoliko riječi, pa onda se rastale.

Kad se žene daleko već odmakoše, Mehmed-efendija se svrnu pred pušnicu gdje je mati sjedila. On teško čekao da vidi majku, a tvrdo je znao da će joj se tuga ovim sijelom makar malo ublažit. I našao ju je bez suze u oku, al' onako bila nešto kô dirnuta, blagim pogledom još pratila žene koje su se već primile druge kose, pa promicale između

drveća. Kad se približi k njoj, ona se obazre pa mu se javi:

– Zar ti dođe, Meho?

– Jă, – ozva se on.

I oboje ušutiše. Mehmed-efendija je mislio da će se mati koliko bilo utješit, al' sad vidi da je ona nekako tužnija. Vraćajući se iz čaršije, smislio je već bio da joj kaže kako je Ahmet sa Klisa otišao u njihovo selo, pa da je on već poslo momka po njeg, al' sad ni za to nije imao odvažnosti da joj pripovjedi. Najposlije mu i to dođe na pamet da je već skrajnje vrijeme i tom odgađanju. Vojska se razišla i sa Klisa i s Preslice, a za Ahmeta se ne čuje ništa više osim onog jednog glasa. Da je živ, valjda bi se čulo za njeg; al' u taj bi ga čas nešto odvratilo od te misli, on ne može njoj kazat prave istine, dok se bar ne osele. I u taj čas njemu sinu misao glavom da ju skloni u Maglaj. U jednu ruku i njeg već savladala briga i žalost za bratom, a u drugu opet dvostruko ga mučilo gledat iz dana u dan tužnu nju, krojit joj vijesti i odgađat da ni sam ne zna šta će biti na koncu konca. I on najedanput prozbori nekim ozbiljnim glasom:

– Ja bih tebe, Hama, nešto molio!

Ona se obazre.

– Da se mi preselimo u Maglaj!

– A što, Meho! – u čudu će ona na ovaj neočekivani poziv.

– Ma eto! I meni se nešto već dosadilo ovdje samovat, a – i za te bi bilo bolje.

Ona uzdaše, a oči joj se orosiše suzama.

– Ja znam! – pohiti on nekako sigurnim glasom, – ti nećeš onamo s Ahmeta, dok i on dođe, al' ja ti kažem, ni tri dana neće proći, a on će bahnuti.

– Moj Meho! – uzdaše ona opet – on se naležô do sad u zemlji!

– Ko ti to kaže? – trže se on i pomisli na one žene.

– Ne kaže vala niko, – dočeka ona brišući suze; – ali ja vidim...

– Ta mahni se ti te misli! Ja ti kažem: on će naskoro amo; već ja bih se, vjere mi, preselio u Maglaj, što je rijet, noćas, samo da me ti hoćeš poslušat.

Ona šutila, uzdihivala, a on neprestano govorio. Al' uzalud. I on je već vidio da je strašna slutnja ovladala srcem njenim pa sad i ne misli i ne vjeruje da je on živ, što ga živa ne bi vidjela. Kratko iza tog ona ustade, krenu kroz bašču prema kućnim vratima, pa izusti kô sama sebi:

– Ah, kakva sam nešto satrvena, sve mi se čini da ću i ja skoro za njim...

Mehmed-efendija je vidio da će biti teško odgađat onu strašnu vijest u koju još ni on neće potpuno da vjeruje. No svakako ga peklo to još više gledajući nju onako tužnu, a ko zna – more svaki čas stići kakav pouzdan, strašan glas za Ahmeta pa se ne moći sakrit od nje, onda... a ko bi je mogo utješit? Zato opet tvrdo odlučio da je nagovara da se sele, mislio: tamo je komšiluk, tamo će moći lakše da podnese onaj teški udarac, a ovdje sami, nigdje nikog riječ da progovori, da je utješi.

Doskora je i mrak pao, vrijeme večeri. Svi se slegli u kuću i večerali. Ta večer bijaše dvadeset-sedma, sveta noć: lejlei-kadr, koju bi trebalo provest u učenju, u klanjanju. I oni su klanjali i učili dugo, al' ne onako kako su to činili prijašnjih ramazana. Oni sami u onoj samoći, a svako u svojim mislima, s tugom na srcu, svi nekako tronuti, sjetni. U neko doba polegoše oni kô sužnji u onoj pustinji, šestero njiha, među četiri zida...

XXV

Kako je u to noćno doba nijemo u samim Trninama, tako je i u cijeloj okolici. Tek da te prene iz misli cvrčak u grmu, il' da se javi vojnik na straži sa vrhunca kog oko Maglaja. Baš u to doba, oko po noći, otisnula se četiri vojnika sa straže na Memišaginu brijegu, vodnik sa tri svoja pratioca. Kad spadoše na put, zaokrenut će u Varoš, al' tiho, mirno. Naprijed je išao vodnik s jednim vojnikom i njih dva šaptali nešto, dok su ih dva vojnika otraga samo pratila. Ova dva otraga znali, kao što je to mislila i cijela straža na brijegu, da se mora obilazit svoje područje, al' su u isto doba naslućivali da je vodnik nečem uhvatio trag što valja samo opsjesti, uhvatiti. Uđoše u puste varoške kuće gdje je bila tišina, sve spavalo. Svrnuše pred jednu kuću. Pošto je vodnik dao neki znak tiho pokucavši, vrata se otvore, i njiha dva upadoše u mračnu kuću, a vodnik zapovidje ovoj dvojici da stoje pred vratima.

Nijesu dugo čekali, vrata škrinuše, a njiha dva ispanu na polje. Vodnik opet upravi s drugom svojim, a ova dva za njima. Vratiše se istim putem. Dva vojnika otraga nijesu ni slutili ništa, a nijesu se ni brinuli za njihovo noćno tumaranje; mislili prosto da je to njihova noćna ophodnja, a u drugu ruku – oni su vojnici, a stariji vodi brigu o svemu. Noć bila tako tamna da bi često s puta skrenuli. Stoga ova dva otraga nijesu ni opazili da ih je ko pratio, nit su mogli čut topot ni vidjet sjenu koja je išla za njima deset koraka. Svi su išli po zapovijedi vođe svog u najvećoj tišini.

Prva su dva išla poznatim putem, dočim su se zadnja dva zagubili, neznajući kud su zašli, pa su samo slijedili one prve. Tako svi prijeđoše potočić

i zaokrenuše uzbrdice debelom čajrom; išli uz brijeg i upravili kući u Trninama.

Pred pušnicom, pred samim zjalom pećnim kunjalo psetance i gdjekad samo zirnulo u žeravu, koja se već bila skalila. Najedanput skoči, i zalaja, al' brzo umuknu. U isti se čas prenula i Omer-efendinica, kô da joj se pričinilo da je neko tiho kucnuo na njihovim vratima. Podiže glavu i poče osluhivat. Kad se kucanje ponovi, ona sva pretrnula. Bože! Ko će to bit u ovo doba! Poče budit starijeg sina, pa kad se on ozva, šaptala mu ona i kazivala da neko kuca. On se približi prozoru, otvori kapčić pa upita:

– Ko kuca?

– Otvorite! – javi se iz mraka jedar glas.

– Ko si, šta hoćeš u ovo doba?

– Otvorite, komšija, mi smo! – ponovi onaj.

Mehmed-efendija se obazrije na mater:

– Švabe! – šapnu joj on.

– Uh, žalosna ti sam! – zakrši ona prstima. – Šta sad hoće?

– Ma šta hoćete, molim vas, u ovo doba? – opet će on kroz prozor.

– Otvorite, komšija, ne bojte se ništa, – kao da se tiši glas javi. – Mi hoćemo samo da vidimo imate li oružja?

– Nemamo mi oružja? – pohiti on; – mi smo sve predali.

– Mi moramo vidjeti, otvorite slobodno.

Nije druge, otvorit valja, pomisli Mehmed-efendija, pa se okrenu majci. Sjetiše se onih što su dolazili minulog dana i pitali za oružje, pa napošljetku odlučiše da i ovim otvore. Dvije se žene odmah zamotaše u feredže, a kako se i djeca bijahu probudila, svaka uze po jedno u naručaj; Alija upali svijeću, koja je bila u staklenu fenjeru. Međutim

Mehmed-efendija je već bio kod vrata kućnih koja odmah i otvori.

U kuću upadoše dva vojnika s puškama i bodama na njima, a za ovim doskora još dva. Mehmed-efendija se u taj čas zabezeknuo od čuda. Četiri su vojnika stajala pred njim, al' prvi koji stupi u kuću, bijaše u svoj vojničkoj opremi, a na glavi je imao mjesto kape – fes s malom kiticom. Mada je to malenkost, u ovaj čas je to izazvalo u Mehmed-efendije strašnu sumnju. Kad je bacio pogled u drugog vojnika, opazi gdje je ovaj zamotao krmez-šal oko glave, obavivši i po licu dvije-tri burme, da su mu samo crne živahne oči virile. No nije se tome čudio samo Mehmed-efendija, već i ona dva vojnika koji kasnije uđoše, a na kojim ne bijaše nikakve promjene. I njima je sad tek puklo pred očima: kud su zavedeni, da to nije čist posô.

Prvi vojnik koji je unišô stupi korak naprijed. Bijaše čovjek visok i koštunav, očiju zelenih krupnih, nad koje se nadvile debele obrve, bio je žute rasječene brade. On prozbori:

– Koliko vas ima ovdje u kući?

– Evo ja i brat mi, – ozva se Mehmed-efendija, – mati i žena i dvoje djece.

– Izađite svi amo! – oštrim će glasom on.

Mehmed-efendija se obazre na čeljad koja su stajala na pragu sobe. Svi stadoše pred sobnim vratima.

– Nema vas više?

– Nema.

– Koliko soba imate?

– Dvije.

– A šta je ovo ovdje?

– To je kiljer, stoji nam tu suđe i ostalo koješta.

Onaj u fesu koji je, vidjelo se, bio njihov vođa, okrenu se onom što mu je šal oko glave i reče mu

nešto svojim jezikom, a ovaj na to ispade pred kuću u mrak. Začas se opet vrati i kao da kaza ovom nešto, a tada vođa pristupi pred čeljad, pa prozbori ozbiljno:

– Znate li vi zašto smo mi došli ovamo?

Svi su šutili prestravljeni, dok će Mehmed-efendija jedva kroz zube:

– Ne znamo.

– Nama je data zapovijed da uzmemo od vas sto dukata!

Svi se žacnuše od začuđenja. Vođa je gledao ravno Mehmed-efendiji u oči, a ovaj tek shvatio svoj položaj. Nije bilo vremena da se i o čem razmišlja. Četiri su vojnika stajala, naoružana, vidio je odmah, da će tome biti težak i mučan izlaz. On podiže oči u vođu, pa gorkim osmjehom jedva izusti:

– Mi nemamo tih para!

– Mi moramo vršit carsku zapovijed! – dočeka vojnik.

– Zaista mi to nemamo, – opet će Mehmed-efendija malo slobodnije, dok mu i mati pritače:

– Za draga Boga, ta i vi vidite da u nas nema tih dukata!

Vođa se opet okrenu onom u šalu, dade mu znak, a on ispade pred kuću. Kad se povrati i kaza ovom nešto, ovaj opet stade ozbiljno:

– Dakle! Novce ovamo!

– Mi nemamo novaca, – dočeka Mehmed-efendija.

– Ako ne date novaca, mi moramo nosit glave vaše.

– Uh, pomagaj! – udari ženskinje u jauk, kad začu one riječi. To ovu dvojicu malo uznemiri, dočim su ona dva mirno stajala. Vođa se zagrozi ženskinju nataknutom bodom:

– Ni riječi više! Novce ovamo il' vaše glave!
Oni šute.
– Novce ovamo! – ponavljam.
Oni kô nijemi.
– No! Hoćete l' dat novce?
Niko ni riječi.
– Kažite, hoćete l' dat sto dukata ili nećete?
– Mi nemamo novaca! – izusti Mehmed-efendija.
– Ne! To vas ne pitam; nego hoćete l' dati ili nećete?
– Dali bi, kad bi imali.
– Samo vas pitam: hoćete l' dat, ili ne?
– Ako Boga vjerujete, kad vam velimo da nemamo! – procvili mati.
Vojnik kao da ne čuje tih riječi, ponavlja pitanje:
– Hoćete l' dat?
Oni šute.
– Dakle nećete? Nećete dat?
On se okrenu družini pa im dade oštru zapovijed, a oni poskidaše puške s ramena. Sva je čeljad strepila od straha. Sad im vođa poče davat zapovijed, postavivši se i sam u red s njima. Kapci se u četiriju pušaka izotvaraše; povadiše naboje iz ćanti svojih, napuniše puške i zaklopiše. Sav taj zveket pušaka izazivao je u čeljadi novi strah. Sad vođa opet ispade naprijed, pa prozbori smjelo i ozbiljno:
– Hoćete li dat novce?
Oni šute.
– Hoćete li dati sto dukata, pitam vas zadnji put?
– Mi nemamo tih novaca! – prošapta Mehmed-efendija pa činite što hoćete od nas.

– Dobro! – dočeka on. Dakle dat ćete vaše glave?
Oni opet šute.
– Ako ne date sto dukata, ovaj ste čas svi gotovi! Ti stani ovdje, – okrenu se on Mehmed-efendiji. – mali do tebe; bule neka stanu ovdje do vas, tako, dobro je!
Kad ih tako poreda ispred sobnih vrata, on se izmače uz drugove, koji su bili leđima uz protivni duvar, pa onda reče:
– A sad vas još jedanput pitam: hoćete li dati sad ovdje sto dukata ili vaše glave?
Oni se skamenili, ni usta da otvore, strepe.
– Hoćete l' dat? – ponovi on.
Pošto ne dobi odgovora, on se obazre na družinu, dade znak i četiri puške naperiše u četvero čeljadi, a oni mirno gledali u zjala puščana.
Trenutak jedan gorak, užasan.
Vojnici nišane, a čeljad šuti, čeka smrti svoje. Onaj u šalu stajao do vrata kućnih, pa najedanput spusti svoju pušku, pošto mu vođa dade znak, te ispade pred kuću. I ostali skinuše puške s nišana, al' još bijahu uperene na čeljad. Mada je to bio čas gorak, čas pun straha, očaja, kad se lebdi između smrti i života, Mehmed-efendiji je ipak sinuo tračak nade; on nazrijevao da ih vojnici samo plaše. da neće smjeti pucati.
Pošto se onaj povrati i izmijeni sa starješinom pogled, ovaj opet prozbori:
– Evo vidite! Samo da ja dam zapovijed, puške će planuti i vi ste gotovi! Dakle kažite, hoćete li dati novce?
– Mi nemamo novaca! – promuca Mehmed-efendija.
– To te ne pitam, već hoćete l' dati sto dukata po carskoj zapovijedi?

Pošto ne dobi drugog odgovora, osim šutnje, on dade znak, a puške se opet digoše i uperiše u njih. Opet tišina, čas težak, koban, odlučan. Pod svjema noge strepe, trnci ih poduzimlju. U tom času Bog sami zna kakve su se kome misli vrzle po glavi. Neko je mislio da je to samo kušnja, neko opet nije vjerovalo ni očima svojim da se to zbiva oko njih, već da je to puki san. No kanda je majci Mehmed-efendijinoj bilo najteže izdržat ovaj gorki čas, pa bijaše zazinula da nešto rekne, al' u taj čas iskuca njihov sat sedam (jedan po ponoći).

Sat kao da smete vojnike, da ne ispucaju. Oni odmakoše puške s oka. Opet Mehmed-efendiji jedan dokaz, da je to sve samo kušnja. Samo mu bilo teško što to i ženskinje ne može da uvidi, već se prestrašilo, zabezeknulo od užasa.

Onaj u šalu ispade u mrak i brzo se povrati, a tada starješina udari opet na Mehmed-efendiju:

– Pazite sad! – Pošto nijeste htjeli dati novaca, prije nego što po carskoj zapovijedi uzmemo vaše glave, mi ćemo sobom pretražiti.

– Tražite! – dočeka Mehmed-efendija.

– A ako nađemo?

– A vi nosite!

– Dakle imate novce?

– Nemamo!

– Pazi, momče! – zagrozi se vođa. – Ako mi ne nađemo novaca, mi mjesto toga moramo nosit vaše glave; a ako ih nađemo, mi opet možemo da vam ne poklonimo života, pošto nas varate. Dakle, je li vam bolje dati novce, pa da ne diramo u vas!

– Vi morete činit od nas što hoćete, ali ja vam kažem i kunem se da u nas nema tih novaca.

– Mi ćemo tražit! – osiječe on i odmah poče razređivat vojnike. Jednog postavi na vrata, drugog između kiljera i jedne sobe, a trećeg na vrata druge

sobe u koju onda uđe s čeljadima da pretražuje. Baci pogled po sobi. U kutu jednom bila dva sanduka i inače ništa više osim prostirke.

– Gdje su ključevi? – upita on, pošto vidje, da su sanduci zaključani. Dobaciše mu ključ, a on otvori sanduk. Unutra bijaše sama rubenina, sve svežnji naslagani. Poizbaciva haljine, a novaca nema.

– Gdje je ključ od drugog sanduka?

Zaludu se žene obazirale okolo, zaludu tražile, ključ se negdje zagubio. Kad mu to kazaše, on usplamti:

– To nije istina! ključ ovamo.

Uzalud, ključa nema.

– Nećemo se mi dugo s tim baviti, mi ćemo to silom otvoriti. – Mahnu rukom na jednog vojnika od one dvojice što im se do sad ni glas nije čuo, pa mu zapovjedi da obije sanduk. Vojnik pristupi sanduku, a upre moleći pogled u vođu. Ovaj raskolači svoje velike oči od bijesa, a vojnik izusti dvije riječi što drugi ne čuše. Bijaše to skromna molba siromaha vojnika da se kane i sanduka i svega, ali tek što to bijaše izustio, ovaj ga tako silno udari šakom po licu da je siromah poteturao, a sva čeljad zadrhtala.

Vojnik je obio sanduk, ali i taj pun rubenine; od novaca ništa. Tada se zaputiše u drugu sobu. Tu bijaše u jednom kutu hrpa suhih šljiva, a pri vrhu sobe nešto prostirke. Zaviriše i u kiljer, tamo samo suđe. Novaca nigdje. Vođa gnjevan s toga neuspjeha vrati se otuda pa onda iznova povika:

– Gdje su novci, kazujte!

Mehmed-efendija šuti.

– Hoćete l' dat novce, pitam vas?

Niko ni riječi.

– Nećete? Nećete? Dobro! Postavite se u red!

Dok su se oni poredali ispred sobnih vrata on je davao zapovijed vojnicima: kapaka i naboja zveket stojao. Digoše puške na oko. Horoz zape.

– Jedan!... viče on.

Oni šute.

– Dva! – nastavlja on i nišani ravno u Mehmed-efendiju, a drugi u ostalu čeljad.

Jedna riječ još pa će puške planuti; al' vođa gnjevan na onu tvrdokornost skide pušku s nišana, okrenu kundak, pa viknu na Mehmed-efendiju:

– Ti si zanijemio! – pa ga u taj čas udari u prsa da je posrnuo natrag. Sve udari u jauk, pa i sama djeca koja su dotle šutila, a i vojnici se žacnuše. Mehmed-efendija se u jedan čas zbuni od ovog udarca, a tada krv mu navali u glavu od nekog gnjeva, mrak mu pade na oči, i samu bi smrtnu bol lakše pretrpio; on se baci kô bijesan lav, razdražen u svom leglu, spopade ga za prsa, pa njim o duvar da se sva kuća potresla. To izazva još veći užas, čeljad zavrišća, a mati poletje za sinom, kad i nju suzbi drugi kundak, a ona posrnu i udari o duvar. Mehmed-efendija se prikrpio uz onog, pa ga ne pušta, čeljad sve jednako vrišti, a i drugi se vojnici zbunili, pa nikako da se učini tome kraj neki. Kad onaj drugi udari mater, ona jeknu, potetura, pa se oporavi i poletje opet za sinom govoreći u divljem strahu:

– Meho! Podaj im što imamo, nek nas se prođu!

– Ahä! – uskliknu vojnik i najedanput se prekide ova uzbuna, sve se umiri, a i Mehmed-efendija se raskrpi s vođom. Sad je svršeno, nije više trebalo ni prijetnje ni grožnje; sad treba samo dukate primiti.

Mehmed-efendija je u taj čas klonuo, poražen, što mu se majka ovako zaletjela. Naslućivao je da će ih progonit i kad im oduzmu sve, jer su ih vara-

li. Međutim je mati bacila pred vođu svoju ječermu od tanka platna, u kojoj je bio zašiven njen nakit, dvije ogrlice dukata, starih jigrmiluka, što ih je čuvala za snahe svojih mlađih sinova. Vođa podiže haljinče i napipa u njem novac. Brzo ispara platno, izvadi dukate, pa ih sasu u džep. U to je žena Mehmed-efendijina skinula s vrata ogrlicu svoju i fes s potkitom rubija i bacila na tle pred vojnika. Možda se na onom prvom moglo i razminut, ali žena sirota nije znala drugo nego da se da što se ima.

Dok je vođa primao dukate i ne gledajući kakovi su, ni da li ih je baš stotina, dotle je onaj u šalu ispao pred kuću u mrak i zadržao se nekoliko časaka. Mehmed-efendiji je uopće bilo zagonetno oni istrkivanje onog vojnika, pa je baš u tom odmah nazreo ono pravo zlo; ili je pred kućom neko ko je doveo njiha amo, ko je dakle svemu začetnik, ili su vojnici u bojazni, da ih ko ne zateče u ovom njihovu djelu. Vojnik se povrati i izmijeni sa starješinom nekoliko riječi. Zatim će ovaj dosta hladno i ozbiljno:

– Evo, ženskinje se odužile, sad dajte vi muškarci!

Kad to vođa izusti, oko Mehmed-efendije se kuća okrenu. Sad mu je bilo jasno, sad je vidio da tom zlu izlaza nema. Tražili su prije sto dukata, a sad, sad kad im oduzeše sve, sad iskrenuše na drugo. On sav poražen, jedva odvrati:

– To je sve, što smo imali!

– Nije istina! – usplamti vođa. – I za ovo ste nas htjeli prevariti. Novce ovamo!

Mehmed-efendija šuti.

– Hoćete l' dati? Nećete? Dobro! – zaključi on bez daljeg natezanja i okrenu se vojnicima da im da zapovijed.

Mehmed-efendija je sad nazreo pravo zlo. Znao je da oni nijesu imali te zapovijedi da ih opljačkaju, znao je da se sad ti razbojnici boje i sebi, pa da će sad gledat da uguše sve što bi im moglo odati trag djelu njihovu. U ovom odlučnom času, kad je smrt lebdila pred očima, sjeti se on nečega i upotrebi onaj trenutak, dok su vojnici skidali puške s ramena i punili ih, pa šapne svojim da bježe u sobu, kojoj su gotovo pred pragom stajali. I u jedan čas sve četvero njiha zamače u sobu, da vojnici još ne bijahu ni naperili pušaka.

Svi zapadoše za vrata da ih zatvore, a vođa gnjevan i u divljem bijesu da mu žrtve tako ispred oka umaknu, navali za njima. Nastade strava, nasta boj, za ona vrata, koja jedni hoće da zatvore, a drugi da provale. Troje je čeljadi zapalo za vrata i bilo je u tom kobnom času, sasvim pri sebi: ako se vrata zatvore, da su se i oteli iz čeljusti gorke smrti. Mati je stajala nasred sobe, jaukala, kršila prste držeći uvijek unuče svoje u naručju.

Vojnici su vidjeli da će na taj način svašta biti, pošto im je gotovo jednaka protivna snaga. Stoga je jedan, onaj u šalu, navalio na vrata uz onu dvojicu, koji su tobož tiskali vrata, al' i htjeli i ne htjeli, a vođa se izmakao nasred kuće i uperio pušku svoju na onaj otvor, koji je svakog časa bivao manji i veći. U tom bi času, kad bi se vrata bolje otvorila, pokušao on da se uvuče silom u sobu pa bi unio čitavu lijevu ruku i rame; al' onda bi ovi iznutra navalili takom snagom da bi njemu pritužilo i on se opet povukô natrag.

Napošljetku on se opet izmače nasred kuće i naperi pušku na onaj otvor. Vrata su škripala, skoro da se izvale, kad najedanput puška kô grom kroz onaj otvor, a mati se Mehmed-efendijina sruši zajedno s unučetom na pod do samih vrata. Dim zaguši, barut zaudari. U tom očajnom času, kad život visi o koncu, kad smrti u oči gledaš, u tom se času majka sjeća čeda svog. Žena Mehmed-efendijina ostavi vrata i pritrka svekrvi da joj iz naručja uzme čedo svoje da vidi je li joj živo. Opet planu puška, sad na nju, al' ona se diže zajedno s djetetom, pa opet za vrata.

Sinovi se bore i u isti čas gledaju majku svoju, ogrezlu u krvi. Trenutak kom nema vječne zaboravi, čas tužan, gorak, očajan, kad nevina žrtva okrutne zvijeri gleda u krvave čeljusti njene, a ona... savladana za čas divljim bijesom udiše novu snagu da novom silom navali na plijen svoj. Pravedni gnjev slio se s očajnom tugom, ulio je braći nove snage i taj čas bi oni bacili se za vrat ubojici majke svoje i krvniku svom da ih ne opominjaše gorak plač troje čeljadi, koje je za njima tugovalo zdravo, još netaknuto. To im podade nove snage i oni navale na vrata takom silom, da evo... samo, samo malo još pa će ih zatvorit; al' u taj čas, da im se to zapriječi, promoli puška s bocom između vrata i dovratka. Stariji brat prihvati za bôcu, da je otme il' da slomi, kad odaše puška, a njegova ruka klonu, ranjena.

– Oh! – izmače se Mehmed-efendiji težak uzdah. Puške nestade, a vrata se pritvoriše.

Ključanicu! – viknu Alija, al' u taj tren odjeknu puška kroz vrata, no nikog ne pogodi.

Kad se vrata potpuno zatvoriše i zaključaše, u sobi, a i u kući zavlada grobna tišina.

XXVI

Nekoliko časaka stajali oni izvan sebe, blijedi, izgubljeni. Poslije one silne borbe, oni odahnuli, al' jak dojam ovog gorkog časa, ove smrtne borbe,

zahvatio ih je tek sad potpuno, i oni pali u neku polutamu, pa se odatle istom osvješćivali, spoznavali šta se sve zbilo oko njih.

U prvi mah pomislili da će dušman čekat na vratima pa da iznova navali. Zato privukoše oba sanduka za vrata. Da ih ne bi dohvatio pri svjetlu s obližnjeg brežuljka kroz prozore, digoše prostirku i zastrše ih. Sad tek pristupiše mrtvoj majci, koja kanda ni živa na zemlju nije pala, okrenuše je, a svjema se svrnuše suze u ovom gorkom času nad izgubljenom majkom. U Mehmed-efendije šibala krv iz ruke, a rana bila još vruća, pa čovjek još ne osjeća boli. Zaviše mu ruku.

Sve su to obavili za nekoliko časaka, a još uvijek u smrtnom strahu da otkle ne zapuca ili da će najedanput kuća planuti. Svaki čas osluškivali, al' svud mir, svud tišina, ni ljudskog glasa, ni topota, ni pijetla da zapjeva...

Sad se malo smiriše. Posjedali jedno uz drugo i šutili – čekali još uvijek nekakva svršetka ne vjerujući, da će se na tom razminut. Iz časa u čas oporavljali se oni od onog straha, užasa, i oni sad bistrije razmišljali o svom kobnom događaju. Sad im se one slike redom prikazivale, a oni se zgražali nad njima šta sve pretrpješe. Uto su počeli i govorit, šaptat po koju riječ.

Sat po prilici kako se zatvoriše, oni su već bili slobodniji, bili su sasvim pri sebi, no još uvijek u strahu da ih neprijatelj čeka pred sobnim vratima. Napolju nigdje ni glasa kakva ni šušnja; izgledalo im kao da je sav svijet pomrô. Tako su presjedili do zore.

U neko se doba Alija primakao prozoru i opazio, da se dobro razvidnilo. Sad nastane između njih dogovor: šta će činit, valja majku sahranit, a Mehmed-efendiju osim toga opominjala rana da

valja potražiti liječnika. Uz to je tvrdo odlučio da događaj prijavi zapovjedniku u Maglaju i da se ne prolazi dok se krivci ne iznađu. Danje je svjetlo već i kroz zastore prodiralo u sobu pa Mehmed-efendija ustade, da će k vratima, al' mu žena zakrči put.

– Ako Boga znaš! – zakrši ona prstima.

– Šta je? – u čudu će on.

– Ne otvaraj! More bit da nas i sad čekaju pred vratima.

Mehmed-efendija nije mogao sklonit ženu da otvore vrata pa je onda zapita:

– Da šta ćemo? Ne možemo ostat cio dan zatvoreni ovdje!

Ona mu ne odgovori na to, al' nije mogla dopustit da se vrata otvore. Najedanput se ona sjeti nečeg:

– Znaš! – veli, – jučer smo poručili po Buljubašićku da nam dođe danas oprat haljine, pa ja je baš sad pogledam.

– Pa?

– Dok ona ne dođe, da ne otvaramo.

– A ako oni budu još i sad u kući, biva da i ona gine zbog nas?

Žena ne odgovori.

– Kako bi bilo da ja njiha viknem odavle, nek ide i sin s njom? – učini Alija. – Svakako će nam trebati.

Mehmed-efendija bi pristao na to, al' nikako ne može da se skloni, bojeći se da i drugi ne nastrada s njiha.

Buljubašićka bijaše siromašna udovica sa svoja tri sina. Imali su kućicu, koja se iz Trnina jedva raspoznavala na protivnoj kosi u prisoju Memišagina brijega. Imali tu nešto bašče i zemlje pa kadgod u Mehmed-efendije bilo kakva potežeg posla,

zovi njiha da pomognu. I Alija nije oklijevao dugo. On odmače zastor, pa kao što bi ih vazda dovikivao, on i sad povika kroz gustu jutarnju maglu:

– O, Smajo!

Tek što je drugi put viknuo, odonuda se ozva glas.

– Dođi i ti s materom amo, imamo posla nešto!

– Eto nas, etôôô! – ozva se onaj.

Uto je njihovo psetance pred pušnicom oćutilo da je čeljad kućna poustajala, pa ono potrča k vratima. To je ove vrlo razgovorilo. Mehmed-efendija je motrio i osluhivao, a psetance uđe u kuću, pa dođe na sobna vrata i poče grepsti nogama. Po tom oni vidješe da u kući nikog nema i otvorište vrata. Zaviriše u drugu sobu, u kiljer, nigdje nikog. Zlikovci su po svoj prilici odmah otišli, čim su se vrata pritvorila.

Kad je došla žena sa sinom nije se mogla dosta načudit gledajući onaj prizor i slušajući šta su sve pretrpjela huda čeljad. Mehmed-efendija ih doskora ostavi kod kuće i djece, a on se zaputi s Alijom u Maglaj da se stvar prijavi. Kako bijaše ramazan, građanstva još nikog ne bijaše u čaršiji; sami vojnici hodali tamo-amo za poslom. Oni se zaputiše Numan-efendiji da potraže u njeg savjeta. Pošto je i onako bilo još rano jutro, kod njega se dugo zadržali i on ih naputio ravno zapovjedniku.

U begovskom konaku, komu zid oplakuje talasasta Bosna, stanovaše tada zapovjednik maglajske posade. Tek što bijaše ustao i odjutrio se kad mu sluga javi da mu žele ući dva turčina. On dade znak i sluga uvede dvojicu braće.

– Što želite? – upita ih zapovjednik umiljato pa najedanput opazi u Mehmed-efendije zavijenu ruku i približi mu se.

Mehmed-efendija mu ukratko ispriča cio događaj. Zapovjednik se čudio pa mu se onda i na licu opažalo koliko ga se to neugodno dojmilo. Pošto je posadio braću, dozvao je slugu i davao mu neke zapovijedi. Doskora unišao k njima kapetan koji je potanje ispitao Mehmed-efendiju o događaju, a za ovim liječnik. Odvedoše Mehmed-efendiju u drugu sobu gdje mu ovaj pregleda i zavi ranu.

– Šta vam se čini, – upitat će poslije toga kapetan, – možete li poznat koga od tih momaka što su bili kod nas?

– Ako ne mognem sviju, – veli Mehmed-efendija, mogu makar jednog.

Tada pođoše svi, i zapovjednik i kapetan na cestu pred konak.

Dok su se gore zadržali, dolje se pred konakom skupila sva vojska i poredala ispred konaka da joj se drugi kraj nije ni vidio. Kad je Mehmed-efendija vidio kako se brzo slegla sva vojska, kad je malo prije vidio, kako se zapovjednici čude i u isto vrijeme žale što se to zbilo, bio je ugodno dirnut. On je znao da on sad pozna sva četiri vojnika pa da ih sviju kazne najtežom kaznom, njemu neće nit mogu povratit matere njegove, ne mogu mu ni rane zacijelit da sakat ne ostane, ne mogu mu izbrisat iz glave onih grozota koje je pretrpio te noći; ali opet, opet... u njemu srce jače kucalo, on gledao, pronicao u svaku crtu lica svakog vojnika, on tražio ubojicu svoje nedužne majke. Vojnici stajali ukočeno, izbačenih prsa, gledali ravno u zapovjednika. No uzalud je Mehmed-efendija doveden na korak pred svakog vojnika, uzalud se zagledao svakom u lice, nema onog žute prosječene brade, zelenih krupnih očiju, koga bi i na pedeset koraka mogao raspoznat. On je njemu zadao najviše jada i muke, a oni drugi, kako su došli, činilo se njemu,

jedino pokoravajući se njegovoj okrutnoj volji, oni drugi su bili nejasni Mehmed-efendiji, njihove su mu slike sasvim iščezle iz svijesti. Išli tako pomičući korak po korak. I zapovjednik je motrio vojnike, hoće l' se koji možda promijenit u licu, ako ga ovaj pozna, a motrio je u isto doba i Mehmed-efendiju da vidi hoće l' mu poznavanje biti sumnjivo il' odlučno.

Najedanput Mehmed-efendija upre pstom u jednog koji je bio deset koraka od njih.

– Ovaj je! – obazre se on na zapovjednika.

Vojnik je bio zaista onaj isti, krupan momak, one iste brade, onih očiju, sve na dlaku. Kad ga zapovjednik izazva preda se i on poče govorit, Mehmed-efendija je bio sasvim uvjeren da je i glas isti onaj, koji mu se toliko grozio prošle noći.

Vojnika razoružaše i odvedoše pod stražom u konak, a oni odoše dalje. No brzo su stigli na drugi kraj, a da Mehmed-efendija ni jednog više nije prepoznao, mada je viđao sumnjivih lica. Vojska se zatim raziđe i oni krenuše u konak.

Taj se čas povede prva, prethodna istraga. Vojnik je odgovarao na sva pitanja odlučno, smjelo, a priznavao nije ništa. Ko ga nije poznavao, njegove prošlosti i vladanja u vojsci, taj bi s mjesta rekô da je to sve gola potvora na čovjeka prava zdrava. Starješine su ga njegove dobro poznavale, bio je u službi dosta tačan, al' inače drzovit, a osobito pri piću je uprav obijestan. Porijeklom je iz Crne Gore, odakle je prije nekad uskočio, nastanio se negdje u Dalmaciji i tako pao u vojništvo. No sve to nije mogao biti nikakav dokaz da je on baš onaj krivac koji je to počinio, a osobito zapovjedniku bilo nepojmljivo da bi to mogla počiniti četiri vojnika zajedno, koje Mehmed-efendija ni poznat ne može. Zatim uvedoše Mehmed-efendiju, pošto

ovog otpratiše u zatvor, te ga zapovjednik poče potanje ispitivat o vojnicima. Kad reče da je ovaj imao na glavi fes, on odmah naredi da se vojnik dovede, te sâm mu pretraži džepove i – nađe fes, onaj isti. Vojnik reče da je kupio taj fes da ga pošalje kući svojoj kao poklon iz Bosne.

Zapovjednik prekide ovu prvu istragu, a Mehmed-efendiji reče da se nađe tu poslije podne, da će komisija ići u Trnine pa da se dotle ni mati ne ukopa.

Dok se to zbivalo u konaku, gore se cijela kasaba zgražala nad tim događajem. Munjevitom se brzinom rasprostro glas o tom, dvoje gdje se sastajalo kazivalo jedno drugom što se dogodilo u Trninama. Ljudi bili zamišljeni, dirnuti ovom vijesti, a žene lile suze za čestitom Omer-efendinicom, žalile i hudu čeljad, kako ih je dušman mučio. Zato je i pošlo onamo sve što je svojte i komšiluka njihova, da otprati čestitu ženu do hladnog groba, da utješi ožalošćenu braću i ublaži im bolno srce.

Kad je minulo podne, došao je čitav red prvaka vojničkih u Trnine, a pred njima išao Mehmed-efendija. Po želji njihovoj udalji se sva ona čeljad koja je tu došla da se nađe u pomoći, a oni sad uzeše ispitivat Mehmed-efendiju, brata mu i ženu i za pojedine potankosti sinoćnjeg događaja. Razgledali čak i one budže, kud su taneta udarila, izračunalo se da onih oko sto i dvadeset raznih dukata, koje vojnici odnesoše, iznaša preko tri stotine forinti, prisutni liječnik gledao ranu mrtve matere, i sve se to pisalo, svačiji govor, sve na dlaku. Napošljetku rekoše da se mati može sahraniti, a oni krenuše u Maglaj.

Prisutni hodža i hodžinica latili se da spreme mrtvo tijelo a dva brata klonuli, satrveni duhom i tijelom, sjeli u bašči, gledali kô izvan sebe one ljude koji se oko njih kojase. Začas bi im se pričinilo da je to sve puki san, mati da im nije umrla, već zaspala, pa će sad najedanput ustat i s njima zajedno zahvalit Bogu što ih je izbavio one očajnosti. Ali ljudi koji su tuda postajali, te one sprave koje su donesene da se mrtvac sahrani, to im sve rastjerivalo taj prividni san i oni spoznavali šta se zbiva oko njih.

Napošljetku sve je gotovo. Njihovu majku, nedužnu žrtvu eno spustiše u hladni grob. Uistinu je umrla! Da, strovali je eno na prečac zrno puščano, strovali je mržnja, bijes... il' možda nepravedna i kruta osveta...

XXVII

Te večeri skupili se ljudi po običaju u kahvu. Bilo koljeno do koljena, puno, a među njima i Mehmed-efendija. Ljudi bili dirnuti, ožalošćeni s ovog nečuvena događaja, pa šutio svak kô otrovan. Nije ni šala: Mehmed-efendija onaki momak da nastrada, pa mati mu, šta je žena mogla bit kriva kome? Osobito ta kuća, jedna od prvih, prednjačila vazda u kasabi, nikom zla ne mislila, pa na njoj da se to skoli? I oni koji su prije zazirali od suda, prezirali Osmanlije, pa i one naše koji se u sudovima umiješaše među njih, oni sad u Švabi gledali drugog Osmanliju, oni sad gledali Mehmed-efendiju kao žrtvu njihova srtanja u sud, njihova miješanja s tuđincem. I Osmanlije što su kome zlo činile, činile su najprije onim koji su oko njih u blizini njihovoj.

Drugi su nazrijevali u tom početak onih zala za koja je došô Švabo da ih počini, a s tim se strpio

dok se vatra svud ugušila, dok je oružje oduzeo. I tako i jedni i drugi dolazili do zaključka da njima tu nema opstanka, red će najposlije doći svakom tako kao i Mehmed-efendiji.

Dok su oni tako umovali, drugi su raspleli razgovor i nagađali uzroke tom nečuvenom djelu, a da kako i Mehmed-efendiji ublaže tužno srce.

– To je, brate, osveta za Ahmeta! – što je digô pušku na Švabu, – osiječe jedan.

– Otkud bolan! – drugi će. – Zar da se osvećuje materi za sina koji je i nju ucvilio odlaskom svojim, to mi svi znamo.

– Ma doveli ih dukati, ljudi, šta vi govorite! Došli da im otmu ono dukata, a onda htjeli ih poubijati, da ukriju trag svoj, bezbeli, bojeći se sebi.

– Ni jedan nijeste pogodili! – pohiti Avdaga, prvi komšija Mehmed-efendijin koji taj čas prispje na razgovor. – Ja bih, veli, dao glavu svoju da je to nečije tuđe maslo.

Svi svrnuše oči u njeg, a on nastavi.

– Evo, da vam kažem nešto! Kad sam danas pošao u Trnine, udarih odavle kroz Varoš. Ono dvoje Joso i Anđuša sjede pred svojim kućama i razgovaraju preko puta. »Eto, veli, ona, i ne gledajuć u me, i Omer-efendinica bi i prođe, a i sin joj umalo da je osto!« »Šta ćeš«, na to će Joso, »svačija sila za vremena!« a ona dočeka: »I oni su dosta zla počinili.«

– To nije istina, da je sve! Mehmed-efendija da je nekom zlo činio ili kogod njegov? To more reći, ko je izgubio i obraz i pamet!

Mnogog je ozlojedila ova potvora, pa istom sad vidjeli šta može učinit mržnja i obijest; al' koliko god im je to krivo bilo, ipak razmišljajući o Mehmed-efendijinoj prošlosti, o njegovu ocu i njihovu

prijateljstvu s vlasima, sažaljevali ga samo, a Mehmed-efendiji, mjesto da se tuga ublaži, bolilo ga sad dvostruko, jer je i prije iščekivao take prigovore za njihovo prijateljstvo s vlasima, a znao da nikad prijatelj takom nedjelu ne može bit začetnik. Još ni on pod istinu ne zna odakle je to sve poteklo, to će se valjda istragom pronaći; no kad bi i bilo tako, on zna kako nijesu oni jednakih misli i ćudi da tako ni Varošani svi ne mogu biti začetnici toga djela, koje se baš na njegovoj kući skolilo. Ali bilo bi uzalud i ne bi bilo umjesno da on, koji je sve to pretrpio, da on sad ispravlja te misli njihove, ta to bi bilo u očima ljudi braniti dušmana svog.

Sjutri dan je Mehmed-efendija našao čovjeka težaka čestitog Ibriša da dovrši onaj posô u Trninama. Jučer kad mu majku sahraniše, saletješe ga rođaci i komšije, da se odmah »dok su još živi« presele u Maglaj. On ih je poslušao, pa sad nije se mogla ostavit kuća i nedovršen posô, valjalo je nekog najmiti da se osuši bašča. Tog jutra odvede on Ibriša u Trnine, a Alija ostade sa snahom u Maglaju. I oni bili od jučeranjeg dana umorni, a onom žalošću uprav satrveni. Al' zato je sad puna kuća kona, rodica i prijateljica koje su se požurile na žalost Mehmed-efendijinu, da oplaču čestitu Omer-efendinicu, da utješe tužnu čeljad. Sve su se skoro obredale na žalost, a među njima je došla i Ajiša sa svojom majkom. Alija je mimogred vidio i odmah je opazio kako se za ono kratko vrijeme silno promijenila. Nešto je sirota promakla kô da je bolovala, a oči joj podbuhle od silna plača. Jadnica čula je sumnjivu vijest za Ahmeta, da je poginuo; no trebao se kogod našalit da ona pod istinu primi. Nije mogla ni imala zgode da kogagod upita za Ahmeta.

Žene su sjedile u jednoj sobi a u drugoj Alija s Mustafom i još nekoliko dječaka iz komšiluka. I djeca su bila dirnuta ovom žalošću, pa se tu sad nije veselilo i zabavljalo kao obično, već svi šutili, a samo Alija tugaljivo pričao doživljaje one kobne noći. Najedanput oćutiše oni topot konjskih kopita u avliji. Alija brzo istrka na avliju. Pred kućom je stajao njihov Lazar, a za njim konj pod tovarom.

Kako je čestiti Lazar bio čovjek lijepe ćudi, odan svom gospodaru, tako je i taj tovar, što ga dotjerao, bio prva tretina od kmeta agi nakon ove promjene dviju vlada. Dotle su izdolazili seljaci iz najudaljenijih sela u Maglaj, vidjeli vojsku, ovu promjenu, pa kako niko ništa ne reče za tretinu da se i nadalje daje ili ne daje, a bijaše usto ljudi koji napuniše seljacima uši da ova promjena i nije ništa drugo nego da se svak izravna, to seljaci jednim mahom i postaše svoji gospodari, a age se ne usudiše po svoju tretinu. Ali Lazar to ništa nije čuo, on je svoje age ljubio i štovao, a u ovo doba godine znao da se u njihovu ambaru staro izmaklo, a novo ne prispjelo, pa natovario nove šenice i dotjerao svom agi. Sve je selo graknulo na njeg, grdili ga i psovali, al' on i ne obazirući se zamače za svojim konjčetom u Maglaj.

Kad otovari šenicu, izvuče iz svog torbaka nekakav svežnjić, pa ga pruži Aliji, obzirući se okolo da ga ko ne opazi.

– Jedan seljak, koji je bio s Ahmetom u boju – prošapta Lazar, – šalje vam ovo nešto Ahmetovo, da znate da je odista poginuo.

Siromah Alija još ni iz daleka ne bijaše zaboravio majke svoje, još se ni oporavio nije od onih strahota, koje su pretrpjeli one večeri, a evo sad

tužne istine za brata, evo nove tuge da je i njeg izgubio.

Odnese svežnjić u kuću i predade ga snahi. Sve su prisutne žene pustile suze i oplakivale ovu trostruku žalost, što se zbila u ovoj kući. U svežnjiću bijaše Ahmetova hamajlija koju je vazda nosio uza se i učio kad bi dopro, a usto nova, nepoharana čevra. Sve su žene plakale, a u čudu gledale čevru, a i Ajiša bila potresena ovim glasom. Al' kad ona, suzna oka, smotri i poznade svoju čevru, koju na rastanku dade svom dragom – nesuđenom, srce joj se potrese, krv navali u glavu; ona ciknu i klonu za majku svoju...

Žene su potpuno razumjele hudu Ajišu, pa još većma plakale, a ona slomljena, satrvena, grudi joj nešto stisnulo, pa se začas razabrala i pozvala majku da idu kući...

U to doba, kad se i Mehmed-efendija povratio iz Trnina, išao čaršijom vojnik i gdje bi koga sreo, pitao za kuću Mehmed-efendijinu. Ljudi se snebivali od čuda. »Bud su ga, veli, onako ucvilili, šta hoće opet od njeg?« Al' niko se ne usudi da pita vojnika zašto traži Mehmed-efendiju.

Mehmed-efendija se povratio iz Trnina, tek da sad odahne, kad ga snađe nova žalost: smotri bratovu hamajliju. Dakle je u istinu poginuo! jecao on pod utiskom ovog tužna, istinita glasa. Sad mu se podvostručila ona tuga, žalost za majkom i bratom poklopila ga, srce mu cijepala.

U taj je čas pokucao vojnik na njihovim vratima, Mehmed-efendiju obuze nova briga, al' brzo mu odlahnu kad ču: kako ga pozivaju dolje u begovsku kuću gdje je bio vojnički sud. On je znao da će se sad povest istraga, pa ga to malo i utješilo. On se doskora zaputi s bratom i ženom dolje u

sud, a ljudi po čaršiji šaptali s uha na uho i gledali pusta jada od prava momka.

Povratiše se tek u podne i rekoše, da je dotle ispitan samo Mehmed-efendija, koliko se pomno vodi istraga. Tako su oni iz dana u dan odlazili punih dvadeset dana, a nikad da se sukobe s ubojicom il' da saznaju: da li je priznao čin i prokazao drugove svoje.

XXVIII

Ajišu je teško potresô onaj čas kad je smotrila Ahmetovu čevru. Ona nijema čevra donese joj crn, al' istinit glas o Ahmetu da je zbilja poginuo. Njezina cijela duša, sve nježno biće njeno bijaše satrveno pod utiskom silna čustva, teške tuge. U prvi mah provodila vrijeme u plaču, u tuzi, misao joj bila zaokupljena samo za Ahmeta. Njega nema više, on je uistinu poginuo i ona samo lije suze, suši se. Jedina huda mati znala za tugu kćerinu, pa samo lebdila nad njom, strahovala. Kako da ju utješi, šta da joj govori kad onoj tuzi utjehe nema! I njiha dvije tako tugovale. Ajiše čisto nestajalo, ona venula kô nježan cvijetak na žarkom suncu. No majka se ipak nadala, tješila kćer, samo da ju kakogod razgovori, da tugu ublaži.

I Mustafa je bio tužan sa sestre svoje. On je nju volio, jer je ona njeg ljubila, pa se čisto njena tuga dojimala njeg da bi i on bio sjetan u nju gledajući. Jedini Muharemaga za to nije znao. Ta on je i onako vazda bio svoje ćudi, malo govorio, a osobito djeci svojoj; a kako još pregrmiše ovi događaji, on posve nekako prevrnuo. Kod kuće vazda šutio, a vrijeme najviše provodio u čaršiji, u kahvi.

Mehmed-efendijin je događaj davao dosta povoda da se u kahvi naklapa koješta što bi čovjeka

samo ogorčit moglo. Onaj silni promet u čaršiji nekako je prinukao mnoge da se late kakva bilo posla, a u kahvi bi onda ostali samo oni koji nijesu marili da što steknu, oni se većma brinuli o tom: šta će bit od svega ovog, što se evo još i sad kuha. Puška je prestala u okolici, a koliko se moglo čut, i u svoj Bosni. Svi su krajevi zauzeti pa se sad moglo svašta nagađat o onom, zašto je došla uopće austrijska vojska. Jedni ipak očekivali da Švabe istom nestane jednog dana; drugi govorili da je došao na tri godine; ali Mehmed-efendijin događaj kazivao im da su došli da izvrše ono što Osmanlije nijesu mogle – da nas unište. A kakva ti je razlika između Osmanlije i Švabe? Nikakva! Oni idu na zlo, oni rade nama o glavi, pa bili mi uz njih uza sud ili ne bili. Tako bi se oni daleko zaveli.

Baš u te dane išlo je jedno odjelenje vojnika čaršijom sa nataknutim bodama, znak da nekog vode il' idu po koga, ko je pao pod neku sumnju. Ali kolikog iznenađenja, kad ljudi usred vojske smotriše čestitog Ibriša! Bio je siromah prestrašen i zabrinut. Vojnici zakrenuše u grad i odvedoše Ibriša.

Taj mali, novi događaj baci svijet u brigu. Niko nije mogao ni pomislit da je Ibriš čemu kriv; to je on nastradao s onih nesretnih Trnina, u kojim je za hatur Mehmed-efendije otišao da onaj posao dovrši. Najgore je bilo Mehmed-efendiji. Djeca Ibriševa dotrčala plačući, cvilila Mehmed-efendiji: što im unesreći oca, što ga posla u onu kobnu kuću da i on zaglavi kô što su i oni. Njemu je bilo teško, al' se nije mogao odvažit da moli gdjegod il' da pita za Ibriša, jer je to u svezi s njim, njegovim imenom, posjedom; strahovao da spomene ono ime kojim se nazivalo njegovo selište i kuća nad kojim, kako mu se sad čini, vije se crn oblak i hoće da uništi i nju i sve što je u njoj. Začas bi ga obuzele misli, pa bi posumnjao u samu pravicu nove vlade, al' bi se brzo povratio i sam sebe uvjeravao da će se to sve po vremenu raščistiti, da će on ostat čist i prav kô što je i jest, a krivci izaći crna obraza. Možda je to sve zbog Ahmeta? Ne, to on ne može da vjeruje. Ta bilo ih je još, koji su digli pušku, al' su ili izginuli ili zarobljeni i poslani nekud u sužanjstvo, dakle svi su okajali tu svoju neposlušnost, što se po zapovijedi stare vlade ne pokoriše novoj. No šta on i njegova kuća ima da okaje, što je on ikad ikom skrivio? To ga je peklo i mučilo, al' ipak nadao se, pogledao da pravica izbije na srijedu.

Minu podne, pa i mrak pade, a Ibriša nema iz grada. Sjutri dan odvaži se jedan brat njegov pa ode u grad da pita za njeg: šta je skrivio; ali mu se straža ne dade ni približit. »Da nije nešto skrivio«, – veli mu jedan vojnik, – »ne bi ga ni zatvorili. Ti mu ne možeš ništa pomoći, pustit će ga valjda!«

Trnine opet ostaše puste. Mehmed-efendija nije ni mislio da bi mogao naći koga ko bi mu dovršio onaj posô. Kako je svijet zazreo, čini mu se, kad bi ih kome poklonio da ne bi mogao naći mušterije. No bilo je ipak ljudi koji nijesu tako mislili. Sijedi je Mustafa Dikedžija tvrdo vjerovao da se prije smrti ne može umrijeti, pa se stoga on ponudi Mehmed-efendiji da dovrši posô. I sad opet nastao razgovor u kahvi, nagađalo se, al' se na kraju svodilo sve na jedno da će red doći svakom kô što je eto Mehmed-efendijinoj kući.

Četrnaesti dan pustiše Ibriša. Kad je po mišljenju svoje braće umakao očitoj smrti i povratio se djeci svojoj, obasulo ga stotinu pitanja, šta je skrivio, zašto ga zatvoriše?

– Zatvori me vlaše jedno! – odahô on uzrujan. Sve otvorilo oči i zinulo slušat, a on pripovijedao.

– Prije na dan nego će me zatvorit, vidim ja onog Đuricu Anđušina, gdje nešto koliši oko Trnina. Hajde, mislim ja, traži krave šta li. Kad evo ti drugo jutro kumpanije vojnika i ono pred njima, uprav k meni u bašču. »U tebe«, veli im starješina, »ima oružja«. – »Nema«, ja ću. »Ja sam predô svoje oružje«. Oni se obazreše na Đuricu, a ono zaklikti: »Ima, ima, eno gore u živici«. Svi pođosmo gore, a ono nas zbilja navede i mi nađosmo dvije puške i sablju.

– Ko da ih je ono podmetnulo! – prekide ga jedan.

– Uzalud moje zatezanje, uzalud zakletva; mene spratiše četrnaest dana u grad!

Ljudi se tome čudili, u mnogom kipjela krv od srdžbe na ovu podlost; al' se mnogom i rasvijetlilo, sad vidjeli odakle potječe ono zlo koje su pretrpjeli i koje i sad trpe. Govorilo se o tom zadugo, a bilo svakakvih misli. Jedni su gledali sve zlo u ono nekoliko varoških kućica, a drugi, među kojima je bio i Muharemaga, mislili da je to samo početak onog zašto je došla nova vojska, da se biva trijebe turci. Stoga zamišljali da njima tu nema opstanka i osjećali se u svom domu nekako privremeno. No još je silan promet, velika vojska prolazi, druga dolazi, još se ništa nije oporavilo od one promjene vlada, pa nekako niko nije mogô odlučiti da poduzme što ozbiljnije, a pogotovo selenje preko granice.

No dobar dio građanstva nije imao kad ni da razmišlja o tim stvarima. Mnogi je svijet prolazio uz Bosnu, noćivao tu, a da se i ne broje oni silni radnici koji su tu gradili vojničke barake, staje, razni drugi trgovci i silna vojska. Trošilo se sve, a pod dobru cijenu. Istom opaziš jednog dana, a na ravnoj ledini, gdje se nekad djeca igrala, podigla se zgrada, a u njoj puno svijeta, zveka čaša i tanjura, para kô pljeve. Svijet naš, koji nije imao kakva posla, objesi ruke pa hodaj tuda i gledaj šta se radi. Tuda bi se gdjekad kojasio i Alija s Mustafom. Njiha dva bili uvijek zajedno, razgledali ona strana lica, novotarije kojekakve, a bilo bi tu svašta, što bi njih zanimat moglo. Tako Alija pomalo zaboravljao onu tugu svoju, oni bili veseli što se opet sastali, a Mustafa, kad bi se kući povratio, snuždio bi se vidjevši sestru, još uvijek sjetnu i tužnu.

Onih nekoliko dana majka je lebdila nad svojom kćeri. Na silne majčine riječi i razgovore, kojim je htjela da joj utješi srce, ona se naoči otresala tuge i ponešto se laćala posla; al' sve radila s uzdahom, vazda sjetna, nujna. Jedne večeri tugovala ona zatvorivši se u svoju sobicu, a tu najvoljela provodit vrijeme, jer je bila sama. Čitava joj se prošlost nizala u pameti pa bi joj se i nehotice oči svrnule na prozor gdje je razgovarala s Ahmetom, gdje se zadnji put rastali. Zaplivala u prošlost, pretitrala sve u svojim mislima koje bi je onda dovele do najnovijih događaja, a tu bi onda srce njeno jače zalupalo, ona bi sva pretrnula, pa... onda opet uzdah, suze. Tada bi joj se naplele one njene sanjarije, one slatke nade u budućnost, kako je mislila bit sretna, kako joj Ahmet šaputao onako slatko umiljato; ali... Ahmeta nema više i – sve je svršeno... Ostala je sama ona, a tužna je misao samo veže sa nezaboravnom prošlosti. I ona je plakala, dugo plakala...

Sjutri je dan ustala Ajiša malo vedra lica, kô utješena. Sinoć je tugovala, dugo nije zaspala, bila u nekom polusnu; al' je ipak iza tog okrijepio du-

bok, sladak san. Ustala je nekako bistre duše, srce joj nekako umireno, jer – živo joj još lebdi pred očima slika: ona je na snu vidjela svog Ahmeta. On joj se kô smilovao, došao da je utješi. Bože! kao sad da ga gleda, lijep, umiljat, a zaklinjao joj se da mu je ona jedina na srcu, da je zaboravit neće nikad – do vijeka. I ona je to njemu rekla; i ona se njemu zaklela da ga neće zaboravit, da mu se neće iznevjerit, rekla mu da će ga čekat dok je živa.

Ah! Eto, na snu mu rekla što i na javi misli, osjeća, da ga ne može zaboravit, da je samo njegova i ničija više, kao što se i on njoj zakleo. I ona se u taj mah trznula kao da se sjetila nečeg. On je zbilja eto održô svoju riječ, on je zaista poginuo, ostao njoj vjeran... A ona? Uzdahla, zaklela se i sad da ga zaboravit neće, da će mu ostat vjerna, da joj je na srcu samo on – jedini... a bistra suza i dubok uzdah bijahu svjedoci tih riječi...

XXIX

Mehmed-efendija je redovito išao na preslušanje, a s njim i žena mu i brat, pa kad im jednog dana rekoše da je istraga svršena, sve izvali oči šta će sad bit od ubojice njihova. Dan po dan i mjesec prođe, a glasa nikakva. Ubojicu njihova često viđali kad bi ga pratila straža, čitava ga već kasaba znala, a on vatrenim očima sijevao na sve strane. Najedanput rekoše da su ga otpratila četiri vojnika s bodama, prevezli se s njim i sjeli u kola, pa niz Bosnu. Odveli ga nekud u veliku kaznionu, rekoše jedni, a drugi opet: kako hoće tamo negdje da ga pogube. Mehmed-efendija je još uvijek čekao osude, a čekali su to i mnogi drugi, kojih se to nije ticalo. Pa i sami Muharemaga, koji je klonio glavu od ove kuće, i on nestrpljivo očekivao osude. Ako krivac ne plati životom toga svog čina, govorio njemu njegov prijatelj Salihaga, onda se vidi da je poslan od same vojske.

Dan po dan, ništa. Od ubojice nikakva glasa. Tada ljudi istom uzeli zlo na oko. Sad istom nazrijevali šta ih čeka sviju, pa se počelo pogovarat o seobi, da ovdje nije stanka. Jedino Numan-efendija uvjeravao ljude da je to još ratno doba, a u drugu ruku, veli, da nije bilo ni dovoljno dokaza da se krivac osudi. Ali ga oni nijesu slušali, jer znali da je i on vazda bio uz Osmanlije, uza sud, pa je i sad uza Švabe. I Mehmed-efendija je kô i otac mu uvijek u sudu, a osim toga šuruje s vlasima, pa eto šta uradiše od njeg! To su oni mislili, a nijesu htjeli da mu to reknu, da mu uvećaju tugu na srcu. Tako se provodilo vrijeme i neprestano govorilo o Mehmed-efendijinoj istrazi, pa onda svodilo sve na jedno: da se ovdje ostat ne može. Osobito bacilo ljude u brigu i neko ogorčenje kad opaziše kako neki varošani uprav počeli prkosit za onog ubojicu, što ga odvedoše, a ne pogubiše, kako se to mislilo. Oni se još nijesu zapravo ni rastrijeznili od one radosti koja ih obuze dolaskom nove vojske, pa sad hodali čaršijom i očito prkosili, izazivali ljude da im tako povećaju ogorčenje. Društvo, u kom se nalazio Muharemaga, opominjalo sve oko sebe da vide kako se Varošani osvećuju, pa sad nek opet srće ko hoće i u sud i sa Švabama nek se drži kô i s Osmanlijom, i s vlasima nek se prijatelji, al' nek sad vidi kako oni i prijateljstvo uzvraćaju. To je Mehmed-efendija znao, makar da to njemu u oči nijesu govorili, pa ga to bolilo; al' uvijek se nadô, uvijek pogledô da pravica pobijedi.

I Muharemaga bi napunio uši u kahvi, pa dolazio kući nekako ogorčen, mučaljiv. On je od prvog dana krivio Osmanlije, prezirao od uvijek one naše ulizice Osmanlijama, a sad nekako sažaljavajući osuđivao Mehmed-efendiju, koji je preko tog i s vlasima šurovô, pa ga sad sve najedanput stiglo. I to je on jedan put rekao ženi svojoj, koja je gotovo svako jutro kad bi kahvu pili, žalila čestitu Omer-efendinicu i njene sinove. On nije mogao trpjeti dalje, rekao je da ih je i njemu žao, ali da se nikom nije sviđalo ono njihovo prijateljstvo s vlasima.

Te su riječi Ajiši srce cijepale. Ona nije znala ništa drugo nego žalit nesuđenu svekrvu svoju, majku Ahmetovu, žalila cijelu kuću, a nije znala da je to tako zlo, što su oni činili. Ona je od to doba još većma žalila čitavu onu kuću.

Majka je tako govorila s Ajišom a radovala se, što joj se činilo da joj se kći oporavlja od one tuge. U zadnje vrijeme počela je i izvodit sa sobom kojekuda u komšiluk, gdje bi bilo još djevojaka; al' Ajiša se nekako ustezala od hodnje. Ona najvoljela kod kuće, zabavljala se vazda poslom. Kad bi se Mustafa povratio kući, ona bi se s njim ugodno razgovarala, pitala kud je hodao, šta je vidio, a on joj pripovijedao, kitio, šta je sve mogao vidjet toga dana. I Mustafa njoj bio ugodan razgovor, ona ga volila i brinula se sad više za njeg, gotovo više neg mati mu.

Tih dana Mustafa bi se dugo zadržao kod Alije. Jednog jutra pošli njih dva tu u komšiluk, gdje su bili vojnici u jednoj kući, pa se svako jutro vježbali u širokoj avliji. Vojnici vidjeli, kako to dječake zanima, pa i njih veselilo i javljali im se. Jedan razgovarao s njima koješta, pa ih napošljetku pitao da

li uče što, znaju li pisati. I oni mu oba napisali svoja imena, kako su još u ruždiji naučili al' vojnik ni slovca jednog da pročita. Kad on vidi da je to turski, on brzo skoči i donese im knjigu, iz koje će oni naučit njihovo pismo. Oba uskliknuše od časovita uzbuđenja. Naučit njihovo pismo! to je bilo za njih zamamljivo i lebdilo im pred očima.

Listali knjigu, zavirivali u svaki red, u svaku riječ, htjeli nekako na silu da prodru u sadržaj njen, da časovito riješe tajnu koja se krila u mrtvim slovima. Vojnik otvori knjigu i poče im kazivat slova, a oni pod svakim napisali turski. I oni oba odnijeli knjigu Alijinoj kući gdje su mogli bit sigurni da ih niko ne pometa. Išli putem, ta poskakivali od nekog ushićenja, a trnuli i zazirali od svakog kao da će im ko otet ovu radost, kô da će ih ko preteći u tom. Ta naučit njihovo pismo, moći se onda svakom pohvalit, to je njiha zanijelo!

I učili su slovo po slovo, a od silne radosti ne vjerovali sami sebi da pravo čitaju, tražili ta slova na drugim stranicama, da ih poznaju, pa onda pokušavali, da ih i napišu. A koliko veselja za njih kad oprezno nabadajuć slovo po slovo pročitaše prvu riječ! U isti čas i radost i iznenađenje! Nekoliko časaka gledali jedan u drugog od silne radosti, onda opet listaj i traži, da još koju riječ sastave. Kad god bi začuli u drugoj sobi govor il' tutanj kakav, munjevitom bi brzinom turili knjižicu pod jastuk. Nijesu mogli unaprijed znati šta bi im stariji rekli; al' znali su toliko da uče »švapsku« jaziju, pa krili to kô zmija noge. Ako bi im to oni i odobrili, bolje je da saznaju poslije kad oni nauče bar ono dokle je vojnik zabilježio.

Sjutri dan otišli su svom vojniku – učitelju i kazali mu dokle su naučili. On se čudio, a i radovao što dječaci tako napreduju. On im iskaziva slova

do kraja, a oni se taj dan zapute u polje i tamo su učili cio dan bez prekidanja. Pred večer su znali napisati svaki svoje ime, a slijedećeg dana reče im učitelj da su naučili sva slova, a dalje da ni on ne zna.

Od to doba češće se sastajali, već čitavu knjižicu pročitali, pisali koješta i šarali, pa sad zaprli, jer nemaju šta da čitaju, ne znaju šta da pišu. No oni ipak provodili tako vrijeme u zajednici, sad se sjetili i svojih ruždanskih knjiga, pa sravnjavali ova dva pisma, a lica bi im zasjala od silna veselja kad pomisle: rijetki su njihovi vršnjaci koji i jedno pismo znaju, a oni – dva.

I Alija nije mogao održat da se kome ne pohvali. On se već odavna upoznao sa slugom nekakva gospodina što je tu u komšiluku mlijeko kupovô. Sluga se čudio dječaku kako je brzo naučio, pa to kazivao kod kuće svom gospodinu. Kad je drugo jutro došao po mlijeko, donio je Aliji od svog gospodina lijepu knjigu, punu priča i pjesama. Tim su se njiha dva zabavljala.

XXX

Kasna je jesen. Snijega još nema, al' zemlja smrzla, zrak suh i oštar. Mehmed-efendija hodao još zavijene ruke, radit što i da je htio, ne bi mogao. Liječnici mu kazali da će ostat malo sakate ruke, a da treba da se čuva studeni. Zato on rjeđe izlazio iz kuće, a tu bi mu se često navratili prijatelji, Numan-efendija, Avdaga i drugi. Kad bi izašao koji put u čaršiju, sretao po čitave hrpe vojnika, a oni šeću od dućana do dućana. Kad bi Mehmed-efendija mitio mimo njih, čuo bi mnogi put njihov razgovor:

– Vidiš! – rekao bi koji vojnik družini. – Ovome je turčinu Crnogorac ubio mater!

– I njega eno ranio! – drugi bi dodao.

– Lopov! – grdili vojnici.

– Šta mu je žena kriva?

To bi Mehmed-efendiju razgovorilo, kad bi vidio kako i vojnici preziru krivca i ubojicu njihova. No vojnici su to zaista činili s dvostrukim razlogom, što je on, vojnik, pucao na žensku glavu, a u drugu ruku ionako ga prezirali, dok je još u vojsci bio, pa se čak oveselili kad ga zatvoriše. Osobito njegovo odjeljenje, kom je on bio vodnik, strepilo od njeg. Bio je u službi tačan i strog, al' inače u privatnom životu opak i obijestan. Zato su ga i izbjegavali svud, nigdje nije bilo vojnika u krčmi, gdje bi on bio.

To bi Mehmed-efendiju utješilo; to toliko bi on saznao za ubojicu njihova, a inače nit izbijao glas o osudi, nit se on usuđivao da pita gdjegod.

Jednog dana dođe k njemu jedan sin Buljubašićkin i opomene ga da onu ogradu u Trninama skloni kud, jer da je zimno doba: mogla bi se raznijet kô i svake godine. Mehmed-efendija saslušao momka, al' bi volio da mu se nikako ne govori o Trninama. To je ime dozivalo njemu tužne uspomene u pamet a on na silu htio da to zaboravi. Al' odreći se svog dobra, okrenut od njeg glavu, to se opet nije moglo. I on napošljetku najmi tri konja da sjutri dan prenesu ogradu.

Ranim jutrom zaputio se Alija s kiridžijama u Trnine. Magla se istom bijaše rastupila, a iza brda pojavilo crvenkasto jesensko sunce, kad oni zaokrenuše kroz Varoš, gdje je još sve spavalo. Kad bijahu nadomak Varoši, nikoše im pred očima Trnine sa golom baščom iz koje viri krov kućni. Alija je to sve preletio jednim mahom, a misli mu se

svrnuše na nedavnu prošlost. No ne dade mu se dugo razmišljat jer je opazio gore nešto što ga vrlo iznenadi. On je tobože uza se nosio ključ kućni, da tom prilikom i kuću obiđe, a taj čas eno iz kuće se vije dim, kao da ima neko u njoj. Kad je i kiridžije upozorio na to, oni svi iznenađeni pohite i doskora se mašiše Trinina, pa se žurili uz brdo tvrdom ledinom.

Stigoše pod bašču, al' sve pusto. Iz kuće je sukljao tanak dim, no oni već čuli i prasak vatre. Ne časeći časa jurnuše kroz bašču, kad se svi zapanjiše od čuda. Đurica, sin Anđušin iz Varoša, provalio duvar kućni, pa u njem naložio vatru; i sad se izmakô, pa gleda kako šeper puca. Kad njiha smotri, stišće iznad kuće onamo prama gaju, koliko ga noge nose. Čas-dva, oni se izgubili. Dva momka i Alija htjeli sad da se natisnu za vlašetom da ga pitaju: što podbaci vatru pod tuđi krov, al nije bilo vremena, plamen skoro da obuhvati sav duvar, a prihvati li krova, kuća je onda u plamenu. Šta će? Za kućom je bilo vreoce odakle se voda nosila, suda nigdje, pa se kiridžije latiše kapa svojih, te nosi i pljuskaj vodu u duvar, i tako ugasiše vatru.

Alija se požuri kući da javi bratu taj događaj. Mehmed-efendiju to nije samo iznenadilo, već ga čak dirnulo, porazilo, da mu je teška nekakva tuga srce stegla. Htjela se dakle njegova kuća da pretvori u pepeo, krivac je viđen, zatečen na djelu; sve je bilo jasno. Obuzelo ga neko tugaljivo ogorčenje, misli ga salijetale i dovodile u sklad sve, što je pretrpio one kobne noći, ono okrivljenje Ibriševo, pa sad ovaj palež kućni. On znao da se ljut dušman krije za onim djetetom, Đuricom, ta prstom bi mogô uprijet u njeg, a taj dušmanin ustao da prevrne njegovu kuću, da ga uništi i njeg i sve njegovo...

On vidi da je njegova kuća najviše pretrpjela mimo svu kasabu, no još ga većma bolilo što je vidio onog dušmanina kom on nije ništa skrivio, a koji je ustao na zlo, koji mu se sveti a nema zašto, koji mu o glavi radi...

Mehmed-efendija je uzrastao u očinoj kući, u milju i obilju, bez ikakve brige, a nije se naučio podnosit ni mrka pogleda, ni oštre riječi, već bezbrižno provodio svoju mladost, pa udario i u piće, a da se što bolje zabavi sa društvom svojim. Njegova i onako blaga ćud nije naučila podnosit ni lakših udaraca od onih koje je pretrpio, al' u ono vrijeme tješili ga prijatelji i on se održao da ne potraži kakva oduška svojoj tuzi i tjeskobi. Al' ovaj ga zadnji događaj porazio, nije ni mislio da potraži zaštite dolje u zapovjednika pred kojim je stajao nekoliko puta, a vazda nekako skromniji i satrveniji i od najvećeg krivca. Tog časa nije mogao vjerovat da bi to mogao biti zadnji napadaj na njeg i njegovu kuću, a pošto se sve to zbivalo vazda u Trninama, on brzo stvori odluku makar da ta kuća i zemlja ne mogu bit uzrok njegovoj kakvoj krivnji il' čijoj osveti.

Sjedio dugo i tako sam u sebi razmišljao, pa onda dozvao Aliju i dao mu nekoliko zapovijedi. Alija je doskora otišao u čaršiju, našao telala čaršijskog i poslao kući, a zaputio se onda drugim poslom, što mu je brat naredio. I makar da se potpuno pokoravao bratovoj volji, ipak dugo je oklijevao da uđe kud je poslan. Najedanput ispade odnekle preda nj Avdaga, komšija njihov, pa kad smotri Aliju, nekako zbunjena, saletje ga pitanjem: kud je pošao, šta li traži. Dječak zamotavao, mrsko mu bilo da kaže Avdagi pravu istinu, a ovog poduzimala sve veća sumnja. Napošljetku sazna on od Alije da ga je poslao brat po rakiju, da tim

tobože razbije tugu svoju. Avdaga spopade dječaka za ruku, pa upravi s njim kući njihovoj. Putem on saznade za novi događaj u Trninama, što je i uzrok da je Mehmed-efendija posegnuo za piće.

Avdaga je čovjek od starih ljudi, pun savjeta za mlađe, ali i velik neprijatelj svih novotarija. On se od uvijek dobro pazio s njihovom kućom, a jedino što se njemu njihovo nije sviđalo bijaše ono njihovo potucanje po sudu, kako je on nazivao službu za prijašnje vlade. Kad uđe Mehmed-efendiji, ne bijaše ni sio a zasu raskolačenih očiju:

– Šta ti je, pobogu brate?

Mehmed-efendija tužnim okom pogleda prijatelja, a ni riječi ne izustio. Znao da će Avdaga sad prosut čitavu torbu svojih savjeta koji ne mogu utješit srca njegova.

– Sretoh evo dolje u čaršiji brata ti, – poče opet Avdaga, – pa šćaše u mejhanu! Je si l' ga ti poslao?

Mehmed-efendija šutio.

– Ej moj Mehmed-efendija, ali ti si lud! – naklopi se on. – Vi, mladež današnja, puneći njima kese, a ispijajući njihove čaše i ustovarili ste ih na vrat sami sebi! Ostavi se, bolan, zar se dozvô nijesi! Zar dušmanu kesu punit!

Mehmed-efendiji je bilo gore, tjeskobnije. Nije mogao da mu kaže da on ne pije da njihovu kesu napuni, već da tugu svoju razbije. No znao je to Avdaga i bez njeg, znao je što Mehmed-efendiju taj čas boli pa opet nastavio:

– Bili vam zapalili kuću, je li?

– Jä! – potvrdi on.

– Pa! Tim da im se osvetiš? Kam' sud, što ne tužiš dušmane?

– Neću! Prolazim se svega!

– Ja ih se ne bih prošô! Ovo nije više »ratno doba« Numan-efendijino; pa napošljetku da i jest, ja mislim da se opet ne smije palit tuđe dobro!

Oni uprav u razgovoru, a Numan-efendija upade k njima. Domaćin usta spram prijatelja, a ovaj, tek što sjede, u čudu pogleda u Mehmed-efendiju, pa upita:

– Ma je l' ono istina što ja čuh u čaršiji?

Mehmed-efendija pogleda u njeg, čekajući pitanja.

– Da Trnine prodaješ?

– Jest! – potvrdi on tiho.

Avdaga sad istom zagalami. On nije ni znao da se Trnine već prodaju, a Numan-efendija opet nije znao zašto je Avdaga došao. I tu se sad raspleo razgovor. Oni krivili Mehmed-efendiju što je tako podlegao, da se čak s Trninama rastane. Ta prodati ono selište tako je kao odreći ga se, jer onakog mjesta, a na kućnom pragu, nema u daleku. Osim tog, što će reći i dušmani? Smijat će se! Napošljetku ga svjetovali da dâ Trnine kome u zakup; al' on neće toga, bojao se ne bi rad bio da iko nastrada njegovom krivnjom, na njegovoj zemlji. Oni mu govorili, al' uzalud. Mehmed-efendija se nije dao odvratiti od svoje nakane. Trnine su njemu zadale toliko jada da bi ih se odrekao, rado zaboravio, kad bi mogao. Ali od pića ga ipak prijatelji odvratiše. Duboko su mu se u pamet uvrtile one Avdagine riječi: »Ne, bolan, punit dušmaninu kesu! Tim bi mu pomogo, da ti zada većeg jada, da te upropasti...!«

*

Trnine se prodadoše. Kupi ih Ferhat, onaj težak željeznih ruku, jake mišice, koga nikad zora ne zateče u postelji, a po mraku se vraćao s posla.

Baš odmah prvog jutra zametnu se on sjekirom, kako je vazda običavao ići u njivu, pa okrenu u Trnine. Kad bi kroz varoš, smotrit će pred kućom starca Mitra, oca Arsenova, pa ga pozdravi krupnim svojim glasom da je čuo sav komšiluk. Starac mu se ozva, pa odmah pritače smiješeći se, tek da rekne koju:

– A kud si mi se to podigô sabáile?

Ferhat kao da je to i očekivao, zastade pa odvrati:

– U Trnine!

– A jä zbilja! – dosjeti se starac, – ti si pače kupio Trnine.

– Jesam, ja.

– E, neka, neka, dabogda s ajrom da ti bude!

– Dabogda, stari! – prihvati on.

– Neka, neka, dobro je selište! Ne žali što si dao para!

– I ja mislim! Pa pođoh evo da obiđem malo, da vidim... Valja obilazit svoj zirât, a...

– Treba, treba...

– A ionako, vjere mi, ima svakakva svijeta, a ograda je, kuća je pa...

– Treba, ja kako!

– A ja... – maši se sjekire, – sobom sudim, kad udari ko u moje. Ja dok sam živ, ne dam u svoje, a Švabo ako će mušketat, neka – meni je svakako jedanput mrijet.

Starac se Mitar na silu smiješio i odobravao glavom, tek da bi ujagmio po koju riječ, a Ferhat jednako drobio, a vikao, razlijegalo se. Na to se rastanu.

Te su se riječi brzo raširile po kućama varoškim. Svak je znao Ferhata i svak i nehotice zamišljao onu veliku razliku između njeg i Mehmed-efendije, a svako je čeljade moglo na dan po dvaput vi-

djet Ferhata kad prođe između njihovih kuća i čisto se činilo da im prkosi svojim krupnim i runjavim rukama, jedrom mišicom i teškom sjekirom o ramenu. Od to doba bile mirne i Trnine i njihov gospodar...

XXXI

Nastala zima i duge noći. Promet u čaršiji opadao, nestajalo pomalo one bujice silna stranog svijeta. Obnoć kahve pune, govorilo se o svačem, a najviše o nedavnim događajima. Sad mnogi uviđali da je svaka borba bila uzaludna, al' ih još ima koji misle da se Švabo još nije učvrstio u Bosni. Sad se pričale razne zgodice iz onog vremena, svaki je doživio ponešto što drugi nije, pa se sad tu redalo i kitilo, a sve izazivalo sad užas, sad smijeh; sve su to nedavne uspomene koje će se dugo pričat, i koje svak rado sluša.

I Muharemaga je tu provodio vrijeme, al' on vazda šutio. Ko je bio pun jadikovanja, taj je mogao s njim. Katkad bi se upusti u razgovor sa svojim starim jaranom Salihagom koji je sad, otkad ovo râd smalaksa, imao više vremena i češće zalazio u kahvu. I tako bi se on gdjekad pomalo razvedrio razgovorom sa Salihagom, pa bi onda i sa ženom kod kuće progovorio po koju riječ, što bi nju vrlo obradovalo. Ta dugo je već od onog časa kako je buna buknula, od onda je njen Muharemaga nekako neveseo, pa to i nju morilo. Ona se dotle brinula samo za Ajišu. Svaki joj dan čitala neku tugu na licu, al' ipak nadala se da će jednom kakav povoljan događaj uplivisat i njena će se kći istom najedanput promijenit, nestat tuge. Ali kad je Muharemagu počela popuštat njegova hladnoća i kô počeo da živi novim životom, nju je baš tada

poduzimao neki strah i zebnja za njezinu kćer. Ajiša nikako da se oporavi, vazda onako sjetna, vazda tužna. Doduše nema onog plača kao ono prije, al' nema ni cigle vesele crte na licu. Ona nije govorila o tom s Muharemagom već samo u sebi strahovala. Izvela bi koji put Ajišu u komšiluk na sijela, na sastanke, gdje bi još djevojaka bilo, al' Ajiša se od tog ustezala. Osobito odonda kako joj se bio počeo javljat Rašid Salihagin, kako je mati kasnije čula, odonda Ajiša rjeđe izlazila.

Baš u te dane dođe žena jedna od Salihagine kuće i onako izdaleka reče Muharemaginici kako bi, eto, Rašid, biva, bio mušterija kćeri njihovoj a i roditelji mu bi to željili pa, biva, hoće da znaju u koje će ime zaprosit, da se ne bi osramotili. Muharem-aginicu je to taj čas i obradovalo i opet bacilo u brigu. Govorila najprije s Ajišom, a kô mati svoja, pozlatila kćeri svojoj kuću Salihaginu, kako je i momak čestit a iz dobre kuće; al' Ajiša na to samo uzdahla. Mati je opet salijetala, svjetovala da je kakogod skloni, al' ona napošljetku reče: da ne nalazi mahane, a moli da se to sve strpi ovog vremena. To je majku utješilo, premda od kćeri nije dobila povoljna odgovora.

Muharem-aginica je dugo oklijevala da to mužu otkrije; al' napošljetku došla joj opet neka rodica Salihagina, pa – onako u razgovoru nabacila izdaleka, kako onamo pogledaju odgovora. Nije kud! Ona to sve otvori Muharemagi. On je saslušao, zašutio se nekoliko časaka pa odriješio:

– Ja momku ne nalazim mahane, a ni kući mu!

– I ja sam ti tako! – dočekala žena; – al' bogme ne znam... cura, ako ćeš nešto... ma vazda kô da boluje, eto ti!

I tu se zašutili. Muharemaga bi želio ovo prijateljstvo sa Salihaginom kućom, a i žena mu željela

da usreći svoju kćer, ko i svaka mati, al' reda je bila strpit se i čekat da se Ajiša oporavi.

Muharemaga šutio i otišao u čaršiju a da ništa ne osjekoše. No žena mu nije propuštala zgode da govori s Ajišom, mislila da će je onako sklonit na udaju, a to bi bio hajr za nju najviše; majci se činilo da bi taj događaj, ta promjena neka učinila pa bi se Ajiša otresla one sjete i tuge. Al' sve uzalud. Ajiša se zabavljala kakvim poslom, a nikad riječi, nikad razgovora. Majci se činilo, da joj ona ne progovori, da bi joj kći po cio dan šutila.

Tako prolazili dani u nekoj neizvjesnosti i Muharemagi i ženi mu, a i Ajiši. Oni željili njenu udaju, svezu sa Salihagom, a ona kanda najvolila vazda u šutnji, u misli. Želio je to i Salihaga a i sin mu, još odavna; al' prije je bio Ahmet, a Rašid onda znao da Ajišu niko ne odvrati od Ahmeta. I tako sad sve ustalo da se Rašid oženi Ajišom, al' odonud nikad povoljna, svjesna odgovora.

Utom je skoro i zima na izmaku. Dva mlada druga, Alija i Mustafa, provodili dane i noći zajedno. Onaj sluga donosio Aliji knjiga i oni se zabavljali, a kad bi im toga nestalo onda se laćali onog što su u ruždiji učili, ponavljali to i tako provodili vrijeme. Tome je dosta pomagalo i to što ni jedan nije imao posla, a starješine, osobito Muharemaga, nijesu se ni brinuli za njih. Tako listajući knjige, razgovarali, premišljali, rađala se u njima neka želja, da bi opet učili, da bi čak draga srca i otišli nekud iz svog rodnog mjesta da nauče, da budu učeni, pametni ljudi. Ali sve te njihove misli, sve želje bile u taj mah neizvedive. Govorili o Carigradu, govorili i o Sarajevu, pa o turskoj i o »njihovoj« nauci; ali to je sve njima bilo daleko, za golemim brdom, ko u kakvoj gustoj magli. Znali su da nijesu dorasli sobom ni preko kućnog praga, a ko zna

bi li im starješine i dopustile, a kamo li da ih sobom napute i još odvedu nekud. Uto se Alija sjetio što mu je govorio onaj gospodin, što mu je slao knjiga kad ga je prvi put upoznao, kako je šteta da ništa ne uči.

Oni su tako mogli samo razmišljati, ni jedan nije imao odvažnosti ni da spomene starješini svom, osobito Mustafa, poznavao svog oca kako mu nije drago bilo ni što je u ruždiju išao, pa bi začas protrnuo kad bi mu na um palo da otac sazna za njegovu novu jaziju što je naučio, šta bi mu rekao! Alija je drukčije mislio o svom bratu, a već tada znao da je njihov sav rod oduvijek u sudu, pa mu se u taj mah činilo da mu brat ne bi zabranio. No njega je pometalo drugo nešto, da on jedanput otkrije svoju želju bratu svom: on češće čuje na sijelu u njih kako Avdaga govori da će puknut (puška, rat) prije Jurjeva.

Tako se oni svaki dan sastajali i vazda govorili o svojoj nauci. Gdjekad bi tako daleko zašli da se već gledali izučeni, pametni; tada bi bili ushićeni, a onda opet naglo pali, pomislivši da o tom svemu nema još nikakve nade, nikakva izgleda.

I Ajiša je u neko doba opazila na bratu kako je nešto zamišljen, gdjekad zadugo ne bi zaspao. Kako ga volila, a u zadnje doba bio joj jedini razgovor, pitala ga ona, al' on ni riječi o tom, sve tajio.

Jedne večeri bijaše u Mehmed-efendije na sijelu nekoliko prijatelja, a među njima Avdaga i Numan-efendija. Domaćin je bio nešto zamišljen, pa tek što su prijatelji sjeli zađe im on pričat čudnovatu novost. Toga dana odazvao ga dolje (u sud) jedan gospodin pa mu govorio da pošalje brata nekud na nauku. »Ja znam«, veli Mehmed-efendija, kako mu je govorio onaj gospodin, »vaša je porodica oduvijek bila u sudu, stari vam bili najpametniji i prednjačili u kasabi, pa zašto ne bi dao brata da izuči, nek bude ko što su mu i stari bili«.

Prijatelji se njegovi čudom čudili, a jedini Numan-efendija bio ravnodušan pri tim riječima.

– Taj ti je gospodin iskreni prijatelj! – trže se on prvi, a Avdaga raskolači oči u njeg:

– Ma što govoriš ti? Je si l' ti pri sebi? I ti bi to učinio?

– Zašto ne bih?

– E, čuješ, Numan-efendija! – ozbiljno će Avdaga; – pametan si, a tu vidiš... Ma znaš li ti šta hoće oni s tim?

– Šta je? – ovaj će smiješeći se.

– Vidiš li ga; – upire prstom u Mehmed-efendiju, – ranili su ga, mater mu ubiše, a onaj i jest poginuo; – zar neće tim da ovu kuću u temelj raskopaju?

Numan-efendija se u taj mah nije mnogo osvrtao na njegove riječi; on je bio obuzet ozbiljnim mislima, vidio je on već i prije, da su nastala druga vremena, a nauke je i prije trebalo, a sad kanda još više. On je sad ozbiljno razmišljao o Aliji. Al' u taj mah Mehmed-efendija nastavi što nije dovršio, a to je bilo još začudnije da je Alija već naučio njihovo pismo. To mu je kazao onaj gospodin, a on se kasnije i uvjerio o tom. Još veće čudo, veće iznenađenje! Svi su šutili, a govorio samo Numan-efendija i Avdaga. Drugi nijesu znali uz koga da pristanu. Avdaga bio pravi turčin, zazirao da će se djeca ovako odmetnuti od dina. Numan-efendija opet sasvim drugih misli, al' mnogo učeniji, pa razlagao potrebu da se uči.

– Svak je čuo zapovjednikove riječi, – govorio on, – svak da je pod zaštitom cara i pravice, al' svak treba da radi i da uči. Alija će po vremenu za-

mijenit u sudu onog gospodina, ako nauči i znade kô on.

Avdagi to nije moglo leći u pamet, a nije to mogao ni da prisvoji, jer turčin treba samo dina da čuva. Numan-efendija mu dokazivao za se da je on sam slušao većinu ljudi, kad je bio mlad, da ni on ne bi otišao na nauku, a danas i din bolje čuva od njih.

Dugo se još razgovaralo, a na kraju ostao svak pri svom. Numan-efendija nije ni govorio da uvjeri Avdagu o potrebi nauke, on je govorio više Mehmed-efendiji, ne bi l' ga sklonio da ozbiljnije misli o budućnosti brata svog.

XXXII

Cijela je kasaba govorila o dvojici dječaka, kako su već naučili »njihovo« pismo, a ni godina još po Švabi. Taj se glas rasprostirao a svijet se čudom čudio, a još više nenadanoj odluci njihovoj da su već htjeli ići nekud u te »njihove« škole.

– Ma ne čudite se djeci! – govorili jedni, – već starješinama njihovim.

– Ali ne, Muharemaga je pravi turčin, on svom neće dat, – govorili drugi.

Dok se ova čudnovata novost širila i govorilo o njoj i gdje bi se dvoje sastalo, Muharemaga je dotle stao tome na put onako kako je on znao. Od onog časa Numan-efendija se brinuo za Aliju zajedno s bratom mu, a odlučio to govorit i Muharemagi za sina mu, nek su djeca zajedno, al ga u tom preteko Avdaga. On je onog jutra otkrio Muharemagi sve, pa ga onda nasvjetovao kako će zabranit djetetu: al' ovaj nije čuo savjeta, odmah je uskipio od srdžbe i pohitio kući.

Žena je odmah poznala da tu ima nešto, pretrnula, ne smjela probijelit. On stade na hajatu, puhao od ljutine!

– Gdje je...? – dreknu on na ženu.

Ona zadrhta.

– Gdje je...? – ponavlja on.

Na taj glas njegov otvoriše se sobna vrata a na pragu se pojavi Mustafa i Ajiša, oboje iznenađeni.

– Što si uradio! – viknu on da se razlijegalo, a lupi nogom o pod. Gledao je ravno u Mustafu.

– Šta je, ako Boga znaš! – upade sad žena i stade među njih.

– I ti prihvatio za njihovu jaziju! – vikao on na sina, – Ti...! – i poletio put sina, a žena i kći udariše u jauk.

– Ako Boga znaš! – zacvili opet žena, a Ajiša plakala. Mustafa stajao nijem, blijed.

– Govori! Ko te navrati na to! – grozio se on djetetu.

Žena lomi rukama ne znajući još šta joj je mužu.

– Govori! – viknuo on opet da se razlijegalo. – Je l' ti ono vlaše zavrtilo mozgom!

Dijete strepi, ne odgovara.

– I ti hoćeš da ideš! – dreknu on sav gnjevan; koraknu i udari sina da je poteturao i složio se na pod.

Sve udari u vrisku, u plač. Ajiša potrča k bratu, a žena stade pred Muharemagu. Molila ga, zaklinjala, htjela da ga uvede u sobu, da kakogod mine ona srdžba. On upro u sina ukočen pogled:

– Ni koraka jednog iz kuće! Makneš li se samo odavle... glavu ću ti tvoju odvrnut!

I on svrnu u svoju sobu.

Dugo je prošlo, a on se nije umirio. Sjedio, ustajao, otpuhivao, a žena pored njeg strepila. Kad se oporavio od onog uzbuđenja, pripovjedio ženi sve

što je čuo za sina. Sad istom vidi zašto su se oni onako vazda družili, a naslućivao i prije da to drugovanje nikad dobru ne sluti. On je oduvijek prezirao onu kuću, a kao da mu srce šaptalo da je se kloni. Sad da ikako može iščupao bi iz djeteta i ono što je naučilo. To ga je peklo. Napošljetku se zagrozio ženi, da ga ne pušta iz kuće. S onim (Alijom) ne smije se ni vidjet, a kamo li sastat!

Dok je on govorio sa ženom oporavljajući se od one srdžbe što ga bijaše spopala, dotle je Ajiša onamo gorko plakala, a Mustafa još uvijek strepio. Ona je ljubila brata svog, nije mogla gledat da mu se imalo nažao učini, pa ona silna grožnja očina, onaj udarac, to je bolilo, srce da joj pukne. Nije znala šta joj je hudi brat skrivio toliko, nije ga mogla ni pitati taj čas, već samo tugovala, plakala.

Muharemaga se napošljetku malo smirio pa otišao u čaršiju, a mati sad pošla da utješi djecu svoju. Uzalud ih razgovarala, govorila čak da se otac odljutio, oni se još nijesu mogli oporavit, još uvijek strepili od straha.

Muharemaga je sjedio u kahvi donekle umiren, što je onako doskočio zlu; al' ga još uvijek bolilo što čuje, gdje se sad govori i o njegovu djetetu. Svijet svašta govorio, najviše se čudili što su djeca naučila njihovo pismo, a da niko o tom nije ništa ni znao. Svak se tome čudio, a rijetko da ko udari Muharemagi u obraz. Vidjeli ljudi da mu je i samu teška muka na srcu, pa govorili mu za leđima, žalili ga, a Avdaga to i pred njim rastresao. Nešto su, veli, djeca i u ruždiji zahvatila, porugljivo će on, što mu je Mehmed-efendija govorio, pa je jazuk da se prekine. A ne zna siromah da su te njihove ruždije i dovele nama Švabe na vrat. Pa im sad nije ni to dosta već hajde sad i u njihove škole! A eto on (Mehmed-efendija) najviše srtao uz Osmanlije, pa

šta ga snađe! Tako Avdaga govorio ne zamotavajući, a ljudi mu odobravali; al' kad bi na to prispio Numan-efendija, nastala bi onda prava svađa. Ono što su djeca naučila njihovo pismo, a da niko nije ni znao, to je starješinama opomena; kad ih oni ne napućuju na nauku, djeca onda sama to čine. U naravi je ljudskoj da teži za naukom, govorio Numan-efendija, i to se najbolje vidi kod djece. No koja korist kod onakih roditelja, koji suzbijaju onu želju dječiju za nauku, ta oni se uopće nikako ne brinu za svoju djecu, a kamo li da ih još na nauku napute. Tako opet Numan-efendija krivio roditelje i to mnogog ošinulo, mnogi to na se uzimao, pa mu niko ne bi odobrio govora.

– Pravo nam veli! – govorio kasnije Salihaga Muharemagi, makar da on nije imao razloga da to sebi prigovori jer on – istina nije dao Rašida da izuči, al' onako se brinuo za njeg, a u svom ga dućanu izučio trgovini da sad bolje trguje nego on. – I ti isti, i ja, i svaki, zar se mi brinemo za svoju djecu? Kako se brinemo tako nam i rade.

I tu se Muharemaga zamisli. Sam je sebi priznavao da se on ne brine svojom djecom, osobito Mustafom. Da je gledao kud hoda, s kim se druži, da ga je držao na oku, možda toga ništa ne bi bilo. I on se sad dozvao, sam sebe korio, a uto opet Salihaga prionuo razgovarat ga, što se sve na tom razminulo. On se donekle umirio.

Mustafa je od onog časa bio zatvoren u svojoj kući. O Aliji, o njihovu drugovanju nije smio ni pomislit. To ga bolilo, a još gore onaj silni nagli preokret u njegovu životu. Ta zar bi mogao i pomislit da će se on kad rastat sa svojim drugom! A sad – sad ga mora na silu da zaboravi, mora izag-

nat iz glave i sve one lijepe uspomene iz njihova drugovanja, mora se odreć i onih slatkih nada, onog nekakva života što ga je s Alijom zamišljao. Ta otac ga je toliko zastrašio da ne smije o tom svemu ni da pomisli.

Onaj prvi dan proveo on u tuzi, u plaču zajedno s Ajišom. Nije u taj prvi čas mogao ni pomislit šta je skrivio, tek kad se počeo oporavljat od onog straha i plača, mislio o svojoj pogrješki; al' ipak nije mogao da shvati da je to tako zlo što je on uradio. I sad se više uvećavala ona bol za Alijom, za drugovanjem njihovim, sad ga mučilo i to što ne smije nikud iz kuće. On i sestra čitali jedno drugom tugu s lica. On je znao za prijašnju tugu svoje sestre, ta godina je skoro kako je veselu nije vidio, pa sad gledao kako je ovo ponovo rastužilo; vidio da se sad sirota za njeg rastužila, pa ga to još više bolilo.

Ajiša bijaše satrvena od tuge za Ahmetom, i koliko god se činilo da se sirota oporavljala, bijaše se ipak svom dušom odala nekoj sjeti, pa živjela tako iz dana u dan jednovito, kretala se po kući kao sjena, a glasa nikad da joj čuješ. Očito je bilo da je našla utjehe u onoj nujnosti, sjeti, a svaki spomen o starim danima izazivao bi u nje dubok uzdah, bistru suzu u oku. Ustezala se i od hodnje, od svakih sastanaka i veselja, pa se odala kućnom poslu koji bi radila samo da provede koji čas bez tuge, a jedini joj razgovor njen mili brat s kojim bi kanda jedinim izmijenila pokoju riječ. U duši mu se radovala, pratila blagim sestrinskim pogledom, a u srcu svome nosila jedinu želju na ovom svijetu: vidjet jednom Mustafu sretna, dočekat njegovo veselje.

Zato su one očine riječi parale srce njeno. Od prevelike ljubavi za bratom tugovala za njeg više nego on, a one strašne grožnje očine ona nije mogla podnijet, bila je nemoćna da tom odoli, nju je ova nova tuga shrvala...

XXXIII

Alija je otišao u Sarajevo. Naputio ga brat, Numan-efendija i onaj gospodin, a drugo sve šutilo. On se spremio, a bio vazda tužan; nije ni zamišljao kako se teško rastat od svoje kuće, od zavičaja, a nadasve žalio Mustafe. Otac mu zabranio, pa se nijesu vidjeli od one noći i on ga se već za to vrijeme zaželio, a sad se rastaje od njeg bez ijedne riječi. Alija je ipak uoči polaska svog poslao Mustafi po ciganki pisamce i doskora dobio i odgovor od njeg. Ta dva pisamca bijahu njima jedine vidljive uspomene od njihova drugovanja, njihovih minulih dana.

Bilo je rano jutro kad je Alija pošao. Još ni sunca ne bijaše iza brda, kad on s bratom ispade na sokak, a momak za njima nosi prtljagu. Mehmed-efendiji se bilo teško odlučit da brata pošalje na nauku. U tom odlasku gledao, kako on ostaje sve-osve sam; al' ona misao za naukom, što je on još kao mlad momak osjećao, nadvladala i on brzo odlučio: ostat makar i sam, a poslat brata svog da izuči. I Alija je bio čas ushićen, što prvi od cijele kasabe odlazi na nauku da izuči, da postane čestit čovjek i činovnik, kako mu je govorio onaj gospodin, al' u isto doba bio i ganut s ovog rastanka s bratom, s kućom i s Mustafom.

Kad su naišli ispred Muharemagine kuće, Alija bacio pogled u prozore i raspoznao svog druga. Jedan ganutljiv pogled bio njihov oprost. Mustafa pokrio lice rukama, a Alija oborio oči preda se, nije mogao od suza dalje gledati.

Siromah Mustafa znao da će Alija tuda naići pa se od ranog jutra pribio uz prozor da vidi svog druga – zadnji put. I Ajiša je bila dirnuta s njihova ovakvog rastanka.

Taj dan je sve znalo da je Alija otišao i o tom se svud govorilo. Mnogi to nije mogao vjerovat da će to učinit Mehmed-efendija; al' sad svakom bilo jasno: Alija je uistinu otišao i to da je kud na tursku nauku, već – u školu. U to doba, kad se još moglo poglédat da se Švabo vrati niz Bosnu, u to doba šalje svog brata u njihove škole Mehmed-efendija koji je najviše pretrpio od njih. To je bilo najveće čudo; i što se više svijet čudio i osuđivao taj korak njegov, toliko se Muharemaga tješio i zahvaljivao Bogu što se i na tom razminulo. Pored toga uvjeravao njega njegov prijatelj Salihaga da je to bilo stoga što se nije brinuo za svoje dijete, što ga je pripustio samu sebi, pa dijete tako i zabasalo zajedno s Alijom. A da se drugovalo s boljom djecom, toga ništa ne bi bilo. Salihaga je svog Rašida vazda držao na oku, a kadnokad dao mu i para, nek nije prazna džepa, a samo nek je u redu. Što će on otić u mahalu, što će otić i u kahvu zabavit se sa svojim drugovima, pa gdjekad i popit štogod s društvom svojim, to ga ništa neće skrenuti s pravog puta. U svoje vrijeme nek hoda, nek se zabavlja, al' nek i kući dođe.

Tako Salihaga svjetovao Muharemagu kako treba djecu pazit i čuvat. I on je došao k sebi. Iza onog dana, kako je Alija otišao, Mustafa je mogao izlazit, bilo mu je slobodno; al' dijete, prestravljeno očinom prijetnjom, nije se usuđivalo ni preko praga kućnog. Tek do nekoliko dana majka ga teško uslobodila, da izađe koji put, kad oca nema kod kuće.

Koliko god je Muharemaga u sebi popustio, nije mogao tako naglo razvedrit svog lica, prekršit onu svoju ozbiljnost da rekne sinu: nek hoda, nek se zabavlja. I tako vrijeme prolazilo, on bio još ozbiljan, naoči ljut, a Mustafa najviše kod kuće, rijetko da izađe kradom oca, a po želji matere svoje.

Mati njegova zato najviše trpjela. Sad gledala Ajišu kako joj se nikad ne može da svali sa srca ona neka tajna tuga, kako neprestano boluje, vene, a sad opet sin, momčić zdrav, mlad, da ne smije nikud ispod krova svog. Koliko je bolila kćerina bol, toliko je žalila sina pa bi joj se začas stijesnilo gledajuć ovako djecu i mahom svalila svu krivnju na Muharemagu, njegovu strogost.

Jednog jutra opazila ona Muharemagu nešto dobre volje, a bolila je ona tuga svoje djece, pa – ubrusila mužu da mu se potuži na njeg samog:

– Strog si im plaho, pa eto! – dobacila ona nekako dirnuta usred razgovora. – Eno, ono (Mustafa) žûpi u kući kô ničije, a i ona još od one bune uvijek nevesela, a sad i ovo s Mustafe, pa... kad ih vidim... – i riječ joj zaprla u grlu.

– Eh, eh! – dočekô on poistiha, – jä šta bi bilo da se ne drže na uzdi?

Ženu zanijela tuga za djecom pa govorila neprestano i predbacivala mu za njegovu srdžbu na svoju djecu a on šutio, popuštao pomalo.

On bi gdjekad ovako bio nekako mekši, pa razgovarao sa ženom, bi rekao: nikad onaj; a u zadnje ga vrijeme i Salihaga dosta promijenio pa sad neprestano popuštao ženi.

– Nek hoda! – odvratio on u neko doba; – ama... u pamet: s kim će se družit!

On je već i prije popustio, pristao da mu sin izlazi, hoda, da je slobodan; al' on prvi to ipak nije mogao reći dok žena nije zapovrgla razgovora. Al'

sad ujedno zaprijetio ženi: Mustafa treba da se kojasi oko kuće, kad zaokujiše, u džamiju, petkom da kud i prohoda, te šta je. To su sve Salihagine riječi i on to sad nabrajao ženi, al' žena još uvijek jadila i za njeg i za Ajišu, kako je bolesna, tužna. Napošljetku on upre čibukom u sanduk, od kog je ključ bio u žene, pa završi:

– Eno, – veli on, – podaj mu po koji groš, nek nije prazan, a za drugo se ti ne staraj!

Ona još nije izgledala utješena, al' uistinu veselilo je što on ovako popušta. On otišao u čaršiju, a ona odmah djeci svojoj, iskitila im sve, al' sve ljepše, slađe, da ih samo obraduje, razgovori. Mustafi dala i para, rekla mu da slobodno hoda, da otac nije više ljut. Mustafi je svanulo, on drukčije progledao, al' Ajiša – sve te majčine riječi s uzdahom primila.

XXXIV

U Muharemaginoj se kući vraćao stari mir, Mustafa je bio slobodan, hodao po cio dan, s akšamom dolazio kući; Muharemaga nije imao za što bit ljut, a to je sve umirilo Muharemaginicu, a činilo se – i Ajišu. I majci je sad zbilja izgledalo da joj se kći oporavlja. Samo kad nema one tuge, onog plača, pa je sve bolje. Ajiša bila i u majčinim očima slabašna, blijeda; al' to sve majku ne plaši. Štoviše ona joj bljedoća podavala neki anđeoski čar, i majci bi zatreptilo srce od radosti, kad bi je promatrala ovaku nježnu. Tako bila Ajiša, a na onu njenu šutnju, nujnost i majka se već davno privikla.

Dani prolazili tako i sve okretalo nabolje. Mustafa se zabavljao, našao društva koje je i po mahali hodalo, pa tako i Mustafa zalazio među cure, tek

nek se hoda. Osobito je Mustafu zavolio Rašid Salihagin. Makar da on bijaše momak, odavna na ženidbu, a Mustafa još dijete pri njem, on bi ga ipak vodao sa sobom kad bi ga gdje sukobio, a to je neka usluga od momaka djeci koja su na prelazu iz djetinjstva u momkovanje. Oni svakog petka, a često i u druge dane hodali po mahali, a rastali bi se baš pred Muharemaginom kućom, pa bi onda Rašid bacio pogled u njihove prozore, al' nikad da koga smotri. On mislio da će bar Mustafa pričat sestri s kim je hodao, kako ga to Rašid pazi.

Ajiša bi svaki put pitala brata kud je hodao, gdje se zabavljao, a on bi joj onda sve pripovidio; al' nju bi tada žignulo kad bi on spomenuo Rašida. Ta bi riječ o Rašidu podsjetila na nedavnu prošnju, a ona strepila od te misli. Ona kao da je svaku pomisao o sebi zakopala u najveće dubine, kao da se zauvijek odrekla svega, pa strahovala od onih majčinih riječi, od prošnje, jer to povređivalo njeno srce, rušilo njenu odlučnu volju. Al' hoće li njeni roditelji moći i htjeti razumjeti njeno srce, pa pustit njoj da bira: prsten il' miran život u roditeljskom domu, to nije mogla riješit, i to je najviše strašilo.

I majka je bila vesela što se vraćaju stari dani. Mustafa je miran, Muharemaga nije više ljut, a ona Ajišu već izvodi gdjekad u komšiluk na sastanke; al' Ajiša ipak voli sjedit među ženama nego li onamo među djevojke. Mati se uzdala da će se kći sabrat, promijenit, zaboravit stare dane; a Ajiša izlazila, samo da majci nažao ne učini.

Tako je i Muharemaga mogao provodit većinu vremena u kahvi, gdje se još uvijek govori o Švabi. Prošao je Jurjev dan a ne puče puška, minula i godina po Švabi (po okupaciji) a ništa ne izbija, i jedni već uviđali da su pogodili oni što rekoše da je

došô na tri godine, pa sad jedni bi selili, a drugi bi čekali dok i te dvije godinice mite.

Baš u te dane došla opet žena od Salihagine kuće i govorila o prosidbi. Muharemaginica je to držala na umu, al' nije smjela govorit s Ajišom, čekala da se dobro oporavi. Ona i sad reče ženi da se strpe s tim još neko vrijeme, bar mjesec-dva, i tako se opet odgodi ta prosidba. Al' u sebi je odlučila da skloni kćer na udaju, pa je od tog dana češće govorila s Ajišom, al' svaki put vidjela kako bi te riječi rastužile njenu kćer, kako bi joj poremetile onaj mir i njoj se činilo da su je oči varale kad bi pomislila da se Ajiša oporavlja.

Tako vrijeme prolazilo, a Muharemaginica trnula kad će opet poruka od Salihage. Bila u neprilici, kćeri sklonit nije mogla, a priliku opet taku ispustit žao joj bilo. No više je ona željela da svoju kćer usreći, srce joj kazivalo da bi u Ajiše tom promjenom života nestalo svake tuge.

Ajiši su svaki put te majčine riječi srce parale. Ona je bila tužna, a te joj tuge niko nije mogao uklonit. Bila se podala mirnu, skromnu životu, živjela samo za stare uspomene svoje, al' sad ustala mati pa joj i to otimlje, ne da joj ni da u tom proživi koji časak. A da zna koliku joj ranu zadaje svojim riječima!

Tako opet Ajiši nastali dani teške tuge. Ali koliko se ona imala da bori svojom tugom, toliko joj i brat počeo zadavat brige. Njega je ona svud pratila svojim toplim, sestrinskim pogledom, a s njim jedinim izmijenila bi pokoju riječ, a te bi joj riječi bile promjena u životu, razgovor u tuzi. Ali što koji dan ona opažala neku promjenu na bratu. S njom nije više razgovarao kao prije, činilo joj se da se svaki put nekud žuri, a što je najviše plašilo, poiskavao je od majke novaca, kad bi ona zaboravila

da mu od sebe pruži. Ona često zapovrzi razgovor s njim, on bi joj tada samo odgovarao, a nikad da joj što priča, kao što je to do sad činio. No gdjekad bi joj ipak pričao, al' to bi bilo što o Rašidu, kako ga pazi i voda, ali nije smio da joj sve kaže. Rašid gledao da osvoji Mustafu, da ga on zavoli, pa negdje u mahali, u društvu, namignuo on drugu kad su redom ispijali bocu jednu, da i Mustafi pruži. On se počeo zatezat, al' oni svi graknu na njeg: Zar bit momak i hodat po mahali, a trijezan!

Ajišu bi svaki put u srcu žignulo kad bi Mustafa spomenuo Rašida, pa joj nekako nije bilo ni u volji da se druži s njim. Njoj nije drago bilo čuti tog imena samo s udaje njezine, al' njoj veće brige zadavao Mustafa. On negdje provodi vrijeme po cio dan, a i obnoć nekud škrine. Majka milostiva srca pruži gdjekad i pokoji groš više, otac se ne brine s njim, pa... ko zna kud luta, šta li radi.

I – što je nekad otac u ljutnji počinio na Mustafu, to je mati sad htjela da izgladi, pa mu pružala po očinoj želji i zapovijedi, a Mustafa sad nalazio društva i s Rašidom i bez Rašida. Obdan hodao kojekuda, a prijeđi koji put i prijeko, pa zađi i u koju gostionu, a obnoć skupi se njihovo društvo u kahvi, pa se kartaj do neko doba noći.

Tako on provodio život za koji niko nije znao, a Ajiša samo naslućivala. Otac ga vidio dvaput s Rašidom pa bio siguran za dijete, a mati bila vesela što nema one zabune u kući. I dok je njoj bila jedina briga da Ajišu skloni na udaju, Ajiša se borila svojom tugom, a brinula za Mustafu. Što koji dan ona opažala na njemu sve veću promjenu, a jedanput joj se čak pričinilo da je i pijan došao. Ona se sirota razgovarala da joj se to samo pričinilo; al' ga ipak od to doba pomnije motrila.

Jedne večeri ostao Mustafa negdje do pô noći. Najedanput se Ajiši pričini da je škrinula njihova kapija, a onda čula nekakvu gudnjavu. Izađe sa svijećom u ruci, pa najedanput sva pretrne, problijedi. Za kapijom je ležao Mustafa pijan, iskaljan, nije znao za se. Vratila se, živa promrla od straha da se otac ne probudi, izazvala majku, pa ga unijela kô kladu u kuću.

Muharemaginica je sjutri dan bila pometena, a trnula da muž ne sazna za Mustafu. Ali Muharemagi se druge misli vrzle po glavi. On se skanjivao, sjedeći uza saksiju i pijuć kahvu da otpočne razgovor.

– Sinoć mi čoek donese selam od Salihage! – poče on.

Njoj odlahnu, al' odmah pade u novu brigu.

– Pa mu ne rekoh ništa dok se to ne zdogovorimo.

– Hoće da prose? – upade ona.

– Jă.

– A bogme, ne znam – šta bih rekla, – poče ona zamotavat.

– Šta je? – u čudu će on.

– Ona... eto onako... vazda nešto nevesela!

– A šta joj je? – on će gotovo ljutito.

– Ne znam – kô rekla bih da joj – nije u srcu, pa...

– Čuješ, sijeda! – ozbiljno će on. – Salihagi i sinu mu nije mahane. Kuća od prvih...

– Baš, Muharemaga, – ona će moleći, – da pričekamo još neko vrijeme!

– Šta se ima čekat? Hoće čoek odgovor!

– Ja ću gledati da ju sklonim, – opet će ona; – al' sad zasad nek stane!

On se zašuti.

– Ono beli, nema mahane toj kući! – pohiti ona opet; – al' eto, cura nešto ako ćeš... i nezdrava; a šta hoćeš... carević da je... Kad god joj reknem ona će: »Bogati, mati, nek to stane neko vrijeme; nije hitnje!«

Muharemaga je razmišljao. Salihaga mu u srcu i sva kuća njegova, a bilo skrajnje vrijeme da se čoeku dâ odgovor, pa mu bilo mrsko da se to tako oteže. Pa ni kći mu nije izgledala da je bolesna; al' opet, silit se ne može; a i žena moli da se još strpi s tim. Napošljetku, stidio se samog Salihage da se to ovako oteže, pa dovrši:

– Ja neću da se prosci vrate, ako dođu! Eto, neka znaš, pa sad gledaj, a ja ću to opet razvrnut koji dan.

I njoj je odlahnulo. Sad pošla u drugu sobu, a u to je salijetala briga za Mustafu. Ono što se sinoć zbilo s njim, ne spadalo joj s uma. Mustafa je do to doba spavao, a Ajiša mislila o njem, tugovala. Uto se i Mustafa probudio, sjetio se svoje sinoćnje noći, pa se požurio iz kuće. Mati pred njeg da ga ukori, a on... ni da pogleda u nju, zamače na vrata.

XXXV

U Salihage sve pripravno, željno se čekao odgovor od Muharemage. Eto, dva-triput se poručivalo onako tajno, pa samo da dođe glas, odmah bi se poslali prosci. Svakom bi u Salihaginoj kući ova ženidba Rašidova, a iz one kuće, bila u volji. Njiha dva stari znanci, momku i djevojci nikakve mahane, ma sve, eto, podudarilo se, al' odonud još nikakva glasa. Sve se nešto otezalo, govorili da je cura bolesna. Odovud najposlije slali žene, pa išle i uhodile, al' začudo, Ajiša vidi se nije nešto vesela, al' nit je ležala, ni bolesna bila.

Salihaga je to držao ko u ruci. A i šta bi moglo zapriječit tu ženidbu? Njemu se sviđa Muharemaga, a i on njemu. Rašid, momak kakvih je malo. Istina, otac mu povlađivao i on hodao, momkovao, al' otac ne skida oka s njega. Gdje bio bio, njemu valja u akšam doć i zatvorit dućan, naći se s ocem u akšam u džamiji, iza večere, ako je ko na sijelu, uhizmetit, il' zapalit fenjer, pa pred ocem u kahvu. Pa i steći je umio kô ijedan. Otac nije žalio od njeg što će se i proveselit, a nek je onaki, u ruci svom ocu. I Rašid je hodao, momkovao, al' otac, kuća vazda na umu. Gdjekad bi se on sukobio s najrazuzdanijim momcima, al' se vazda znao vješto izvući i na vrijeme bit kod kuće. Budno oko očino nije dalo da on zabasa.

Salihaga već nije mogao da dalje čeka. Pogledao svaki dan da žene reknu da je svršen dogovor, pa da se onda prosi. I eto skoro zamolio jarana jednog da to Muharemagi provuče kroz uši. On već da pošalje prosce, al' odonud opet odgovor: nek stane neko vrijeme.

Pa i sami je Muharemaga bio u neprilici. Mrsko mu to bilo odgađat, i on ustao da se to svrši, al' žena moli da se ne hiti.

Muharemaginici je bilo najteže. Onog jutra, kad joj ono Muharemaga govorio, odmah je opet zapovrgla razgovor s Ajišom, al' ona – vazda jednaka.

– Bôna, ja ne znam, šta je tebi! – govorila joj mati. – Bogme su one prilike rijetke: Salihaga jedan po jedan u kasabi, a i sin mu...

– Tako ti Boga, mati, nemoj mi o tom govoriti! – uzdahla Ajiša.

– Uh, uh! – udarila mati na nju. – A što? Zar bajagi boljeg...

– Ah! Njima, po tom, nema mahane, – opet će Ajiša – ama...

– E, šta je? A s očinom dovom ideš, kćeri draga! Eto, njemu ta želja, a i meni bi bogme drago bilo! Pa zar nećeš poslušati oca i majku svoju!

Ona je šutila. Na ove majčine riječi nije mogla odgovorit. Srce joj njeno zapovijedalo da bude čvrsta u svojoj odluci, a majka je sad opominje na poslušnost roditeljima svojim. No u taj je čas morila nju još jedna misao. Od onog časa, kako se ono zbilo s Mustafom, ona mislila o bratu, a to je boli, ubija. Njezina se slutnja obistinjavala, bojazan sve veća da je Mustafa skrenuo, zabasao s pravog puta. Žalila ga i u duši je bolilo otkad ga vidjela onakog. Napošljetku ona prekine ovaj razgovor, pa upita majku bolnim glasom:

– Ali šta je Mustafi našem, majko?

– Što je? – pohiti ona da utješi kćer. – Eto i jutros zaboravih da ga ukorim za ono... a šta ćeš, kô mladež; provode i drugi.

I one ušutiše. Mati je mislila da će napošljetku sklonit kćer, pa ovako govorila za Mustafu, makar da je i sama nazirala zlo po sina.

Po podne tog dana Mustafa se navratio kući, i kad ga Ajiša htjela da moli, da se prođe onog, on je preteče, rekao joj, a – zapovjedio da mu zaište novaca u matere. Bilo mu ipak mrsko da to sobom učini stidio se matere. Ajiša ga poslušala, samo da mu volju ispuni, a dajući mu novce molila ipak da se kani, al' on je nije slušao.

Majku je sad obuzela dvostruka briga. Časovito bi joj se pričinilo da joj je sin zakoračio u zlo, pa bi je prostrijelila neka strašna slutnja, al' brzo bi se otela toj misli, samo da se zavara da o tom i ne misli i ne govori, jer bi mogao Muharemaga saznat, pa onda – eto opet zabune u kući i to baš sad,

kad se sprema sreća drugom joj djetetu, njenoj Ajiši. I svaku bojazan, svaku misao o Mustafi odgonila ona od sebe, a mislila samo o Ajiši, s njom samo govorila o udaji njezinoj. Ali od Ajiše nikad niti jedne riječi o udaji, nikad ni vesele crte na licu, ni kakva znaka što bi majku obradovalo. Mati govorila, a kći šutila; gdjekad samo dubok uzdah, il' suza na oku, i... one bi se opet rastale.

Tako je majka salijetala svoju kćer da primi prsten, a u duši strahovala za Mustafu; Muharemaga u kahvi, a Mustafa za to vrijeme skitao se kojekuda i danju i po noći, il' u kartanju il' prijeđi onamo prijeko i vrljaj od krčme do krčme. Otkako se pogradile vojničke barake, dvije ćuprije, a željeznica već prohodala, od to je doba onaj kraj onamo neka nova čaršija, »novi Maglaj«. Između ostalih zgrada i zgradica gostiona je najviše, pa samo zaviri, puno. Svirači, pjevačice, igračice, zabave, života u obilju za mlađi svijet. Čim mrak na zemlju, hrli onamo sve jatomice. Provodi se tu do neko doba noći – ta plodni su bili prošli dani, pa svak pun pare. Kad god tu zaviriš, oko stolova zaokružila družina, a pred njom čitava šuma boca, bočica i ostalog pribora, što kiti njihov stô. A povrh toga služi njima pokoje čeljade, lijepo, umiljato, da zanosi mladež, pa još gdjekom i polaska da je – glavit, lijep... To je mladiće opijalo pa neki – više trošili, a da se samo svide »krčmarici« svojoj.

I Mustafa je tu provodio noći. S početka on prelazio sa svojim društvom koje ga i odvelo prvi put onamo, a sad već i sam ide. Gdjekad on trkimice prijeđe pa se brzo povrati, da se na vakat nađe kod kuće, a gdjekad se išuljaj iz kuće, pošto bi se sve uleglo, pa provodi onamo cijelu noć i povrati kući pred samu zoru. Onaj ga život onamo vukao, i on teško čekao da se smrkne. Polazeć onamo sjetio bi

se gdjekad roditelja, ako mu uđu u trag mogli bi mu ustegnut ono što mu daju; al' kad bi se kući vraćao, ne bi mu to ni na um palo. Njega onaj život zanosio, pa bi i zaboravio da ima starješinu nad sobom, osjećao bi se kao većina njegovih drugova, što su bili svoji gospodari.

U kahvi se već pogovaralo, ljudi znali da mladež onamo provodi noći al' mislilo se da su to samo oni razuzdani momci koji nemaju starijeg nad sobom, i većina nije ni sumnjala za svoje sinove.

Tako oni žalili mladež što uludo troši novac, a i kvari se, a krivili Švabe što načiniše ćupriju da mladež može prelazit u ponoć kao usred dana, što pogradiše one svoje gostione pa u njih umamljuju mladi naraštaj.

– Švabe su svemu krive! – osudio Avdaga, a Numan-efendija dočekao:

– Niko nikog ne može natjerati ni na dobro, a kamo li na zlo, pa tako i onih što se svojom voljom podadoše svakakvu životu.

– Pravo veliš! – prihvatio Salihaga. – Švabe njiha ne mogu natjerat na piće, ako oni neće, a mi bi ih mogli odvratit.

– Najposlije moj (sin) ne ide! – trže se Avdaga.

– Ma lahko je ljudi za one koji imaju očeve; ama šta će bit od onih što uzeše đem na zub!

– Bogme propast, šta će drugo!

– Trebalo bi sudom zatvorit one krčme! – dobacio jedan.

Numan-efendija se smiješio, a Avdaga pohiti:

– Strpite se, ljudi! Brzo ćemo se mi toga svega kutarisat. Kad »vjetar« puhne ozgor od Novog Pazara, to će sve bit ev'... i on otresô dlan o dlan.

Ovaj je razgovor podsjetio Muharemagu sina njegova. Sunula mu glavom misao da nije možda i on zabasao onamo; ali opet ne vjeruje. Viđao ga

ono prije s Rašidom, a Rašid je zaista očino terbije. I Muharemaga bi ovu misao odbio od sebe, a nije umio naći razliku između sebe i Salihage, između Mustafina i Rašidova oca.

Mustafa je provodio dane i noći na svoj način. Kod kuće se ne bi mogao stanit, na ručak dođi il' ne dođi, a mati bi često čula u neko doba noći, kad vrata škrinu i on dođe odnekle. Sjutra bi se požurila da ga ukori, al' njega bi taj čas nestalo ispred nje.

Muharemagi je bilo sumnjivo, nazrijevao već da Mustafa neuredno dolazi kući, pa mjesto da tome stane na put nekako drukčije, on se grozio ženi da će ga istjerat iz kuće, ako se ne opameti, ako čuje što ružno za njeg. Ona sva pretrnula od straha i sjutri dan pođe da govori sinu, al' on u taj mah pošao k njoj da išće novaca. Ona se zbunila, htjela da mu taj put ne da, a on... stade, nekako se promijeni u licu, pa joj zaprijeti da će ih odustat, da će u svijet, ako mu ne dadnu. Mati promrla. Odmah mu dala, obećala i više, a molila da se opameti. On nije ni čuo tih riječi.

Ajišu je gorko boljelo gledajući ovako brata svog. Sad je već potpuno vidjela da je Mustafa okrenuo stranputice. Uhvatila bi koji čas pa ga od puste boli ispod oka promatrala i opažala iz dana u dan promjenu na njemu. Lice mu bilo nekako tamnije, oči podbuhle, bilo mu svaki put kod kuće nekako nesnosno a nikad da s njom zađe u razgovor kao prije.

On je zaista propadao, a to nju jako boljelo, pa često plakala. A, sirota, pri toj tuzi za bratom, o sebi nije ni mislila, nije ni opažala da iz dana u dan opada. Nju je savladavala neosjetljiva trajna bolja, ona je podlijegala svakoj novoj tuzi, nije mogla podnosit kao prije, a Mustafa sve dublje padao, sve razuzdanije živio...

XXXVI

I zima je davno minula i proljeće procvalo; prošla i zima sijela, nastali ljetni teferiči, sastanci, a tek najbliža blizina Muharemagine kuće da je mogla opazit da njegova čeljad rijetko izlazi, malo se viđa. Svijet ne zna ničije boli, pa tako i njima samo se čudili. A i Muharemaginica je bila u neprilici, u zdvojnosti. Kad bi vidjela da treba sina okrenut na pravi put, bilo joj skrajnje vrijeme za Ajišinu udaju. S njom bi se upustila u razgovor, molila je da korači s hajrom u sreću svoju, a taj je čas salijetale misli o Mustafi. Ali napošljetku, Mustafa njezin ostaje kod nje, imat će se kad i popravit; treba Ajišu sklonit na udaju, što će i njoj sigurno uklonit onu tugu sa srca.

Jednog jutra sjedio Muharemaga sa ženom i pio kahvu. Čas je bio smrknut, a začas bi mu se opet čelo razvedrilo. Misli mu nekakve miješale glavom. Najedanput uzdiže on obrve, pa prozbori:

– Ja mislim, sijeda, da će prosci ovo koji dan, a... more bit i danas.

– Uh, zar baš...! – trznu se ona.
– Šta je? Ja nemam obraza da otežem dalje!
– Ne znam... Ništa! – zbuni se ona.
– Zar nije ovako? – ozbiljno će on.

– Ma ono – tako je, ali... eto, učini mi se da je bajagi onako zdrava, ko... rekla bih, oporavila se, a bogami nije!

Muharemaga se zašuti. Neugodno mu bilo ovo odgađanje, a eto opet se ne dâ da se to svrši.

– Nešto uvijek ko tužna! – govorila žena. – Nikad vesele riječi, nikad smijeha kao prije; al' mene gore plaši: ona je onako nezdrava.

On šutio, razmišljao. Već je obreko, kad mu je zadnji put govorio jedan prijatelj njegov i Salihagin, pa nije kud dalje zatezat.

– Ja se nadam da će to sve bit kakono je najbolje, – veli opet žena; – samo da je meni nju sklonit...

U taj čas klapnu njihova kapija, a Muharemaga smotri na sokaku Mustafu gdje odlazi u čaršiju. On se sad sjeti sina, pa pogleda u ženu:

– A šta on? Dolazi li sad vaktom kući?

Ona pretrnu, i ne može zatajit straha na licu, al' se brzo snađe:

– Ta gdjekad i zadocni, al' šta ćeš, kô mladež; jä da se opameti.

– Čuješ! – ozbiljno će on. – Ja neću toga! Hoću, nek se kani hodnje i bresposlica, kuću nek čuva. Kaži mu, ako se ne opameti... zna šta ga čeka!

Ona opet protrnula. To ona ni pomislit ne smije, a sad se baš sjetila sinovske grožnje, pa... strepila od one strahote koja prijeti za dijete njezino. I ona u taj mah nije znala drugog lijeka, već da se svrši Ajišina udaja, a to onda da će nekako i prilike promijenit, moći će se onda brinut samo o Mustafi, i ona i otac, a možda čak da će i Salihagina kuća pripomoći da se sin joj okrene na pravi put.

– A daješ li mu para? – trže se on.

– Pa i ne dajem vala, istom... kadnokad.

– Ne daj više, evo ti rekoh! A ja ću se sad pobrinut da ga opametim ili...

– Ne budi mu strog, tako ti Boga! – udari ona molit. – Ja se nadam, dok ovo mine, da će okrenut nabolje, a eto, biva, i Rašid ga pazi, pa... opametio bi se.

Tu se Muharemaga opet zamisli. Časovito bi u njem uskipilo i on bi najvolio da tome učini kraj onako kako on zna – naprečac; ali sad tome nije

zgode, da je vazda. Eto prosci se već očekuju a ko zna: možda bi se zbilja tim prijateljstvom sa Salihaginom kućom i Mustafa popravio. Udaju Ajišinu treba svršit, a ionako... prilika je to koju je on odavna i želio.

I on svršio sa ženom razgovor. Ona je tvrdo obećala da će skloniti kćer, da će prosce dočekat i sve bit, kakono je najljepše. Sve je to obećala, a u tvrdoj nadi da će to biti hajr za njihovu kuću, za oboje im djece, a u želji da i Muharemagu ublaži, da ne udara na sina.

Ajiša nije još ni znala šta se očekuje. Ona je u taj mah samo o Mustafi mislila. Dok su joj roditelji onamo razgovarali, ona je motrila Mustafu. On je u taj čas ustao i htio u čaršiju, a ona ga molila da ne izlazi iz kuće, mogao bi se tu s ocem sukobiti, strahovala ona. Al' on ni da čuje, nekako otresito zamako na vrata. Oči joj ostale za njim, a ona u sebi mislila, jadila: Bože! kolike razlike između njena Mustafe, koji je nekad drugovao s Alijom i zabavljao se, i ovog sad! Kao da je drugi, tuđi momak.

Doskora je mati unišla Ajiši u sobu. Časkom je promotrila blagim materinskim pogledom punim brige, a onda obasula slatkim riječima, molbom, zakletvama, da korači u svoju sreću, a s roditeljskim blagoslovom, a onamo je jedva čekaju! Mati govorila, nizala stotine hvala, obećanja, a Ajiša slušala, uzdisala, a bistre joj suze treptile u oku.

– De, kćeri moja! Poslušaj majku svoju. – veli joj ona. – I otac ti to želi, a i ja... ko kad znamo da ti je to sreća tvoja!

I mati je govorila tako milo, a riječi njene, tako slatke, a ko strijele padale na srce Ajiši. Kad je is-

kitila, a sama se već unaprijed radovala sreći kćerinoj, ona podiže sumorne oči pa bolno izusti!

– Ah, kako ću majko!

– S našom dovom, kćeri draga! Sreća ti eto ispala, a suđenik... pa kô i svak...

– Ah...! zakletva...! – promuca Ajiša u teškoj borbi.

– A Bog će ti oprostit, kćeri moja! – pohiti mati. – ako si se zaklela... nije suđeno...!

Ajiša pokri lice rukama.

– Iskat ćemo od Boga! On će ti oprostit, – opet će mati. – A to je sve suđeno tako: to ništa nije u našoj ruci.

Ajiša je bila dirnuta majčinim riječima, bila rastužena, jecala.

– Vidiš, draga kćeri, šta se radi od Mustafe! Trnem, ako otac sazna, znaš ga, strog, naprasit; a to akobogda, kad se s hajrom svrši, svi ćemo onda gledat da se dijete opameti; Rašid ga i sad pazi, ama svi... svi ćemo onda ustat da se dijete okrene na pravi put. De, draga moja! Ne tuguj, korači u sreću svoju... porad sebe, porad nas i brata svog.

Zadnje su riječi prenule Ajišu. Mjesto tuge, plača, ona je sad zaplivala u duboke misli. Mati vidjela da svaki put njene riječi izazivaju u kćeri tešku tugu, gorke suze, pa i sad, udaljila se ona a ostavila kćer da se oporavi, da zrelije razmisli. Znala mati za tugu kćerinu, znala za zakletvu nesuđenom Ahmetu; al' sad željela, čvrsto se uzdala da kćer uvede u novu sreću, da joj ukloni tugu sa srca; lebdilo joj pred očima da je to hajr po nju samu, po Mustafu, po cijelu kuću njihovu.

Ajiši u taj mah dvije misli srce cijepale: Ahmet... zakletva... vjernost njemu jedinom vezalo je da bi i život sami dala da to ne prekrši; a ovamo opet živa želja mile joj majke da se i brat joj odvrati od one propasti; da se izvede na pravi put...

Ona nije imala snage da vlada mislima, ona je klonula, bila nemoćna, shrvana...

XXXVII

Bilo je sjutri dan oko rane ručanice. Krasan bio ljetni dan. Muharemaga sve do to doba sjedio kod kuće, bio ljut, gnjevan, a pored njeg žena, tužna. Te noći Mustafa nije nikako dolazio kući negdje je ostao. Al' mati to ipak tajila, krojila mu da je sin malo kasnije došao, a jutros rano ustô i odmah se zaputio u čaršiju. No Muharemaga to nije mogao vjerovat, nazrijevao da je sin sveosve uzeo mah, pa... gnjev ga obuzeo, htio da prokune nevaljala sina, a mati moli, cvili, da se samo kakogod razmine, klela se da je Mustafa noćio kod kuće. Muharemaga se napošljetku smirio, zamakô u čaršiju, a žena pošla Ajiši, jer joj jučer iza onog razgovora bila sveosve rastužena.

U taj čas je neko pokucao na njihovim vratima. Muharemaginica se požurila da otvori, kad na pragu smotri Suljaginicu, sestru Salihaginu sa jednom ženom uza se.

– Uh, uh, pobogu! – požuri se Muharemaginica; – šta će to bit da vi meni otvarate vrata moja? Hoćemo l' u prag zarezat? – šaljivo će ona.

– A evo nas! – dočeka Suljaginica; – tebe, draga Muharemaginice, nema nikud; to ti sebi kaži!

Tako se prikoravajući u šali i smijehu uđoše u čardak. Muharemaginica se razletila da što bolje pogosti prije, a ove bile vesele s takog dočeka. Šerbe je, pa kahva, a sve u razgovoru mahom o najozbiljnijim poslovima, pa opet začini šalom i smijehom.

Kad se kahva popila i one istom sjele da razgovaraju, uozbiljit će se uto Suljaginica i počet uzvijajući obrvama:

– Evo, draga Muharemaginice! – govorila ona vadeći prsten i ogrlicu dukata. – Selam i tebi i Muharemagi ti od Salihage i njegove kuće, s božijim emerom, a s hajrom, akobogdâ i sa srećom i vašom hajr dovom, da nam date svoju kćer Ajišu za Salihagina sina.

– Amin s hajrom dabogdâ! – dočekala ona žena uz nju.

– Ako vam je u srcu i Salihaga i sin mu, – prihvatila opet Suljaginica, – i ako je s vašim razilukom i kćerinom vam voljom!

– Ne dô Bog, mi im ne nalazimo mahane! – prihvati sad Muharemaginica. – Kad oni nas begenišu, i mi njiha, draga srca!

– Pa sestro draga, mi smo i prije bili baš kô i prijatelji, – nasmiješi se Suljaginica. – Njiha dva (Salihaga i Muharemaga) oduvijek kô braća – prijatelji, de; baš jutros sam s bratom govorila...

– Jest, jest! – požuri se domaćica; – al' opet... neću ti, draga hanuma, ništa rijet – ovo ti, biva, velim za se i za svog Muharemagu, a za curu... po tom, ako joj je u srcu, eto... nek i uzme (prsten)! Ja – pravo da ti reknem... ne bi nikom sevap bila, ako mu nije u srcu; nek svako sobom...

– Baš si sa mnom! – pohiti Suljaginica; – Boga mi najbolje...

Muharemaginica se dobro sjetila da to uplete u razgovor. Tog časa ona nije znala šta će Ajiša odabrat, vidjela je samo silnu borbu u kćeri, pa bi joj začas sunula misao da to možda neće bit gore po Ajišu, kojoj ona samo sreću želi. Al' svakako, uzme li joj kći prsten, prije će vidjet da nije bilo sile, da joj je samoj u srcu, pa će djevojku još slađe primit, – ta majka bi svoja željela Ajiši svaku sreću, svako dobro.

Mati je doskora unišla Ajiši. Ona je već znala za prosidbu, prepoznala Suljagincu, mogla je naslutiti zašto je došla, pa je bila u svojoj sobi u očajnoj borbi, u tuzi, plaču.

– Evo ih! – šapnu joj mati sva ushićena od radosti, a da kô i Ajišu obraduje.

Ona je bila zamišljena, kô u nekoj magli, izgubljena stajala na sred sobe.

– Hajde! – opet će mati. – Uđi i – uzmi prsten!

Ona šuti, al'vidjelo se da joj je duša u silnoj borbi. Mati je sad skupila sve sile, obasula kćer stotinom molbi:

– Hajde kćeri moja! Ovo je sve ovako suđeno, a sreća i hajr, akobogdâ i po te i po svu kuću našu, hajde...!

Ajiša podiže bolesne oči i pogleda u majku.

– De, draga Ajiša! Evo žene došle! Hajde osvjetlaj nam obraz, nemoj nas osramotiti, hajde...

– Majko... ! – uzdaše ona bolno.

– Sve prekrši! Sve zaboravi! – šaptala joj mati. – Hajde... korači u svoju sreću, s Božijim emerom, s našom dovom...!

– Ja... sam... tvoja majko! – promuca ona jedva, satrvena, – čini što hoćeš! – i – poljubi mater u ruku...

Majka zagrli svoju kćer, poljubi je u čelo, i njene se vruće suze sliše sa kćerinim.

Muharemaginica se povratila među žene. Čas-dva tišina... vrata se otvoriše, a k njima uđe Ajiša. Kô živa sjena, slabašna, blijeda priđe ona Suljaginici i poljubi je u ruku.

– Dabogdâ s hajrom i sa srećom! – poče Suljaginica natičući joj prsten, – s dugim umurom tvojim i sviju tvojih...

– Amin, dabogdâ! – prihvati ona žena do nje, a mati sad dirnuta do suza, udari blagosivljat kćer: kud koračila, u sreću gazila; za što se latila, u zlato se stvaralo; mnogo godina proživila sa svojim starješinom, u zdravlju, rahatluku i veselju... – a svaku ovu toplu riječ majčinu bistra suza pratila.

Ajiša je postajala čas-dva pa se po majčinoj želji sklonila u svoju sobu. Majka je opazila neku promjenu na kćeri, pa je uklonila od žena da se onamo oporavi od onog uzbuđenja. Bila je silno potresena pa joj je trebalo odmora.

Sad se opet pila kahva i šerbe; žene iznova udarile u razgovor. Napošljetku ustale, sve zadovoljne i vesele, ugovorile svadbu do dvije hefte i otišle, a Muharemaginica ih ispratila do avlijskih vrata.

Gorka je bila tuga Ajišina za Ahmetom, teška je bila bol njena gledajući brata svog kako propada, pa je to sve poput jake bure lomilo sve sile njena nježna bića; a ovaj zadnji udarac, potres, slomio je, nadvladao i srce i zadnju silu njenu, onda se predala majci, podlegla sudbini, borbi, ona klonula....

Kad je mati kasnije unišla, opazila je na kćeri silnu promjenu. Ona bila blijeda, sumorne oči svrnula preda se, bila kao izvan sebe, da se ništa njene duše dirnut nije moglo. Mati joj govorila, pitala je, molila da joj samo kaže ako joj je što teško, il'je možda boli što; al' ona samo uzdahnu, odvrati majci pokoju riječ i utješi je, al' u njenim riječima ni traga teškoj tuzi, a ni iskre vesela srca. Cijelo biće njeno bilo: srce bez čuvstva, duša bez osjećaja.

U neko doba ustala ona po majčinoj želji, pošla na hajat da se rashladi, jer u sobi bilo sparno. Korak-dva... mrak joj pao na oči, dubok uzdah i – ona se sruši na minder...

Tužna je mati vrisnula, pritrkala kćeri svojoj. U taj čas na pragu niče Muharemaga. Oboje se latilo da osvijeste kćer, umivali je i doskora povalili u postelju. Nije znala za se...

*

Mati je samo strepila nad Ajišom, ronila gorke suze, a Muharemaga stenjao u svojoj sobi. Čas prije naišao na prizor koji potrese njegovim srcem, a on još iz čaršije došao satrven, slomljen. Uklonio se između ljudi od puste sramote, njegov Mustafa bio u hapsu!

Po čaršiji se govorilo kako se sinoć onamo prijeko nekakvi pobili, a noćna ih straža pohvatala i otpremila u zatvor. Jaran mu jedan šapnuo da je i njegov Mustafa među njima. Krv uzavre u njem, mozak uskipi i – on izusti tešku kletvu. Tada je gnjevan, slomljen otišao kući.

Dan je već mitio i suton pao a majka se ne odmiče od kćeri. Nju oblio ledeni znoj, za se ne zna, a mati roni suze, dozivlje je – uzalud. Gdjekad bi se prenula, a sumoran pogled odavao tešku bol njezinu i ona bi se opet zanijela.

Dok je tužna mati lebdila nad bolesnom kćeri, nije ni znala šta se pred kućom zbiva. Jacija je već minula, a nikom ni do večere, ni do sna. Muharemaga sjedio u svojoj sobi slomljen, satrven od tuge, kad začu škripu kapije svoje. Kao da je naslućivao, skoči on, pa niz basamake. Na kućnom pragu sukobi se on licem u lice s Mustafom koji se jedva držao na nogama.

– Nesretniče! viknu on sav gnjevan.

– Ne bilo te! – zagrmi on opet.

Sin stajao pred njim blijed, poražen.

– Tepi se ispod mog krova! – dreknuo on i poletje prema sinu.

Ovaj jednim skokom preleti avliju i nađe se na sokaku. Otac lupi vratima sav bijesan, a Mustafa nestade u mraku...

XXXVIII

Ajiša bolovala, bila teška hasta: što koji dan, čas, sve gore. Skupljala se svojta, sve obilazilo Ajišu, a ona – kô nježan cvijetak na žarkom suncu, vene...! Ko da utješi, razgovori tužno majčino srce? Ona se gubi nad bolesnom kćeri, nema kad ni da misli o Mustafi. A ona ne bi ni mogla, ne bi smjela vjerovat da je on već daleko od nje. Muharemaga se pojavi gdjekad u čaršiji, al' ogorčen, ubijen. Čas bi ga spopala neka srdžba, pa bi kleo, smrvio, uništio sve; sad opet svali mu se na srce tuga, čemer, pa samo stenje – podnosi, odolijeva krutoj sudbini.

Kći mu se eno s dušom dijeli, a glas se već pronio da je Mustafa odustô od kuće, otišô u svijet. Vidjeli ga u Brodu, govorilo se; a šta je dalje od njeg bilo, to niko nije znao. Muharemaga bio više ljut neg žalostan; više gnjevan neg tužan, – a u času kad mu drugi evlad lebdi između smrti i života, nije mu ni nakraj pameti da traži sina, da ga vraća, kako ga prijatelji neki svjetovahu, i – Mustafa već davno bijaše preko granice.

O samom zapadu sunčanom bilo kod bolesnice puno svojte, a među njima i Suljaginica. Sve šuti, sve suznim očima gleda u Ajišu. Ona u teškoj vatri, časa čeka. Katkad baci sumoran pogled oko sebe, zove majku, oca, Mustafu... Žene uče, plaču, mati krši prste nad njom.

Sunce uprav zapadalo, crvenkaste mu zrake dopirale u sobu, a Ajišin pogled, bôlan, bio uprt u majku. Čas-dva tišina... još jedan pogled, lak smiješak – i tužan vrisak majčin, gorak plač žena razliježe se kućom...

*

Mladi je petak, džamijski harem pun šarolike svjetine. Pohrlilo i staro i mlado da klanja prvu džumu. Sve je u čistoj ljetnoj nošnji, al' sve nekako turobno dirnuto, klanja se dženaza – pod prstenom djevojci, Muharemaginoj Ajiši.

Doskora je krenula duga povorka za mejitom da ga otprati do hladnog groba. Među svjetinom išlo i mlado momče u uskom odijelu, Alija, brat Ahmetov, koji je tog dana na dopust došao. I on, suzna oka pratio – nesuđenu snahu; bio tužan za Ajišom, za Mustafom – a sva mu nedavna prošlost treptila pred očima. Još ga više rastužilo kad je vidio Muharemagu, a on – kô pusto stablo kom ljuta bura skrši granje, tužan, satrven... a kako je tek siroti majci...!

Alija se povratio s pokopa Ajišina, posjetio onda majčin grob, otišao sjutri dan na Preslicu da vidi gdje mu je brat pao; a kad se povratio u Maglaj, opazio gore, malo više Delibegova hana, lijep spomenik onim vojnicima koji padoše na Maglaju. Sve je obišao, suzna oka, promatrao ove nevine žrtve onog vremena, sudbine, koje je sada pokrivalo zeleno busenje...

RJEČNIK

A

abdest – obavezno pranje prije klanjanja (molitve)
aga – gazda; veleposjednik
ajluk – mjesečna plaća
ajr, v. hair
akšam – 1. predvečerje, 2. klanjanje (molitva) u predvečerje
Alejćumu-selam! – otpozdrav na: selamun alejkum
amanet – dar
amidža – stric
anatolski – anadolski, maloazijski
asker – vojska
askerluk – vojništvo
aškosum – bravo!
avlija – dvorište ograđeno zidom
azna, v. hazna

B

bahnuti – banuti
bajagi – kao da, tobože
bajrak – zastava
basamaci – stepenice, stepenište
bašibozuk – *pej.* turska regularna vojska
bed-dova – kletva
bedem – tvrđavski zid
begenisati – sviđati se
belći – možda, vjerovatno, belćim
benetati – lupetati, naklapati
bensilah, v. silah
bezbeli – zaista, svakako
blehnuti – blenuti
boca – bajonet, up. boda
boda (na pušci) – bajonet
bogaz – klanac
borija – truba
budža – rupa
budžak – ugao
bujrum – izvoli(te)
bula – *pej.* muslimanka
buljuk-emin – pisar u vojsci

C

cvancik(a) – austrijski srebreni novac, 20 krajcara

Č

čair – livada, pašnjak
čajir, v. čair
čantica – *dem.* od čanta, kožna torba, up. ćanta
čaršija – trgovačka četvrt
čaršijica – *dem.* od čaršija

čeljade – osoba bilo kojeg spola i uzrasta
čevra – izvezen rubac, čevrma
čifluk – vrsta feudalnog posjeda, čitluk

Ć

Ćaba – islamska sveta zgrada u Meki (Arabija), Kaba
ćanta – omanja kožna torba, čanta; fišeklije
ćatisat – ba(h)nuti
ćefenak – krilo, kanat starinskog dućana
ćitab – knjiga, ovdje knjiga vjerskih učenja i propisa, Kur'an
ćuprija – most

D

damar – živac, bilo
din – vjera (islam)
dina mi – vjere mi
dova – molitva Allahu
dušmąn – neprijatelj, dušmanin
duvar – zid

Dž

džaba – 1. uzalud, 2. besplatno
džamija – islamska bogomolja
džan – duša
džebhana – municija, džebana
dženaza – muslimanski sprovod
džuma – podnevna molitva (namaz) petkom u džamiji

E

efendija – gospodin
emer – odredba
emernama – naredba
eškija – odmetnici
evlad – porod, djeca

F

fajda – korist
feredža – ženski ogrtač koji su muslimanke oblačile prilikom izlaska na ulicu
fes – kupasta kapa bez oboda
findžan – šoljica za crnu kahvu, fildžan
fišek – naboj, metak

G

gazija – junak

H

haber – 1. glas, vijest, 2. marenje (ni habera – ne mari)
hajat – trijem, predvorje
hajdučljiv – u kome ima hajduka
hair – sreća
hajr, v. hair
hajvan – stoka, životinja
halabuka – vreva; metež
halal – ono što je dopušteno, što je blagosloveno, oproštenje
halali – oprosti
halaliti – oprostiti
hamajlija – zapis, talisman
han – svratište, konačište
handžar – dugačak dvosjekli nož
handžija – onaj koji drži han
hanuma – muslimanska gospođa; supruga, žena

harem (džamijski) – groblje
hasta – bolesnik; bolestan
hatur – volja, želja
hazna – blagajna
hefta – sedmica
hodža – islamski vjeroučitelj
hodžinica – hodžina supruga
horma – konjska oprema, orma
horna – voljna, raspoložena
horoz – pijetao
horoz (u puške) – obarač
Hrnjice – čuvena porodica iz muslimanskih junačkih pjesama
hućumet – 1. upravna vlast, 2. sud
hud – jadan

I

ićindija – vrijeme između podneva i zalaska sunca
insan – čovjek, čeljade
itaat – pokornost, odanost, itat
izrititi – izvitoperiti

J

jacija – noćna islamska molitva klanja se oko 2 sata po zalasku sunca
jaran – prijatelj, drug
jauklija – voljena djevojka
javer – pomoćnik, ađutant
jazija – pismo
jazuk – šteta
jednovit – jednoličan
jigrmiluk – turski dukat, jigirmiluk
juzbaša – kapetan, zapovjednik buljuka (čete)

K

kabul – uslišan, prihvaćen
kadija – šerijatski sudac
kahva – 1. kafa, 2. kafana
kajasa – kožna uzica
kajmekam – zastupnik vlasti, sreski načelnik
kaldrma – kamenom popločan put ili avlija
kalem – pero
kaluf – obrazac, oblik, kalup
kasaba – gradić, varošica
katana – konjica
kaurin – nemusliman, đaur
kaurski, up. kaurin
kauš – stražarnica
kiljer – spremnica za hranu, ćiler
kiridžija – prevoznik
klanjati – moliti se bogu
kmet – seljak, bezemljaš na gospodarevom imanju
kmetica – up. kmet
kojasiti(se) – pojavljivati(se), skitati(se)
komšija – susjed
komšiluk – susjedstvo
kona – komšinica, susjetka
konak – 1. zgrada medžlisa, 2. jednodnevno putovanje
krmez-šal – crveni šal
kršla – kasarna
kubura – mala starinska puška
kumpanija – kompanija
kura – regrutacija
kuršum – puščano zrno
kutarisati(se) – spasiti(se), kurtalisati(se)

L

lakrdija – šala
lejli-kadr – mubareć-večer, 27. noć ramazana

M

magaza – dućan, radnja
mahala – gradska ili seoska četvrt
mahalica – *dem.* od mahala
mahana – ono čemu se može prigovoriti, mana
mahni se – mani se
mahsus – naročito
mal – imetak
mal-mudir – poreznik
medžlisi – vijećnici medžlisa
mejdan – 1. boj, megdan 2. poveći prostor u gradu, trg
mejhana – krčma, mehana
mejt – mrtvac, mejt
memur – činovnik
meraja – zemljište bez vlasnika
mestve – mekana kućna obuća
meteriz – rov
minder – sećija
muče – tiho, kradom
muftija – muslimanski pokrajinski vjerski prvak (ovdje: pljevaljski muftija – Vehbija Šemsekadić, Pljevljak, komandant narodne vojske u otporu protiv austrougarske okupacije BiH 1878.
muhasera – opsada
muhtar – seoski ili mahalski starješina, knez, muktar
mujezin – džamijski službenik koji na munari »uči ezan«
mukajet (ni mukajet) – ne obraća pažnju
munara – visoki džamijski toranj, minaret
murtat – izdajica
mušebak – drvena rešetka na prozoru
mušketat – strijeljati
mušterija – kupac
mutvak – kuhinja, mutfak

N

nahija – pokrajina, upravno područje
najhairnije – up. hair
namus – čast, poštenje
nepoharan – očuvan
nizam – turska regularna vojska

O

obrstar – pukovnik
odaja – soba
odaše – odahnu
odmazditi – odjuriti
odžak – dimnjak
ordija – vojska
ortakluk – poslovno udruživanje
Osmanlija – Turčin
osmanlijsko – tursko, nebosansko
oteferičiti, up. teferič

P

pamtilac – pamtilo, pametar
paša – titula visokog dostojanstvenika, rang generala
pašaluk – pašino područje
pećanka – mala puška izrađena u Peći
pendžer – prozor
popaša – pašarina
potriea – šteta koju stoka načini, potra
prange – okovi
promašak – omeđen prostor, otvor
proteferičiti, up. teferič

R

rahatluk – zadovoljstvo
rahmetli – umrli, pokojni
ramazan – mjesec posta
raziluk – dopuštenje
rubija – zlatan novac
ručanica – vrijeme ručka
ruždija – niža muslimanska srednja škola
ruždijanski, up. ruždija
rz – čast, obraz

S

sabah – 1. zora, 2. jutarnja molitva
sabahile – zorom
sabaile, v. sabahile
selam – muslimanski pozdrav
selamet – spas
sepećik – sepetić
sermija – imetak, imovina, glavnica
sevap – uzrok
sibijan – djeca, nejač, sibjan
silah – širok pojas sa pregradama za oružje i sl.
sofra – trpeza, sinija
sokak – ulica
soldat – vojnik
sultan – car, vladar
suvarija – konjanik

Š

šeper – pleter
šerbe – sladak napitak, šerbet
šerijat – islamski propis
Švabo – *pej.* Nijemac

T

talambas – vrsta bubnja, daulbaz
teferič – provod u prirodi
telal – javni objavljivač novosti
tenzimat – reforme, tanzimat
terbije – odgoj
tespih – brojanice u muslimana
tretina – vrsta poreza
turčin – musliman »turske«, vjere, za razliku od: Turčin, Osmanlija, Turkuša
tušiti – gušiti

U

učenje – moljenje (Allahu)
uhizmetiti – poslužiti

V

vakat – vrijeme
vatan – domovina
vlah – nemusliman, up. turčin

Z

zabasati – skrenuti s puta, zalutati
zapt – red, disciplina
zaptija – žandarm
zejtinica – posuda za zejtin, uljanica
zijan – šteta, gubitak
zirat – obradiva zemlja
zulum – nasilje, bezakonje

Ž

župiti – dosađivati se, čamiti (na selu)

BIOGRAFIJA
BIBLIOGRAFIJA
LITERATURA

BIOGRAFIJA

Edhem Mulabdić se rodio 1862. godine u Maglaju gdje je završio mekteb i ruždiju. 1887. godine upisuje se na Učiteljsku školu u Sarajevu i završava je 1890. Nakon kratkotrajna učiteljevanja u Brčkom krajem 1891. godine postavljen je za nastavnika u tek otvorenoj muslimanskoj vjeroučiteljskoj školi Darul-mualimin. Od 1899. do 1902. godine obavlja dužnost prefekta konvikta Učiteljske škole, a od 1902. do 1910. predaje na Šerijatskoj sudačkoj školi. Od 1911. do 1917. bio je nadzornik osnovnih škola, a od 1917. do 1923. je u upravi Muslimanske osnovne i Više djevojačke škole. Od 1923. do 1929. je narodni poslanik na listi JMO. 6. januara 1929. godine je penzionisan.

Prvim književnim radovima javlja se u *Bošnjaku* Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, da bi od 1892. do 1894. bio odgovorni urednik. Urednik muslimanskih kalendara *Bajraktar* (1894) i *Mearif* (1898/99), sekretar sarajevske Kiraethane (Čitaonice), a potom pokretač (sa Safvet-begom Bašagićem i Osmanom Nuri Hadžićem) muslimanskog časopisa *Behar* (1900) kojeg je uređivao od 1900. do 1906. Jedan je od osnivača Islamske dioničke štamparije (1905), odbornik društva *Gajret* (1903) i jedan od prvih urednika lista *Gajret* (1907). Sudjeluje i u osnivanju muslimanskog kulturnog društva *Narodna uzdanica* (1923), urednik je istoimenog kalendara i pokretač časopisa *Novi behar* (1927). Jedan je od urednika lista *Pravda,* glasila JMO, a pet godina je uređivao i istoimeni kalendar.

Umro je u Sarajevu 29. januara 1954.

BIBLIOGRAFIJA

1. RUKOVIJET ŠALE. Svezak prvi. Sabrao i izdao učitelj na Darul-mualliminu i urednik »Bošnjaka« –. Sarajevo 1893.
2. ZELENO BUSENJE, roman iz doba okupacije Bosne i Hercegovine, Matica hrvatska, Zagreb 1898; – 2. izd. Matica hrvatska, Zagreb 1944.
3. NA OBALI BOSNE. Matica hrvatska, Zagreb s.a.
4. CRTICE. Sarajevo, 1907.
5. NOVA VREMENA. (Slika iz novijeg života u Bosni). Mostar 1914.
6. IZABRANE PRIPOVIJESTI. Matica hrvatska, Zagreb 1944.
7. SVAK NA POSAO. Jedna zgoda u dvije slike iz godine 1895. Sarajevo 1934.
8. IZABRANA DJELA. Priredio Alija Isaković. Bibliografija i literatura Muhsin Rizvić. Knjiga I. ZELENO BUSENJE, roman iz doba okupacije Bosne i Hercegovine. Knjiga II. PRIPOVIJETKE. Svjetlost, Sarajevo 1974, str. 195/303.

LITERATURA

1. DUKAT, Vladoje: *Zeleno busenje. Pripovijest Edhema Mulabdića,* izdala Matica hrvatska. Narodne novine, LXV/1899, 89.
2. BAŠAGIĆ, Safvetbeg: *Edhem Mulabdić i kulturni pokret bosansko-hercegovačkih Muslimana.* Novi Behar, IV/1930–31, 14–15, 212-213.
3. ESIH, Ivan: *Edhem Mulabdić.* Uz 70-tu godišnjicu rođenja. Obzor, LXXVI/1935, 88.
4. HOFBAUER, Dragutin: *Edhem Mulabdić, uzor ustrajnosti i marljivosti.* Novi Behar, IV/930-31, 14–15, 222.
5. HRANILOVIĆ, Jovan: *Edhem Mulabdić, Na obali Bosne.* Vienac, XXXIII/1901, 20, 388-391.
6. HUMO, Hamza: *Edhem Mulabdić.* Život, III/1954, 17, 150.
7. IVAKIĆ, Joza: *Nova vremena.* (Edhem Mulabdić: Nova vremena. Slika iz novijeg života u Bosni.) Savremenik, IX/1914, str. 479-480.
8. JAKŠA, Čedomil: *Matica hrvatska – Tri pripovijesti.* Varia, Zadar 1. srpnja 1901. Glasnik Matice dalmatinske, I/1901-02, 2, 187–193.
   * Edhem Mulabdić: Na obali Bosne.
9. JURKOVIĆ, Vinko: *Gospodarski spis.* Hrvatska prosvjeta, I/1914, 6–7, 356-357.
   * Edhem Mulabdić: Nova vremena.
10. KASANDRIĆ, Petar: *»Zeleno busenje«. Pripovijest Edhema Mulabdića.* Izdala Matica hrvatska. Smotra dalmatinska, XII/1899, 37, 1–2.
11. KAŠIKOVIĆ, Nikola: *Rukovijet šale.* Sv. prvi. Sabrao i izdao Edhem Mulabdić. Štamparija Spindlera i Loeschnera. 1893. Glasnik za zabavu i nauku. I/1893, 8–9, 166–168.
12. KEMURA, Ibrahim: *Izabrana djela Edhema Mulabdića.* Glasnik VIS, XXXVII/1974, 11–12, 499–501
13. KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija: *Edhem Mulabdić, Nova vremena.* Mostar 1914. Učiteljska zora, X/1914, str. 301-302.
14. KRŠIĆ, Jovan: *Nušić et minores.* Pregled, VII/1933, IX/108, 50–53.
   * Edhem Mulabdić: Teška vremena.
15. LEPUŠIĆ, Ivan: *Slike iz Bosne i Bosanke.* Osman–Aziz, Na pragu novog doba; – Edhem Mulabdić, Zeleno busenje. [...]. Srđ, [Dubrovnik], II/1903, 1, 42–46; 2, 75–78; 3, 135–138; 4, 172–179.
16. LEŠIĆ, Zdenko: *Priče kao sanjarija.* O pripovjetkama Edhema Mulabdića. Izraz, XXXIII/1989, 3–4, 271–294.
17. LORKOVIĆ, Ivan: *Hrvatska književnost u 1898.* Brankovo kolo, V/1899, 13, 399–409.
   * Edhem Mulabdić: Zeleno busenje.
18. LJUBUNČIĆ, Salih: *Edhemu Mulabdiću, čovjeku i kulturnom radniku prilikom njegove četrdeset-godišnjeg književnog i prosvjetnog rada.* Novi Behar, IV/1930–31, 14–15, 209–212.
19. M. Š.: *Knjige Matice hrvatske za 1898.* Glas ujedinjene hrvatske i srpske omladine, I/1899–1900, 1, 36–40.
   * Edhem Mulabdić.
20. MAKSIMOVIĆ, Vojislav: *Edhem Mulabdić, »Izabrana djela«.* Knj. I–II. Svjetlost, Sarajevo 1974. Život, XXIII/1974, 10, 479–480.

21. MARJANOVIĆ, Milan: *Noviji hrvatski pripovjedači.* Ljubljanski zvon, 1901, str. 770-776.
* Edhem Mulabdić, Osman Aziz i dr.

22. MARKO: *»Rukovijet šale«.* (Nekoliko riječi prilikom odgovora »Bošnjaku«.) Bosanska vila, VIII/1893, 17, 260–261.

23. MUFTIĆ, Salih: *O mom nastavniku g. Edhemu Mulabdiću.* Novi Behar, IV/1930–31, 14–15, 224–225.

24. MULIĆ, Hamdija: *Kroz život čovjeka učitelja.* (Prilikom 40-godišnjice kulturnog rada Edhema Mulabdića). Novi Behar, IV/1930–31, 14–15, 220–221.

25. NAMETAK, Abdurahman: *Edhem Mulabdić.* Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, XVII/1937, 7, 541–551.

26. NAMETAK, Alija: *Predgovor knjizi: Edhem Mulabdić, Zeleno busenje.* Matica hrvatska, Zagreb 1944, str, XXII.

27. – *Edhem Mulabdić.* (Maglaj 1862 – Sarajevo 28. I 1954). Glasnik VIS, XXVIII/1965, 11–12, 407–410.

28. PERUŠEK, Rajko: *Matica hrvatska.* Ljubljanski zvon, X/1899, 4, 259–260; 5, 325–326.
* Edhem Mulabdić: Zeleno busenje.

29. RAMIĆ, Rizo: *Tri generacije književnika Muslimana.* Putokaz, [Zagreb], I/1937, 1, 20–25; 2, 42–49.

30. RIZVIĆ, Muhsin: *Plima »novog vremena« u prozama Edhema Mulabdića.* Predgovor »Izabranim djelima« Edhema Mulabdića. (I–II). Svjetlost, Sarajevo, 1974, knj. II, str. 7–57; – *Tokovi i stvaraoci iz književne Bosne.* Univerzal, Tuzla, 1986.

31. SARAJLIĆ, Šemsudin: *Iz prošlosti »BEHARA«.* Novi viek, I/1920, 5, 53–54; 8, 95–96.

32. SISAČKI, Zvonimir: *Hrvatski Zapad.* Nekoliko misli uz Mulabdićev i Čolakovićev roman. Novi list, IV/1944, 167, 10; V/1945, 168, 10.

33. SPAHO, Mehmed: *Edhem Mulabdić kao javni radnik.* Novi Behar, IV/1930–31, 14–15, 213.

34. TANASKOVIĆ, Darko: *Edhem Mulabdić, »Izabrana djela«.* Knj. I–II. Sarajevo 1974. Savremenik, XXI/1975, 1, 89–90.

35. THEATRALIS: *Kazalište.* Hrvatska misao, II/1944, 10, 304–305.
Edhem Mulabdić: *Teška vremena.*

36. TRALJIĆ, Seid Mustafa: *Edhem Mulabdić.* Povodom 50-godišnjice književnog i kulturnog rada. Jugoslavenski list, XIII/1940, 171, 9.

37. UJEVIĆ, Mate: *Hrvatska književnost.* Pregled hrvatskih pisaca i knjiga. Matica hrvatska, Zagreb 1932.

Priredio:
Mustafa ĆEMAN

NAPOMENA

Roman *Zeleno busenje* priređen je prema prvom izdanju koje je objavljeno 1898. godine u izdanju Matice hrvatske. Izuzev neophodnih pravopisnih intervencija i ispravljenih štamparskih pogrešaka, priređivač ni u čemu nije vršio bilo kakve ispravke.

E. D.

SADRŽAJ

Edhem Mulabdić
ZELENO BUSENJE

Izdavač
IZDAVAČKO PREDUZEĆE »SVJETLOST« SARAJEVO
Direktor
SAVO ZIROJEVIĆ
Za izdavača
GAVRILO GRAHOVAC
Tehnički urednik
MURIZ REDŽOVIĆ
Korektor
TOMISLAV OBRADOVIĆ
Slajdove za ovitak snimio
KEMAL HADŽIĆ
Štampa
PREDUZEĆE ŠTAMPARIJA »OSLOBOĐENJE« SARAJEVO
Za štampariju
PETAR SKERT
Štampano u 5000 primjeraka 1991.

ISBN 86-01-01979-X / 86-01-01980-3

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine
Sarajevo

886.1/.2-31
886.1/.2.09:929 Mulabdić E.

MULABDIĆ, Edhem
Zeleno busenje / Edhem Mulabdić ; [priređivač Enes Duraković]. - Sarajevo : Svjetlost, 1991. - 273 str. - (Biblioteka Muslimanska književnost XX vijeka ; knj. 1)

Plima »Novog vremena« u prozi Edhema Mulabdića / Muhsin Rizvić: str. 5-40. - Bio-bibliografski podaci o autoru: str. 267-271.
ISBN 86-01-01979-X. - ISBN 86-01-01980-3

2054662

Na osnovu mišljenja Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu SRBiH br. 02. 413. 45 a od 19. 3. 1991. godine na ovaj proizvod obračunava se porez iz tarifnog br. 8 tačka 1 alineja 11. i 12. Tarife osnovnog poreza na promet (Sl. list SFRJ br. 4/51) na koji se primjenjuje posebna povlaštena poreska stopa.